

GRAMÁTICA

[L]agarteiru

[M]añegu

[V]alverdeñu

[V]

valverdeñu

Miroslav Valeš

Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social

Esta *Gramática* se fundamenta en u respetu a diversidai de A Fala i documenta as tres variedades sin impuñel unha sobre as outras. Comu nun se trata de un sistema unitariu, se indica sempris de maneira explícita a variedai en a que se usan determinás formas. A súa metodoloxía se sustenta en datus primarius, entrevistas, textus i consultas personais con us falantis. A comunidai de falantis ha contribuíu de maneira decisiva a elaboración i verificación de esta descripción, i por tantu, toas as pesoas que han colaborau merecin un sinceru agradecimentu.

- Se fundamenta en unha *Basi de datus* de 337 000 palabras.
- A *Basi de datus* está disponibli de maneira pública.
- A descripción sempris señala cuidadosamenti a qué variedai se refieri.
- Ofreci 600 exemplus textuais, 200 en cada unha das tres variedades.
- Contén modelus de conjugación de verbus regularis i irregularis.
- Está escrita en valverdeño con un adecuau metalenguaji lingüístico.
- As comparacións con outras linguas son imparciais, nun apoyan niñunha idea du "origen" de A Fala.

As versións actualizás dos recursus están disponiblis en

<i>Basi de datus - A Fala Database</i>	https://afala.fp.tul.cz/es/base-de-datos
<i>Gramática de A Fala</i>	https://afala.fp.tul.cz/es/gramatica
<i>Diccionariu de A Fala</i>	https://afala.fp.tul.cz/es/diccionario

A aplicación móvil du *Diccionariu* está disponibli pa Android en Google Play buscandu: "Diccionariu de A Fala".

Abreviaturas i símbolos

Variedais

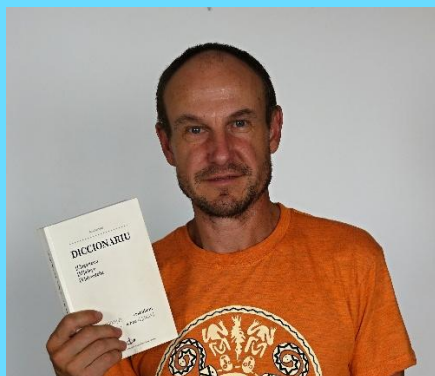
[L]	lagarteiru
[M]	mañegu
[V]	valverdeñu

Lenguas

ast.	asturianu
cast.	castellanu
cat.	catalán
gal.	galegu
mir.	mirandés
port.	portugués

Otras abreviaturas i símbolos

1. ^a	primeira pesoa
2. ^a	segunda pesoa
3. ^a	terceira pesoa
adj.	adjetivu
adv.	adverbiu
art.	artículo
conj.	conjunción
deter.	determinau
f.	femeninu
ger.	gerundiu
ind.	indicativu
inf.	infinitivu
m.	masculinu
n.º	número, cantidai de casus
neg.	negativu
part.	participiu
p. ej.	por exemplu
perf.	perfectu
pers.	personal
pl.	plural
prep.	preposición
pron.	pronomi
sg.	singulal
subj.	subjuntivu
sust.	sustantivu
v.	verbu
*	forma inexistenti, agramatical o nun recomendá
•	ejemplu textual con códigu, que marca a variedai i u número du textu en a <i>Basi de datus</i> , por exemplu (fala_val_007)

Miroslav Valeš (* 1968) realizó estudios de filología española en a Universidai de Olomouc, en a República Checa, dondi tamén obtuvu u gradu de doctor bajo a direccióu du profesor Jiří Černý. Actualmenti dirigi u Departamentu de Lenguas Románicas en a Universidai Técnica de Liberec. Us seis primeirus traballus de campu se centraran en a sociolingüística i en u estudiu du contactu entre u español i lenguas indígenas de América. Desde u anu 2012 colabora activamenti con a comunidai de us tres lugares de A Fala, enfocándusi en a descripcióu da súa lengua. En 2021 publicó u primer *Diccionariu de A Fala* que refleja fielmenti u léxicu das tres variedais, lagarteiru, mañegu i valverdeñu. Juntu con otros miembros da asociación U Lagartu Verdi participa en a publicacióu da revista *Anduriña*, a única publicacióu periódica en A Fala.

A FALA: GRAFÍAS I FONEMAS

grafía	fonema	ejemplus
A	a	avespa, airi
B	b	barrocu, bagazu
C	k, θ	caracol /kara'kol/, cen /'θen/, cincu /'θinku/
CH	tʃ	chavi, choza
D	d	denti, dois
DX	dʒ	narandxa [LM], londxi [LM], mondxu [LM]
E	e	elefanti, exemplu
F	f	folla, figu
G	g, x	galiña /ga'liɲa/, general /xene'ral/, girasol /xira'sol/
H		homi, horta
I	i	idea, isla
J	x	jamón, juniu
K	k	kilu, kiwi
L	l	leiti, lagartu
LL	ʎ	consellu, navalla
M	m	mullel, murcela
N	n	nomi, noiti
NH	ɲ	unha, algunha
Ñ	ɲ	camiñu, castaña
O	o	ovu, ovella
P	p	palla, peitu
Q	k	quiñón, queixa
R	ɾ, r	porta /'porta/, riu /'riu/
RR	r	carregu, parra
S	s	soñu, saya
SH	z	casha [LM], teshoiru [LM], guishu [LM]
T	t	tella, tempu
U	u	uva, universu
V	b	vaca, vellu
W	u, b	web, wésteru
X	ʃ, s	caixa /'kaiʃa/, coixu /'koiʃu/, extrañu /es'traɲu/
XH	ʒ	coixha [LM], cereixha [LM], queixhu [LM]
Y	j	yema, yogur
Z	θ	zapatu, zumu

Us fonemas i grafías /dʒ/ «DX», /z/ «SH» i /ʒ/ «XH» nun existen en valverdeño.

Palabras frecuentes con sibilantis

«S» = /s/, «SH» = /z/, «X» = /ʃ/, «XH» = /ʒ/, «DX» = /dʒ/		
valverdeñu	mañegu	lagarteiru
adj. acabaus en osu, osa, p. ej. cariñosu, sa	adj. acabaus en oshu, osha, p. ej. cariñoshu, sha	adj. acabaus in oshu, osha, p. ej. cariñoshu, sha
ajudal	aixhual	aixhual
ayuntamentu	axhuntamentu	aixhuntamentu
baju, ja	baixu, xa	baixu, xa
beixu	beixhu	beixhu
caixa	caixa	caixa
camisa	camisha	camisha
casa	cashu	cashu
casi	caishi	cashu
casu	cashu	caushu
coixa (<i>cast. cosa</i>)	coixha	coixha
dejal	deixal	dixal
genti	xhenti	ixhenti
hoixi	hoixhi	hoixhi
iglesia	igleixha	igreshia
interesanti	interesanti	interesanti
jovis	xhovis	ixhovis
juntu, ta	xhuntu, ta	ixhuntu, ta
longi	londxi	londxi
mesa	mesha	mesha
naranja	narandxa	narandxa
queixu	queixhu	queixhu
rosa	rosha	rosha
tijeira	tixheira	tixheira
ventaja	ventaixha	ventaixha
viaji	viaixhi	viaixhi
xinxu	dxindxa	ixhindxa
xugal	xhugal	ixhugal

A FALA

[L]agarteiru

[M]añegu

[V]alverdeñu

Valverdi du Fresnu

As Ellas

Sa Martín de Trevellu

A Fala é a lingua materna dos habitantes de Valverdi du Fresnu, As Ellas i Sa Martín de Trevellu, estes a han transmitiu i siguin transmitíndua de xeración en xeración con mutu cariño i orgullo.

Esta publicación ha sido posible gracias a financiación por parte da Fundación Checa de Ciencias (GAČR), n.º do projectu: 23-04988S. Este projectu ha contribuíu de maneira decisiva a ampliación da *Basi de datus*, i a descripción detallá da lingua.

This publication was made possible thanks to funding from the Czech Science Foundation (GAČR), project number: 23-04988S. This project made a decisive contribution to the expansion of the *Database*, and to the detailed description of the language.

U traballu de investigación se apoya tamén en us projectus anterioris, i solu se ha podíu realizal gracias a cooperación entre a Universidai Técnica de Liberec, República Checa, i CIDLeS, Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social, Minde, Portugal. Se le agradeci u apoyu a estas dúas institucións.

GRAMÁTICA

[L]agarteiru

[M]añegu

[V]alverdeñu

[V]

valverdeñu

Miroslav Valeš

Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social

2025

Gramática de A Fala: lagarteiru, mañegu, valverdeñu [versión valverdeñu]

Autol: Miroslav Valeš (Universidai Técnica de Liberec, República Checa)

Equipu colaboradol: Araceli Barroso Lanchares
Vera Ferreira

Diseño da cubierta: Omar Alonso Barroso

Dibujus de Oto: Diego Martín Fernández

Imprenta: Romero Artes Gráficas

Primeira edición: 2025

© Miroslav Valeš

© Centro Interdisciplinar de Documentação Lingüística e Social

Rua do Remexido, Loja 15

Minde, 2395-174 Portugal

info@cidles.eu

www.cidles.eu

Tós us dereitus reservaus.

ISBN: 978-989-97819-5-5

As versións actualizás dos recursus están disponiblis en:

Basi de datus - A Fala Database <https://afala.fp.tul.cz/es/base-de-datos>

Gramática de A Fala <https://afala.fp.tul.cz/es/gramatica>

Diccionariu de A Fala <https://afala.fp.tul.cz/es/diccionario>

A aplicación móvil du Diccionariu está disponibli pa Android en Google Play
buscandu: "Diccionariu de A Fala".

Vus animamus a mandal sugerencias i correccións que podan milloral us recursus.
miroslav.vales@tul.cz

ÍNDICI

	Agradecimentu	9
	Prólogo	15
1	Introducción	17
1.1	A Fala	18
1.2	Gramática de A Fala	21
1.3	Metodología	27
2	Ortografía	31
2.1	Lengua escrita	32
2.2	Ortografía de A Fala	33
2.3	Vocais i diptongus	36
2.4	Consonantis	37
2.5	Acentuación	43
2.6	Contraccións	45
2.7	Mayúsculas i puntuación	47
2.8	Palabras frequentis con sibilantis	48
3	Fonética i fonología	51
3.1	Descripción dus soníus	52
3.2	Sistema vocálicu	57
3.3	Sistema consonánticu	67
3.4	Elementus estructurais i suprasegmentais	99
4	Morfosintaxis	111
4.1	Gramática	114
4.2	Artículu	119
4.3	Sustantivu	123
4.4	Adjetivu	133
4.5	Pronomis	138
4.6	Posesivus	150
4.7	Demostrativus	154
4.8	Relativus, interrogativus i exclamativus	156

4.9	Indefiníus	159
4.10	Numerais	164
4.11	Verbu	170
4.12	Adverbiu	257
4.13	Preposición	264
4.14	Conjunción	266
4.15	Interjección	270
4.16	Funcións sintácticas	272
4.17	Costruccións sintácticas	275
4.18	Modalidai	278
5	Lexicología	281
5.1	Lengua i palabras	282
5.2	Derivación	288
5.3	Parasíntesis	298
5.4	Composición	298
5.5	Préstamus	300
5.6	Castellanización	302
	Bibliografía	307

AGRADECIMENTU

A publicación de esta *Gramática* solu ha súa posibli gracias a colaboración dos falantis de Valverdi du Fresnu, Sa Martín de Trevellu i As Ellas. Estoi infinitamente agradecíu a toa a cumunidai dos tres lugares por dalmi un recibimentu tan afectuosu. Por isu, cuandu me preguntan quí é u que máis me gusta en us tres lugares sempris digu "a genti". Sí, a genti, falantis o non, que están en esti rincóniño de Extremadura son un tesoiru humanu. Gracias a elis he acumulau unha camá de sentimentus i experiencias lindas duranti us treci anos que me estoi movendu por estis tres lugares. Aun así, hai pesoas que merecin un agradecimentu especial por dalmi máis du que ei jamais seré capá de correspondel.

Araceli me ha dau a súa lingua i u sei amor. Tamén me ha dau a súa familia lindísima i me ha integrau a gran comunidai de falantis du lugal. Con paciencia i cariño me ha dedicau días, mesis i anos de consultas contínuas. Nun existin palabras de agradecimentu que valgan pa istu. Ha súa a mayor sorti da miña vida, unha que toca cada cuatrucentus anos, i me sintiré pa sempris afortunau.

Vera Ferreira me ha ajudau a diseña este libru, i me ha apoyau en as boas prácticas da lingüística de campu. Me ha ensinau a utilizal as ferramentas adecuás, sin as que a lingüística moderna nun é viabli. Hemus compartíu sempris a idea de que us lingüístas deberían sirvil pa apoyal a comunidai de falantis, respetalus i aprendel de elis. Gracias Vera.

Le debu mutísimas gracias as pesoas que máis tempu pasaran con u textu, con a ilusión de velu escritu en a súa variedai. Ela i elis han currigíu a mayol parti dos meis erroris, i elis son ademais us "responsablis" de que nun haya mutus lagarteirismus en as otras variedais.

Araceli Barroso Lanchares [L]

José María Márquez Durán [M]

Ricardo Estévez Hernández [M]

Alejandro Pereira Berrio [V]

A revisión du textu, us modelus de conjugación i as trascripcións das entrevistas se debin a generosidai das amigas i dos amigos que sempris están dispostus a ajudal de maneira voluntaria. Le agradezu mutu a súa colaboración.

Patricia Obregón Vinagre [V]

María Ángeles Domínguez Pestana [M]

Rosa Piñero Piñero [V]

Elena Payo Rivas [L]

Ana Rivas Urbano [L]
Yolanda Rachado Carrero [V]
Alex Moreno Carrasco [L]
Diego Martín Fernández [L]
Miguel Ángel Ramos Ramos [L]
Pilar Téllez Rodríguez [V]
Omar Alonso Barroso [L]
Sonia Sánchez Rodríguez [V]
Teresa Moreno Blanco [L]

As consultas con us meis colegas i as miñas colegas lingüistas me ajudaran a solucionar as dudas que tiña, i ademais me sirviran de enriquecimentu profesional en us campus de fonética, morfología i lexicología. Le agradezu mutu us seis consellus, a actitú profesional, i u tempu que me regalaran.

Josefa Dorta Luis (Universidai de La Laguna, Tenerife, España)
Chaxiraxi Díaz Cabrera (Universidai de La Laguna, Tenerife, España)
Carolina Jorge Trujillo (Universidai de La Laguna, Tenerife, España)
Kelsey Neely (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Alemania)
Bartosz Dondelewski (Universidai Jaguelónica de Cracovia, Polonia)
Liana Hotařová (Universidai Técnica de Liberec, República Checa)
Miroslav Slowik (Universidai Técnica de Liberec, República Checa)
Tomasz Sobański (SWPS University, Varsovia, Polonia)

U mei agradecimentu u merecin tós us falantis que han contribuíu a esta publicación. Máis de 230 pesoas dus tres lugaris participaran en a recopilación da información sobre a lingua. Gracias a elas se ha podíu formal a *Basi de datus*, que é u fundamentu de esti libro. Algunhus contribuíran con unha entrevista, otros con trascripcións o correccións, otros por publicar en a revista *Anduriña*, o por escribibil algún textu en A Fala.

As consultas que he tíu con vos son incontablis, pero nunca he tíu a sensación de que vus molestaran. Me habeis dau a vosa paciencia i sabiduría, explicandu as palabras i a gramática da vosa lingua, que agora está descrita en esti volumen. É u vosu libro, é a vosa lingua, é a vosa identidai reflejá en u papel. Mutas gracias a toas i a tós, sois un gran equipu.

Alberto Almaraz Almaraz [M], Alejandro Almaraz Almaraz [M], Celia Almaraz Almaraz [M], Elena Almaraz Almaraz [M], Sofía Almaraz Almaraz [M], Juan Almaraz Gaspar [M], María Petra Almaraz Luis [M], Antonio Almaraz Moreno [M], Inés Almaraz Paíno [M], Omar Alonso Barroso [L], Alex

Ambrosio Carrero [V], Francisco José Antúnez Navais [V], María Baile [M], Felicísimo Barroso Gordillo [L], Araceli Barroso Lanchares [L], Arancha Barroso Lanchares [L], Carmen Barroso Lanchares [L], María Santos Bellanco Carrasco [L], Antonio Bellanco Fernández [L], Gonzalo Bellanco García [V], Damián Bellanco Luis [V], Jesús Bellanco Roso [L], Mario Bellanco Vaquero [L], Sofía Bellanco Vaquero [L], Alfonso Berrío Berrío [V], María Berrío Flores [V], Andrés Berrío Pascual [V], María Blanco Martín [M], Ángel Blanco Rivas [L], Epifanio Blanco Rivas [L], Santa Blanco Rivas [L], Ángel Blanco Rivas [L], Mirko Bruno [L], Jairo Bruno Ramos [L], Fidenciano Caballero Fernández [M], María Esther Caballero Paíno [M], Santiago Cabanillas [L], Joaquín Calai [L], Florencio Cano María [M], Marisa Carrasco Andrade [V], María Carrasco Carrasco [V], Gloria Carrasco Flores [L], Flora Carrasco Germán [V], Martín Carrasco Germán [V], Lucía Carrasco Gilo [V], José Manuel Carrasco González [V], Wenceslao Carrasco Manso [V], David Carrasco Pascual [V], Ana Isabel Carrasco Sageras [V], Julián Carretero Álvarez [M], Lázaro Carretero Gómez [M], Félix Carretero Jorge [M], Alberto Carretero Mateos [M], Antonio Corredera Plaza [V], Fernando Costa [V], Fernando Domínguez Almaraz [M], José Luis Domínguez Fernández [M], Ángel Domínguez Fernández [M], Ricarda Domínguez Gaspar [M], Ambrosio Domínguez Moreno [L], Ángel Domínguez Moreno [L], María Ángeles Domínguez Pestana [M], Marisa Domínguez Valerio [L], Sara Espáris Estévez [L], Ricardo Estévez Hernández [M], José Luis Estévez Pérez [L], Daniel Estévez Téllez [V], Estela Estévez Téllez [L], Almudena Fernández [M], Pilar Fernández Carrasco [V], Agapito Fernández Martínez [L], Juan Fernández Navero [V], Pablo Fernández Ramos [V], Teresa Fernández Vaquero [L], Ana Flores Bellanco [L], Patricia "Mili" Flores Moreno [L], Mercedes Flores Moreno [L], Daniel Flores Rivas [L], Irene Flores Sánchez [V], Domingo Frades Gaspar [M], Gema García Carrizo [V], Raúl García Carrizo [V], Jesús García González [V], Carlos García-Casillas Jiménez [M], Pedro Geraldés Borrego [V], Miguel Ángel Gómez Bellanco [V], Javier Gómez Ignacio [M], Anastasia González Bellanco [V], Ángel González Domínguez [M], Rubén González Flores [L], Rudi González Flores [L], Pilar González Flores [V], Lara González Piñero [V], Víctor Santos González Piriz [V], José María González Rodríguez [V], María Elsa González Sánchez [V], David González Simón [V], Eneko Gonzalo Carretero [M], Serapio Guerrero Berrío [V], Raúl Guerrero Payo [V], Alfredo Guerrero Piñero [V], Dunia Guerrero Piñero [V], Jesús Manuel Guerrero Rodríguez [V], Jesús Hernández Carrasco [V], Luis Hernández Durán [V], Carmen Hernández Mulero [V], Luis Iglesias Estévez [V], Laura Lajas Carrero [V], Alejandro Lajas López [V], Francisco José Lajas Piñero [V], Consuelo Lajas Robledo [V], Andrea Lajas Roque [V], Alberta Lanchares Rodríguez [L], Tania Lavado Martín [L], Marta

López Domínguez [M], Atanasio López Fernández [L], Severino López Fernández [L], Balma López Luengo [L], Jesús López Moreno [L], Matías López Soita [L], Yolanda Lorenzo Lajas [V], Laura Lorenzo Martín [L], Juan Carlos Márquez Durán [M], José María Márquez Durán [M], Félix Márquez Martín [M], Jesús María Martín Blanco [L], Álvaro Martín Fernández [L], Esther Martín Fernández [L], Cristina Martín Flores [L], Victoriano Martín Flores [L], Emilio Martín Hernández [M], María Carmen Martín Hernández [V], Susana Martín Martín [M], Jesús Martín Mateos [M], Jesús Martín Moralejo [L], Julián Martín Paíno [M], Javier Martín Paíno [M], Emiliana Martín Sánchez [M], José Antonio Martín Sánchez [L], María Ángeles Martín Sánchez [L], Laura Martín Sánchez [M], Ramón Martín Tellez [V], Alejandro Martín Valerio [L], Víctor Martín Valerio [L], Carolina Martín Vinagre [V], Ignacio Méndez Piñero [V], Ana María Méndez Rodríguez [V], Rudi Méndez Rodríguez [V], Andrea Módenes Costa [M], Florentino Mora Chamorro [M], Laura Moreno [L], Florencio Moreno Blanco [L], Teresa Moreno Blanco [L], Alex Moreno Carrasco [L], Juan Ángel Moreno Flores [L], Carlos Moreno Martín [L], Francisco Moreno Martín [L], Purificación Naváis Carrasco [V], Patricia Obregón Vinagre [V], Yolanda Paíno Jorge [M], Juan Carlos Paíno Mora [M], Julián Paíno Pérez [M], Florentino Parra Iglesias [V], Gabriel Pascual Gómez [V], Manuel Vicente Pascual Gómez [V], Encarnación Pascual Méndez [V], Iván Payo Barroso [L], Mikel Payo Barroso [L], Tania Payo Domínguez [L], Adrián Payo Martín [L], María del Carmen Payo Martín [L], Juan Francisco Payo Moralejo [L], Nadia Payo Moreno [V], Juan Payo Rivas [L], Elena Payo Rivas [L], Alejandro Pereira Berrio [V], Damián Pereira Payo [L], Begoña Pérez Escalera [M], Pilar Piñero Asensio [V], Rosa María Piñero Piñero [V], Rosa María Piñero Rivas [V], Elena de Prado Narciso, Agustín Pulido Álvarez [M], Yolanda Rachado Carrero [V], Mercedes Ramos Bellanco [L], José Luis Ramos Flores [L], Pura Ramos Flores [L], Miguel Ángel Ramos Ramos [L], José Luis Ramos Rivas [L], Ana Ramos Vázquez [L], Juana Rivas Flores [L], Ana Rivas Urbano [L], Amalio Robledo Rojo [V], Víctor Rodríguez Sánchez [L], Carmen Rodríguez Blanco [L], María Carmen Rodríguez Román [V], Manuel Blas Román Bellanco [V], Miriam Ruiz Gordo, Guillermo Sajeras Sánchez [L], Melanie Sánchez [M], Rita Sánchez Almaraz [M], Roberto Sánchez Bellanco [L], Evelin Sánchez Díaz [V], Javier Sánchez Domínguez [L], María Sánchez Domínguez [L], Jorge Sánchez Domínguez [L], Juliana Sánchez Fernández [L], Ricardo Sánchez Fernández [L], Lucía Sánchez Flores [V], María del Carmen Sánchez Flores [L], Francisco Sánchez Flores [L], Ainhoa Sánchez Martín [L], Andrea Sánchez Martín [L], Laura Sánchez Pascual [M], Andrea Sánchez Ramos [L], Sonia Sánchez Rodríguez [V], Claudia Sánchez Sánchez [L], José Miguel Simón Baile [V], Jorge Simón Berrío [V], Olga Simón Blanco [V], Pedro Simón

Téllez [V], Marcos Tarro Asensio [V], Laura Tarro Rodríguez [V], Jenaro Téllez Carrasco [V], Pilar Téllez Rodríguez [V], Víctor Terrón Sánchez [L], Enriqueta Urbano [L], María Jesus Urbano Ramos [L], Dori Vaz Estévez [L], José María Vaz Estévez [L], Domingo Vega García [V], Zaira Vega González [V], Isabel Vinagre Ramos [V].

É posíbli que se me haya olvidau incluíl a alguen en a lista, porque duranti us treci anos he consultau con mutas pesoas. En esi casu me disculpu, nun ha síu intencionau, i me gustaría rectificalu en a edición sigüienti.

Con a publicación de esta *Gramática* queru expresal u mei máis profundu agradecimentu i respetu a toa a genti de estis tres lugares. Esperu que u libru sirva pa fortalecel a vosa lengua materna.

Miroslav Valeš

PRÓLOGO

Frente a la amenaza de extinción que se cierne sobre miles de las aproximadamente siete mil lenguas del mundo, la lingüística documental asume una misión urgente: capturar, de manera integral y perdurable, la riqueza de las prácticas comunicativas humanas. Esta tarea va más allá de la mera recopilación de palabras; su objetivo último es comprender y preservar la arquitectura interna de cada lengua, su gramática, como un testimonio único de la creatividad y la cognición humanas.

Europa, con su específico mosaico lingüístico, no es ajena a esta vulnerabilidad. Incluso en este continente, variedades lingüísticas de valor incalculable se encuentran en un estado de precariedad. Es en este contexto donde la labor documental se revela crucial, no solo para la lingüística teórica, sino como un acto de justicia cultural hacia las comunidades hablantes.

Toda descripción gramatical rigurosa descansa sobre dos pilares fundamentales: un corpus de datos primarios extenso y fiable, y una colaboración profunda y ética con la comunidad de hablantes. Sin un corpus representativo, cualquier análisis gramatical carece de base empírica. Sin la voz y la validación de la comunidad, la descripción se convierte en una imposición externa, desvinculada de la realidad viva de la lengua.

La presente gramática de A Fala se erige precisamente sobre estos dos pilares. Su existencia sería inconcebible sin el monumental trabajo de documentación que la precedió, el cual cristalizó en el diccionario A Fala - Castellanu y Castellanu - A Fala y, lo que es más importante, en la creación de un corpus anotado de 337 338 palabras. Este legado de datos, disponible de forma abierta, constituye la materia prima que ha permitido el análisis sistemático que aquí se presenta. Asimismo, la metodología de trabajo que impulsó aquel proyecto lexicográfico –caracterizada por la consulta constante y la involucración activa de los hablantes– ha sido el modelo que ha guiado también la elaboración de esta gramática.

Por ello, esta obra no es un ejercicio de abstracción teórica descontextualizado. Es el resultado de un proceso colaborativo y multidisciplinar, que ha buscado siempre reflejar la genuina realidad lingüística de A Fala en toda su diversidad diatópica. Las elecciones analíticas aquí plasmadas se basan en el corpus de

datos primarios y en las aportaciones de los hablantes, contrastando siempre las fuentes con las frecuencias registradas en la base de datos.

Al adentrarnos en las páginas que siguen, no solo exploramos la estructura de una lengua. Accedemos a la lógica interna de un patrimonio cultural inmaterial, desciframos el mecanismo mediante el cual una comunidad ha articulado su mundo, sus valores y su historia. Esta gramática, por lo tanto, aspira a ser más que un manual de consulta; aspira a ser un espejo fiel del ingenio lingüístico de los hablantes y una herramienta sólida para su futuro, asegurando que el sistema de A Fala –su gramática– sea comprendido, valorado y transmitido a las generaciones venideras.

Vera Ferreira

1 INTRODUCCIÓN

1.1 A Fala

1.2 Gramática de A Fala

1.2.1 Descrición da lingua

1.2.2 Diseño da Gramática

1.3 Metodoloxía

1 Introducción

1.1 A FALA

A Fala (código ISU 639-3: fax), tamén coñecía como A Fala de Xálima, é a lingua materna de unhas 4 000 persoas, en a súa maioría residentes en us tres lugares: Valverdi du Fresnu, As Ellas i Sa Martín de Trevellu. Estas tres localidades se ubican en a Serra de Gata, en u noroesti de Cáceres, Extremaura, España, cerca da provincia de Salamanca, i tamén colindan con Castelo Branco, en Portugal, estandu a 320 kilómetrus tantu de Madrí como de Lisboa. Tós us falantis de A Fala son bilingüis, porque dominan tamén u castellanu, imutus falan tamén outras linguas.

A Fala se dividi en tres variedades que se correspondin con us tres lugares. A variedadei de Valverdi du Fresnu é coñecía como valverdeño, a de Sa Martín de Trevellu como mañegu, i a de As Ellas recibi u nomi de lagarteiru. As tres variedades son mutuamenti comprensiblis. Cuandu us falantis se refieren a súa lingua materna, generalmenti utilizan u nomi da súa variedadei: valverdeño, mañegu o lagarteiru. U términu A Fala é poicu usau entre us falantis, se aplica principalmenti en u ámbito académicu o cuandu hai mestel refirirsi as tres variedades de maneira conjunta. As diferencias entre as tres variedades se exponin con detall en esta publicación. Por esta razón as palabras que nun son idénticas en as tres variedades sempris levan a identificación da variedadei correspondienti en forma de letras mayúsculas entre corchetis: [L] pa lagarteiru, [M] pa mañegu i [V] pa valverdeño, en orden alfabéticu.

Escribil un libru de gramática nun é sempris unha hazana divirtía, fai falta usal a terminología adecuada, buscal i verificall us datos en a *Basi de datos*, i tó isu sendu un falanti non nativu. Nun sorprendi, por tantu, que me desesperara a veces, i así me chegou a idea de inventalmi un pequenu ajudanti, pa acompañalmi, pa animalmi, pa dalmi consellus, pa vel u escritu de maneira crítica. Simplimenti pa compartil cunmigu u bonitu i u difícil da descripción de unha lingua tan linda como A Fala.

¡Hola! Me chamu Oto.

A Fala pertencí a u subgrupu ibero-romanci das linguas románicas, i a súa clasificación máis exacta sigui sendu obxecto de debati. Tristementi, en ocasións esta discusión se mezcla con fins políticos, sugirindu que A Fala é un dialectu de linguas comu u portugués, u galego o u asturianu. Esta postura é rechazá por unha gran parti dos falantis, a consideran inaceptabli i ofensiva. Numerosos estudios lingüísticos, comu Gumperz (1982), Blot (2003), Woolard (1989, 1991), Bucholtz – Hall (2005, 2006), han abordau a relación entre lingua i identidai, sugirindu que a lingua é un dos pilaris fundamentais da identidai. Estis estudios cuincidin en que a lingua nun solu refleja a identidai, sinón, que tamén a defini. A colaboración extensiva con a comunidai ha revelau que us falantis consideran mui desagradabli que a súa lingua sea etiquetá comu galega o portuguesa, especialmente cuandu as categorizacións venin de autoridais oficiais. Pa elis a súa lingua materna é unha parti esencial da súa identidai, por a que se definen comu valverdeños, mañegus i lagarteirus. Por u tanto, sin consideral a súa filiación genealógica, A Fala é, sin duda algunha, unha lingua independenti i non un dialectu de outra lingua románica.

Esta lingua ha súa trasmitía de generación en generación desde tempus remotus, u que le ha permitiu mantel unha rica tradición oral. Nunca ha contau con unha norma ortográfica i tampocu dispoñ de mutus documentus escritos. Sin embargo, con a chegá das novas

- ¿Pero por qué se chama a nosa lingua A Fala? Pareci comu si fora solu unha «fala», algu comu un dialectu.
 - U nomi da lingua nun é mui acertau, pero é así. Dicin que u inventaran en us anos ochenta.
- ¿Quín u inventó?
 - Nun sé.
- ¿Cómu que nun sabis?
 - De feito nun me interesa mutu quin ha pegau a etiqueta a nosa lingua. Por un lau poi sugiril u que dicis tú, así que nun é mui apropiáu, por outro, en u mundu é mui común que as linguas se chamin así, mutus dos nomis das linguas indígenas en América significan algu cumu: a fala da genti, a lingua das pesoas, o algu pareciu. É bastanti normal.
- ¡Qué interesante!
 - De toas as maneiras, ¿cómu falas tú?
- Ei falu valverdeño.
 - Ya ves, de feito, nun necesitas a etiqueta «A Fala» pa mutu. Tú falas valverdeño i us teus veciños falan lagarteiru i mañegu. En realidai, a terminoloxía A Fala a inventaran us que querían refirirli as tres variedades a ve, comu us lingüistas. Así que nun hai por qué preocuparsi por u nomi.
- Vali, me quedu tranquilo, simplemente falu valverdeño i ya.
 - Mui ben, eris un desinquietu, pero a curiosidai é boa.

1 Introdución

tecnoloxías, i u "oral escritu", us falantis escribin cada ve máis en a súa lingua materna.

A Fala é unha das linguas minoritarias de Europa con mayol vitalidai. Se estima que entre u 70% i u 80% dus habitantis de toas as edais a usan en a súa vida diaria, con a familia, con us veciños, en u comerciu o incluso con as autoridades locais. A pesar de esta vitalidai, a lingua está seriamenti amenazá debíu a súa situación demográfica, i a u contactu intensivu con u castellanu. Us factoris económicos dificultan que us novus se quedin a vivir en a zona i comu resultau us tres lugares sufrin de unha forti despoblación. U contactu con u castellanu, que causa as interferencias i substitución du vocabulariu patrimonial, se describi detallamenti en u último capítulo de esti libro.

Hasta agora A Fala nun ha conseguíu u estatus de lingua oficial, porque u *Estatuto de Autonomía de Extremadura* (Gobierno de Extremadura 2011) nun recoñoci niunha lingua minoritaria. U sei único recoñecimentu institucional foi en u anu 2001, cuando foi declará «Ben de Interés Cultural» (Gobierno de Extremadura 2001).

Us materiais escritos en A Fala incluyin textus lingüísticos, vocabularius i descripciones das tradicións. A us documentus máis influyentis, publicaus en A Fala, pertencen, en primel lugar, *Vamus a falal* de Domingo Frades, con a primeira edición publicá en 1994 (Frades Gaspar 1994, 2000). Otrus estudios que han alcanzau certa difusión i han contribuíu a documentación de aspectus individuais da lingua son López Fernández (1992, 1999) i Rey Yelmo (1999). En As Ellas se publica anualmente a revista *Anduriña* desde u anu 1997. Tamén se han traducíu dois librus enteirus a A Fala: U *Pequenu Príncipi* (Saint-Exupéry 2014), traducíu por Severino López Fernández, Domingo Frades Gaspar i José María González Rodríguez, i u *Novu Testamentu en Fala* (2015), traducíu por Domingo Frades Gaspar. Máis recentementi se ha publicau U *nosu primel dicionariu de A Fala* (González Bellanco, et al. 2021), que se realizou por un projectu escolar. A descripción máis auténtica de A Fala se encontra en u *Dicionariu de A Fala: lagarteiru, mañegu, valverdeñu* (Valeš 2021), que dispón

- Agó que hemus solucionau u du nomi da lingua. ¿Por qué te chamas Oto?
- É por meis güelus. En us anos ochenta traballaran en Alemania i alí tuveran un bo amigu que le ajudaba mutu. Se chamaba Oto, así que convenceran a meis padris pa que me puseran esi nomi.
- É un nomi buninu.
- Miña güela di que tós us nomis son buninus cuando se pronuncian con cariño.
- Túa güela ten muta razón, será a sabiduría que le ensiná a vida.
- Sí, a queru mutu.

das versións actualizás en forma electrónica i a súa aplicación móvil. Ademais, a *Basi de datus - A Fala Database* (Valeš 2024) ofreci us datus primarius auténticus a toas as pesoas interesás en a A Fala.

1.2 GRAMÁTICA DE A FALA

1.2.1 Descrición da lingua

Unha lingua é un sistema verbal que sirvi pa comunicalsi dentru de unha comunidai lingüística, é simplimenti u que fala a genti pa trasmitil información o emoción. As regras que rigin u usu da lingua son bastanti complexas i a ciencia que se dedica a súa descrición se chama lingüística. As súas disciplinas fundamentais, que nus axudarán a definil us mecanismos du funcionamentu de A Fala, son a fonética, a morfoloxía, a sintaxis i a lexicología. A fonética estudia u aspectu sonoru da lingua, a morfoloxía a estrutura das súas palabras, a sintaxis describi a combinación de palabras pa creal as oracións i a lexicología examina as palabras i u sei significau. As cuatro disciplinas se solapan en mutus aspectus, de maneira que, a vecis, nun é fácil separal unha da outra, particulamenti a morfoloxía i sintaxis, por u cual hemus optau por juntal estas dúas i utilizal a terminología morfosintaxis. Cuandu falamus de gramática de unha lingua nus refirimus a súa morfoloxía i sintaxis; sin embargo, pa unha caracterización complexa resulta prácticu

- Tú dicis que A Fala é unha lingua, pero a mi sempris me dicían que era un dialectu.
 - ¿Dialectu de qué lingua?
 - ¿Cómu que de qué lingua?
 - É que nun existin dialectus a solas, un dialectu é a subdivisión de unha lingua, así que sempris ten que sel dialectu de algunha lingua.
 - Nun me han ditu isu.
 - ¿Tú crees que é un dialectu de u galegu?
 - Non, seguru que non.
 - ¿I de u portugués?
 - ¡Tampocu!
 - ¿Así que?
 - ¿Así que A Fala é unha lingua de verdaí?
 - Sin duda algunha. U que pasa é que algunhus que a chaman dialectu u facin porque a querin agregal a u galegu o a u portugués por siguil us seis interesis, i otrus que a chaman dialectu u facin porque nun sabin de lingüística i repitin u que le han ditu otrus que nun sabían de lingüística. Nun digu que foran tontus, solu que foi unha creencia falsa du pasau i por repitilsí tantu ya ten a súa vida propia. Por sorti agora en u cole ya te dirán que é unha lingua, as coixas van cambiandu poicu a poicu.
 - Me alegru de que a miña generación ya teña un poicu máis de información, a u final, somus a generación du siglu XXI.

1 Introducción

incluíl tamén as outras disciplinas. Otru asuntu importanti relacionau con a lingua é a traspusición da súa forma falá en u escritu, establecendu a súa ortografía. Aunque se chama *Gramática de A Fala* esti libro, u sei obxectivo é ofrecel unha descrición compleja de A Fala, por tantu, us seis capítulos principais incluyin: a Ortografía, a Fonética i fonoloxía, a Morfosintaxis i a Lexicología.

Us falantis nativos aplican, de maneira intuitiva, as regras gramaticais, sin a necesidai de consultal un libro. ¿Pa qué sirvi, entoncis, un libro de gramática? En general, sirvi pa u aprendizaji i pa enseñanza. A us que nun son falantis nativos de A Fala le ajuda a aprendel as regras da lingua i falal o escribil de maneira comprensibli. A us falantis le ajuda a cuñucel con máis detallis a súa lingua materna, i así expresalsi de maneira máis precisa i clara, particularmenti cuandu se encontran con fenómenos menos frequentis. Así que un libro de gramática é simplemente un recursu útil, dondi podemos buscal información detallá sobre a lingua.

Duranti as interaccións con us falantis en us tres lugares nus encontramos varias veces con manifestacións tipu: "A nosa lingua nun ten gramática". A verdais é que toas as linguas, sin excepción, tenin a súa gramática, porque unha gramática son as regras que rigin a organización i usu dos elementus de unha lingua. U que se quería dicel, en realidai, foi que A Fala nun tiña unha gramática escrita, un libro de gramática que describira estas regras, i esi foi u impulsu que motivó u projectu de esti libro.

1.2.2 Diseño da Gramática

U obxectivo de esti traballu é ofrecel a tós us interesaus por A Fala unha fiel descrición gramatical da lingua, que se poi entendel sin mutus cuñucimentus lingüísticos, pero sin quitallí a exactitú i a complejidai.

DESCRIPTIVA

As gramáticas que se publican podin sel prescriptivas o descriptivas. As primeiras normalmente as publica unha autoridai con u fin de establecel unha forma "correcta" da lingua, según le pareza convenienti. A seguinte *Gramática de A Fala*, que se ofreci a us lectoris, nun é de esi tipu, se trata de unha obra puramente descriptiva.

A descriptividai se refleja notablamenti en u respetu que se le dá a diversidai da lingua,

Idiolectu

Rasgos lingüísticos propios de cada individuo. É a forma en a que cada pesoa usa a súa lingua, incluíndo a pronuncia, vocabulariu, entonación, etcétera.

describindo as tres variedades, u lagarteiru, u mañegu i u valverdeñu, tal comu as usan us falantis en us respectivus lugares. De esta maneira se documentan as similitudis i as diferencias entre as tres, sin impuñel unha variedade sobre as outras.

En unha gramática descriptiva se reemplazan us conceptus de «correctu» i «incorrectu» por us usus frequentis i minus frequentis, porque cada falanti poi usal a súa lingua materna según le pareza adecuau i naidi ten u dereitu de proclamal u modu de falal de unha pesoa de correctu i de otra de incorrectu. U decretu que declara A Fala Bien de Interés Cultural di que: "A lingua pertencí a us seis falantis" (Gobierno de Extremadura 2001), por tantu, esta *Gramática* refleja de maneira fiel u usu que le dan us falantis a súa lingua, sin juzgalus, i sin promocional us usus que a u autol, tal ve, le puderan parecel atractivus. U respetu a lingua i a us seis falantis é un dus pilaris fundamentais de esti libru, porque us lingüistas describin as linguas, nun as diseñan.

EXACTA

É lamentabli que a información sobre A Fala que se encontra en varias descripcións parciais mutas vecis nun se correspondi con a realidai, i por tantu us que se interesan por esta lingua, sin tel us seis datus primarius, nun consiguin información fidedigna. U obxetivu de esti libru é rectifical esta deficiencia i ofrecel us datus que reflejan fielmenti a realidai lingüística dus tres lugares.

A variación é a cualidai esencial de toas as linguas vivas, en consecuencia, si queremos describil unha lingua de maneira exacta, hai que consideral que mutas vecis será precisu señalal as formas alternantis que usan us falantis. Por esta razón as referencias a variación son bastanti frequentis a u largu du textu. Estas por un lau complican a descripción, pero por otro a facin máis exacta.

Según us factoris que influyin en a variación, diferenciamus a variación diatópica, diastrática i diafásica. A «diatópica» refleja as diferencias motivás por u lugar geográficu dondi se usa a lingua, en relación a A Fala se

Variación

Usu de formas alternantis por parti dus falantis. Por exemplu, as cuatro formas da mesma palabra *frol*, *flol*, *fror* i *flor* aparecen en as tres variedades, u us verbus *frixil* [V] i *frital* [V] que se usan en valverdeñu con u mismu significau.

A VARIACIÓN DIATÓPICA refleja us factoris geográficos: lagarteiru, mañegu, valverdeñu.

A VARIACIÓN DIASTRÁTICA refleja us factoris sociais, p. ej. a edai.

A VARIACIÓN DIAFÁSICA refleja a situación o u estilu.

1 Introducción

trata das diferencias entre as tres variedades. A «diatrática» se refiri as diferencias en u usu du linguaxi según u grupu social, i poi incluí factoris comu a educación, a clase social, i en u casu de A Fala u factor máis influenti será a idade du falante. A «diafásica» abarca os cambios en a forma de falar según a situación comunicativa i contexto social, por iso se relaciona con u rexistro o u estilo.

SIMPLI

Escribir un libro que solo podían leer i entender los lingüistas sería un trabajo en balde. U objetivo é ofrecer unha descripción que, con un poquito de educación, poi entender tó mundo i sobre tó os falantes novos. É natural que de esta maneira nun se poi chegar a tós os detalles, por iso se trata de unha descripción básica da lingua, que debería potencial estudios máis detallados sobre os fenómenos individuais. Se pretendi crear un manual que sea amistoso con os usuarios por a súa forma comprensible de consultar i buscar a información. Naturalmente, u objetivo de manter a descripción simpli vai parcialmente en contradicción con u punto anterior. Así que se ha intentado buscar un equilibrio entre u exacto i u simpli para dar unha información fiel sobre a lingua, sin reducir demasiado a súa complejidad.

A terminología lingüística necesaria se dirá explicando en os recuadros que aparecen en os puntos respectivos do texto. En general, se sigui siempre

- A Fala é unha das linguas máis pequenas do mundo, ¿a que sí? I vamos a ver unha gramática escrita. ¡Qué orgullo!

- Sí, será un orgullo, pero con u da lingua máis pequena do mundo sinto desprecionalti un poquito. ¿Sabes cuántas linguas hai en u mundo?

- Seguro que centos.

- Sí, en realidade é inda máis, arredol de setenta mil.

- Nun esperaba tanto. Pero A Fala está entre as máis pequenas, iso nun me vas a negar.

- Das 7 000 unha terceira parte ten menos de mil falantes. I outra terceira parte entre un i dez mil falantes. Queru dicir que A Fala probablemente estaría máis o menos en a metade en cuanto a u número dos falantes.

- ¿De verdaí? I ei sempre pensaba que era a máis pequena.

- É por a costumbre de comparar solo con u castelán, u inglés, u alemán, i con outras linguas grandes. U mundo das linguas é mutuamente máis diverso, é mutuamente máis interesante.

- Igual estudiaré lingüística un día, ten que ser emocionante ver setenta mil visións diferentes do mundo.

- Sí, a lingüística é fascinante, pero a veces poi ser tamén un poquito rollu, ya verás. Espero nun desanimarte con u traballo da gramática.

cuandu se poda a terminoloxía tradi-cional, que é máis comprensibli pa us falantis, que, tal ve, a cuñozan dus seis estudius.

COMPARACIÓN

A Fala é unha lingua románica i así compartí mutus rasgos fundamentais con as outras linguas de esta familia. A u largu du textu se mencionan as outras linguas, especialmente as du occidenti peninsulal, u castellanu, u portugués, u galegu i u asturianu, i se comparan algunhus aspectus particularis. Aun así, nun é u obxectivo de esti libru defendel que A Fala se asemeja máis a unha lingua románica que a outra. As comparacións con as outras linguas románicas sirvin solu comu un puntu de interés, pa dalsi conta das similitudis i diferencias. Información máis detallá sobre esti tema se poi consultal en Andrés Díaz (2013).

U textu describi as regras gramaticais xerais, nun se trata de unha gramática comparativa; sin embargo, se aproveitan us cuñucimentos du castellanu que teñin us falantis, porque u castellanu é a lingua da súa educación escolal. Por esta razón son máis frecuentes as comparacións con u castellanu, i por a mesma razón a gramática é máis pormenorizá en us temas relevantis pa A Fala, por exemplu, u usu das sibilantis, mentras que outros temas, comu a sintaxis oracional, se reducin a u mínimo, porque son aspectus que A Fala compartí con u castellanu, i tamén con as demais linguas.

LENGUA

U libru está escrito en as tres variedades, lagarteiru, mañegu i valverdeño, en tres versións casi idénticas. Esta decisión fundamental ha tío dúas razóns. Primeiru, se ha descartau u usu du castellanu, porque A Fala necesita u sei metalenguaxi lingüístico, que solu se poi establecel escribindu de lingüística en esta lingua. A segunda razón é a imposibilidai de escribilo en unha «A Fala unificada». Aunque a nivel teórico sería práctico tel unha versión unificada da lingua, i algunhus falantis se han entusiasmau con esta idea, cuandu se chega a decisións prácticas sobre us aspectus individuais, resulta insensatu dal preferencia a unha forma i descartal a outra. A lingua que refleji us rasgos das tres variedades é simplimenti imposibili de establecel sin inventalsi unha entidade completamente ajena i impersonal pa tós. Comu a lingua reflega u sentío da identidai cultural, esta versión impersonal nun serviría pa ná, porque naidi se identificaría con ela. Us falantis están reciamenti apegaus a súa variedade materna, i é esa con a que querin expresalsi, tamén por escrito. En consecuencia, a única outra posibilidai sería publical esti libru solu en

1 Introdución

lagarteiru, pero comu se trata de unha obra referencial, se ha traducíu as outras dúas variedades, mañegu i valverdeño, pa que sea máis amistosa con us usuarios. Esta complicación é bastanti puntual, porque casi tós us textus se podin escribil i publical en a variedai du autol, porque as tres variedades son fáclimenti intiligiblis, tantu falandu comu por escritu.

É posibli que en u textu aparezan algunhas palabras i girus que nun son "tradicionais" i "soan a castellanu", en esis casus hai que consideral que nun foi "tradicional" falal i escribil sobre a fonética, a morfología i a sintaxis da lingua, por u cual unha gran parti da terminología está compartía con u castellanu. Tamén é probabli que u textu a vecis pareza "comu escritu por un extranjeiru", será porque de verdaí u escribíu un extranjeiru, que nun ten de lingua materna niñunha das linguas románicas.

- Esperu que a *Gramática* me ajudi a sabel qué formas son correctas i cuális non.

- U sintu, esta *Gramática* nun é de esi tipu, nun é prescriptiva, solu describi a lingua tal i comu é.

- ¿Pero cómu voi a sabel si u que digu é correctu?

- Nun te preocupis, u que dicis é correctu con toa seguridai.

- ¿Pero cómu pois sabelu?

- Tós us falantis que tenin algunha variedai de A Fala comu a súa lingua materna a usan de maneira correcta, é a súa lingua.

- Pero algunhus novus castellanizan mutu.

- Sí, isu é verdaí i me gustaría que esti libru i u *Diccionariu* ofreceran material de apoyu pa que nun fora así, pero a pesal de isu, a castellanización é unha realidai.

- Bueno, comu mínimu me tranquilizastis de que falu ben.

- De feitu dus dois u que poi usal a lingua de maneira incorrecta soi ei, comu soi extranjeiru, fáclimenti podu cometel erroris.

- Pero tú sabis mutu da lingua, máis que nos.

- Sí, sé mutu da lingua, i das súas regras, pero u teñu aprendíu, nun teñu u sentíu que te di istu "soa ben" i istu "nun me soa".

- En tal casu te podu ajudal cuandu escribas.

- Sí, será unha gran ajuda, mutas gracias.

1.3 METODOLOGÍA

A descripción gramatical de A Fala se fundamenta en us *datus* primarius que están compilaus en a versión 3 da *Basi de datus - A Fala Database* (Valeš 2024), publicá en novembro 2024.

BASI DE DATUS

A versión tres da *Basi de datus* (Valeš 2024), que sirvi de fundamentu pa esta descripción gramatical, contén 337 338 palabras documentás en 201 textus. A *Basi de datus* está composta du corpus oral i du corpus escrito, i u software *FieldWorks Language Explorer (FLEX)*, que a gestiona, permiti analízalas dúas partís por separau.

As tres fontes primarias de *datus* son as grabacións que se han realizau con us falantis, us textus escritos en as tres variedades de A Fala, i a colaboración con a comunidai de falantis.

As 104 grabacións trascritas, que contribuyin a u corpus oral da *Basi de datus*, teñen a duración total de máis de 20 horas, i venin de 60 entrevistas. En as grabacións participaron 99 falantis das tres locais, 46 mulleris i 53 homis con edades entre 16 i 100 anos. As tres variedades están representás de maneira equilibrá, cada unha con máis de 60 000 palabras pa chegar a u total de 190 802 palabras, que forma u 57% da *Basi de datus*.

Us 43% restantes, 146 536 palabras du corpus escrito, venin de 97 textus, publicaus o non, en unha das tres variedades. Estis textus han súa escritos por 73 autoris diferentes, i son moi varius en cuanto a u sei estilu i extensión, porque venin de librus, obras de teatro, contos, textus de revistas, recetas de cociña, anuncios públicos, etcétera. Se ha intentau representalas tres variedades de maneira equitativa; sin embargo, por carencia de textus en valverdeño i mañegu nun ha súa posíbil de tó.

Us membros da comunidai de falantis contribuíran de maneira sustancial a toas as fases da compilación da *Basi de datus*, i tamén a recopilación de esti libru. Us colaboradoris nun solu sirviran comu participantis en as entrevistas, sinón, que tamén tiñan un papel importantí en as súas transcripcións i en u desenvolvementu precisu da *Basi de datus*. Us falantis contribuíran, ademais, con mutas horas de consultas personais, o por mediu de Whatsapp, relacións con us fenómenos gramaticais, a conjugación dos verbos, o as formas das palabras individuais. A *Basi de datus* i esta *Gramática* nunca se huberan publicau sin a colaboración de mutas persoas dos tres lugares, que de maneira voluntaria querían participal en a descripción da súa lingua materna.

1 Introducción

A *Basi de datus* é un organismo que vai crecendo de maneira continua, según se van añaadindo textos i transcripcions das grabacions novas. U fundamentu da *Basi de datus* é u resultau du projectu *Mobility MSCA TUL: Community-Driven Documentation and Description of A Fala* levau a cabu en a Universidai Técnica de Liberec, República Checa, en cooperación con u Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social (CIDLeS), Minde, Portugal. A continuación, se han agregau us datus recopilauos gracias a u projectu *Frontera hispano-portuguesa: personas, pueblos y palabras* (FRONTESPO), bajo a dirección da Universidai de Alcalá, España. A última ampliación sustancial é u frutu du projectu *A Fala Grammar Based on Primary Data and Community Engagement*, realizau en a a Universidai Técnica de Liberec, República Checa, en cooperación con CIDLeS, Minde, Portugal. As actualizacions i a descripción detallá da *Basi de datus* está disponibli en a página du projectu: <https://afala.fp.tul.cz/es/base-de-datos>.

EJEMPLUS

Us ejemplus que se exponin en esta publicación venin da versión 3 da *Basi de datus* (Valeš 2024).

Pa ejemplifical us fenómenos con as palabras individuais, se buscan, normalmente, as palabras que son idénticas en as tres variedades. Esta solución siguiu u objetivu prácticu da publicación, nun ten a intención de comprobal forzosamenti a unidai da lengua.

U libru contén 600 ejemplus textuais, exactamenti 200 en cada unha das tres variedades. Estis ejemplus van sempris en cursiva, intruducíus por un puntu gordu, i con referencia a u textu du sei origen en u paréntesis final, ademais u fenómeno de interés está normalmente subrayau, por ejemplu:

- *claro ni sabíamus tampocu ni gramática ni de ná de isu* (fala_man_011a).

A cita entre paréntesis se refieri a u códigu que ten u textu de origen en a *Basi*

- ¿Tú crees que a genti vai a leel esti libru?
- As gramáticas nun son librus que se leen, se consultan cuandu buscas algu específicu. Nun é unha novela que lees i te divirtis.
- Entendu, así que ná divirtíu.
- De divirtíu ná de ná, u sintu.
- Vali, me conformu con que sea comprensibli.
- Bueno, tampocu te prometu isu, intentaré ficel u imposibli pa que sea así, pero ya verás que nun é fácil.
- A verdaí é que nun é un iniciu mui optimista, ni divirtíu, ni comprensibli.
- Pero a lingüística é interesanti, ya verás cómu te vai a gustal u traballu.
- Gracias por esta pequena motivación.
- De ná.

de datus (Valeš 2024). Esti sempris identifica a variedai, i a cifra revela de qué tipu de textu se trata. Us códigus con as cifras que empezan con u 0, 1 i 2 se refierin a u corpus oral; 0 significa trascripción de unha entrevista vidiograbá; 1 igual que u anterior, pero a grabación se ha feitu dentru de un proyectu especial; u 2 se refieri a trascripción de unha entrevista grabá solu de audiu. As demais cifras de iniciu aludin a u corpus escritu; 3 significa textu escritu, publicau o non; 5 se relaciona con unha traducción; con u 6 empezan us textus descargaus da web; i con u 7 us demais textus, comu us anuncios públicos. De esta maneira, u exemplu anterior ven de unha vidiograbación realizá con unha falanti mañega o un falanti mañegu; a letra final "a" solu manifesta que se han feitu varias grabacións con u mismu falanti, que dispois van identificás con as letras consecutivas.

En a selección dos exemplus se dá, habitualmenti, preferencia a us que reflejan a forma oral da lingua, a cifra empieza con 0, 1 o 2, i as trascripcións carecin de puntuación, que poi dificultar a súa comprensión. Us exemplus nun solu sirvin pa apoyal as descripciones gramaticais respectivas, sinón, tamén pa ofrecel unha abundancia de muestras vivas da lingua.

Tó u material lingüísticu que se usa pa us exemplus i pa as citas, ven de entrevistas i textus que foran recopilaus con u consentimentu explícitu das pesoas involucrás. Tós us participantis das entrevistas, i autoris i autoras dos textus, incluíus us editoris, han dau u permisu de utilizal u material lingüísticu pa fins académicus. A información que relaciona unha cita concreta con u textu escritu está disponibli en a *Basi de Datus* (Valeš 2024). Sin embargo, con u fin de protegel us datus personais nun se proporciona a información que relacioni as trascripcións das entrevistas con as pesoas entrevistás. Se le agradeci unha ve máis a toas i a tós a amabilidai de aportal us datus pa esta publicación.

A descripción gramatical que se ofreci a u públicu en esti volumen refleja u estau de cuñucimentu actual. Comu se trata da primeira descripción da lingua, é posibli que en algunhus aspectus sea imprecisa o incompleta, por tantu se pidi a us lectoris que mandin as súas sugerencias a u autol, pa incorporalas a versión electrónica: miroslav.vales@tul.cz.

2 ORTOGRAFÍA

- 2.1 Lengua escrita**
- 2.2 Ortografía de A Fala**
- 2.3 Vocaís i diptongus**
- 2.4 Consonantis**
- 2.5 Acentuación**
- 2.6 Contraccións**
- 2.7 Mayúsculas i puntuación**
- 2.8 Palabras frequentis con sibilantis**

2.1 LENGUA ESCRITA

As linguas son ferramentas de comunicación, que nos permiten transmitir información ou emoción. Sen dúbida algunha, a súa forma primaria é a falá, pero a súa forma escrita tamén ten a súa importancia. Nun toas as linguas teñen a súa forma escrita, pero resulta práctico dispoñer de esta, por exemplo, para poder escribir este libro. Sen embargo, iso implica converter a lingua en símbolos escritos. ¿Cómo se fai esta transposición, cómo se crea unha ortografía? Sempre hai varias posibilidades de cómo escribir unha lingua, algunhas máis prácticas e outras menos. Primeiro hai que darsi conta de que a ortografía supón un acordo dos usuarios, é dicir, hai que consensuar, por exemplo, se se van a representar os sonos individuais ou se se van a representar as palabras enteras, como en a escritura pictográfica. En o primeiro caso hai que decidir o alfabeto que se vai a usar. De feito, o ambiente cultural e xeográfico resolve facilmente estas decisións, porque para A Fala nadi considerou o uso da escritura pictográfica nin tampoco o uso de outro alfabeto que o latino. Inda así, a ortografía supón a toma de moitas decisións con poucas regras lingüísticas. Antigamente se creía que os lingüistas son os que mellor sabían tomar as decisións, pero estas ideas han sido superadas durante o século XX. O perigo das ortografías académicas é que a xente simplemente non acepta os inventos dos académicos, é dicir, que non se chega a un acordo aceptable para os usuarios. É por tanto que este libro ha optado por a ortografía elaborada en colaboración con os falantes. Fundamentándose en consultas e comentarios se ha chegado a conclusión de

Ortografía

A ortografía é a forma de representar unha lingua de maneira gráfica, escribíndoa.

A ortografía de cada lingua se fundamenta en un acordo dos usuarios, non é nin unha calidade inherente da lingua. Algunha lingua se pode, entón, escribir de algunha maneira, pero hai que considerar que hai ortografías máis prácticas e menos prácticas

- Agó que A Fala ya vai a tel *Gramática*, ya pode considerarse unha lingua de verdade.
- Me has escutado poico. Te dixi que toas as linguas teñan a súa gramática, porque son as regras que rigen o uso das palabras. U de tel a gramática escrita u non é irrelevante.
- Bueno, pero tela escrita non está mal.
- Tes razón, por iso fomos este traballo, para tel a lingua ben documentada, pero non creas que iso lle dá máis estatus.
- Vali, de toas as maneiras é unha lingua e ya está.

que a maioría dos falantis desexa escribirla máis fiel a súa variedade, en vez de creala unha variedade artificial que nun fala nadi.

Os factores que se consideran en un momento de establecelas as regras ortográficas son de natureza fonológica, traspuñendo os sonidos en letras; morfolóxica, considerando a estrutura das palabras; e a tradición que tamén inflúe considerablemente en as decisións. En un caso de A Fala hai que considerar, ademais, que todos os falantis son bilingües e han sido escolarizados en castelán, por o cal teñen as súas costumbres de representación gráfica de certos sonidos. Estes factores son moitas veces contradictorios. Por exemplo, sería práctico, desde un punto de vista fonolóxico, agregarlle a letra «K» a un fonema velar oclusivo surdo /k/, e escribirla *kama* (*cama*), *kin* (*quin*), *kenti* (*quenti*), pero a tradición fai esta solución pouco viable, porque a ortografía ten que respetar as costumbres dos falantis.

2.2 ORTOGRAFÍA DE A FALA

A ortografía que se expón a continuación e en toda esta publicación é un fruto das discusións en a Asociación Cultural A Nosa Fala entre os anos 2013 e 2017, e das matizacións posteriores consensuadas con a Asociación Cultural U Lagarto Verde. Se trata, por tanto, da única proposta ortográfica, publicada hasta agora, que ha sido consultada con os falantis dos tres lugares, e toma en conta a súa opinión e o seu sentido de identidade.

A valía e funcionamento de esta ortografía se han comprobado con a publicación do *Diccionario de A Fala* (Valeš, 2021), *U nosu primel diccionario de A Fala* (González Bellanco et al. 2021), e o seu uso regular en a revista *Anduriña*, o único periódico que se publica en os tres lugares. Estas publicacións han sido valoradas por os falantis por unha maneira intuitiva de leír e escribirla e por reflejar a súa identidade cultural. Outro recurso que utiliza esta ortografía é a *Basi de datus* (Valeš 2024) que conta con 337 000 palabras e sirve de fundamento para esta publicación.

Reglas ortográficas

Hai poucas regras que nos axudan a traspuñer os sonidos a grafemas. Un máis práctico sería agregarlle a cada sonido unha letra, pero o problema é que ya estamos acostumbrados a algo, en o noso caso a escritura castelá. Aun así, a regra que segue válida se suela representarse de esta maneira:

A - AA - Á. Quel dicel que si nun podemos agregarlle a un sonido unha letra é máis práctico agregarlle un dígrafo e preferiblemente evital os signos diacríticos.

2 Ortografía

A ortografía de A Fala se apoia en as seguintes consideracións fundamentais.

FÁCIL I INTUITIVA

Considerando que os falantes non teñen a oportunidade de aprender como escribir a lingua, a ortografía é o máis simple e intuitiva posible para que a poidan utilizar usuarios de todas as idades e condicións.

PRÁCTICA

A ortografía usa as letras que se encontran con facilidade en os teclados dos medios que os falantes usan para a comunicación. Isto significa que evita as letras con os signos diacríticos, excepto a tilde de acento.

Grafema

Un grafema é simplemente unha letra, un número ou un signo de puntuación. Si usamos dúas letras para un soníu, por exemplo CH para /tʃ/ falamos de dígrafos.

LETRA I SONÍU

A ortografía establece correspondencia entre un soníu e unha letra, para que se escriban igual os soníos que se pronuncian igual. De esta maneira a forma escrita reflicte de maneira inequívoca a pronunciación das palabras.

RESPECTO AS TRES VARIETADES

A ortografía respecta que cada un dos tres lugares ten a súa variedade vernácula e os falantes teñen o dereito de expresarse, tamén por escrito, en esta variedade. Aunque as palabras se escriban de forma un pouco diferente segundo a variedade, o lector sempre percibirá que se trata de unha lingua, A Fala, con tres variedades levemente diferenciadas.

VARIACIÓN

A ortografía non só respecta a variación entre as tres variedades de A Fala; sinón, tamén as preferencias individuais dos falantes, para que cada persoa se poida identificar. Aun así é preferible escribir as formas que usa a maioría dos falantes en cada lugar. Por exemplo, a pronunciación ['diʃu] é máis frecuente, en lagarteiro e mañego, en comparación con ['diʒu], por tanto é recomendable escribir *dixu* [LM] con «X» e non **disu*. De todas as maneiras, sempre é aconsellable gardar a coherencia e non combinal varias formas en o mesmo texto.

RESPECTU A TRADICIÓN

A ortografía respeta, sempris que se poda, as ortografías que se han utilizau hasta agora, por exemplu, en *Anduriña*, u único periódico, en a rotulación das callis, i en us escritos de otrus lingüistas i non lingüistas. Por tantu, toma en consideración que us falantis ya están acostumbraus a certus símbulus que asocian con us soníus que nun existin en castellanu.

CASTELLANU

A ortografía nun parti du castellanu, pero toma en conta que us falantis son bilingüis i reciben a súa instrucción escolal en castellanu. Por esta razón se aproveita dus seis cuñucimentus i expectativas relativas a correspondencia entre unha letra i un soníu pa creal a forma de escribil máis intuitiva posibli. Esta é tamén a razón por a que se explican con máis detallu us rasgos que se diferencian du castellanu.

- Miro, ¿pur qué nun escribis a *Gramática* solu en unha versión, con unha ortografía unificá? Sería prácticu, ¿a que sí?
 - Sí, sería prácticu, pero tamén é bastanti problemáticu. A Fala ten as tres variedais, ¿cuál de elas escolle-rías tú?
- Ei valverdeño, é a máis linda.
 - Vaya, vaya. ¿Nun te pareci un poicu feu?
- Pero ei queru mutu u valverdeño.
 - Isu nun é feu, é feu superpuñelu a us demais. U mismu u podrían dicel us mañegus i us lagarteirus.
- Vali, tes razón. Pero qué te pareci unha ortografía intermeya, equilibrá. Unha en a que se vean identificaus us tres.
 - En teoría soa mui ben, por isu se entusiasmo muta genti cuandu se fala de unha lingua unificá. U problema é que en a realización práctica ya nun sai tan ben. ¿Qué te pareci algu que empeza con mañegu, sigui con valverdeño i acaba con lagarteiru? *O xhovis feimus unha jorná sobre as cancións con muta ixhenti ixtranjera.*
- Uff, ei nun queru istu.
 - Claro, naidi u quel cuandu ve a realidai, solu funciona ben en teoría.
- Vali, me has convincíu.

2 Ortografía

LETRAS I DÍGRAFUS

A Fala utiliza 34 letras i dígrafus:

A, B, C, CH, D, DX, E, F, G, H, I, J, K, L, LL, M, N, NH, Ñ, O, P, Q, R, RR, S, SH, T, U, V, W, X, XH, Y, Z.

2.3 VOCAIS I DIPTONGUS

LETRAS I, E, A, O, U

A Fala ten u mismu sistema vocálicu que u castellanu, compostu de cinco vocais, que se representan por as letras: «I», «E», «A», «O», «U».

A ortografía respeta a variación vocálica tantu entre as variedais comu entre us falantis, é dicel, as vocais i us diptongus se escribin tal i comu se pronuncian. Por esta razón cada falanti poi escribil de maneira natural i intuitiva. É certu que algunhas palabras tendrán as vocais escritas de maneira distinta según a variedai respectiva, o según a preferencia du falanti. Sin embargo, se ha comprobau que estas diferencias minúsculas nun dificultan de niñunha maneira a comprensión du

escritu, por exemplu, *ixamin* [L], *examin* [M], *examen* [V]. Da mesma maneira se respetan us cambius regularis en us diminutivos, *ollu*: *ulliu* [L], *ullitu* [M], *olliu* [V], o en a conjugación dus verbus, por exemplu, *uivil* [LM], *oivil* [V], *oivu*, *oivis*, *oivi*, *uivimus*, *uivís*, *oivin*. Tamén se refleja en u escritu a alternancia das vocais con us diptongus, por exemplu, en mañegu a conjugación du verbu *deixal* [M] en u perfectu simpli, *dixí*, *deixastis*, *deixó*, etcétera.

- *me sentía tan enganau que hasta dixí de escribil a meis pairis* (fala_man_309)
- *pues súa actuación pulítica deixó mutu que deseal* (fala_man_305).

Excepcionalmenti podin aparecel dúas vocais iguais unha a u lau da otra, tantu con a pronunciación du hiatu comu a reducía a unha sola vocal. A

Suníus i letras

Us soníus que existin en castellanu se escribin da mesma maneira, us cinco que nun tenin u sei correspondienti en castellanu se escribin da maneira siguiente:

NH /ɲ/ - *unha*, *algunha*

X /ʃ/ - *caixa*, *coixu*

SH /ʒ/ - *casha* [LM], *teshoiru* [LM]

XH /z/ - *queixhu* [LM], *coixha* [LM]

DX /dʒ/ - *londxi* [LM], *narandxa* [LM].

Us últimos tres soníus i dígrafus solu existin en lagarteiru i mañegu.

pronunciación se reflicta en a ortografía, de maneira que cada autol escribi según a súa preferencia, *antíguu* o *antigu*, *sérii* o *seri*. Así, a efectos de marcal u acentu con tildi, dúas vocais idénticas escritas xuntas representan un hiato, por tanto, en u verbu *ril* escribimus a 3.ª persoa do singular de presente *rii* [MV] o *ri* [LM], mentras que a 1.ª persoa do singular de perfecto simpli *rií* [MV] o *ri* [LM].

2.4 CONSONANTIS

LETRAS B I V

As dúas letras «B» i «V» representan u fonema bilabial oclusivo sonoro /b/. É recomendabli, por razóns prácticas, usal a ortografía que se correspondi con u castellanu, por exemplo, *bebel*, *cabalu*, *avespa*, *badila*, *viñu*, *vellu*, istu se aplica tamén cando u étimu nun coincide con u castellanu, por exemplo, *Trevellu*. En casu de que nun haya equivalenti en castellanu é preferibli siguiu a ortografía etimolóxica, por exemplo, *devesha* [LM], *devesa* [V], del latín DEFENSA /f/ > /v/, por sonorización. Esta se poi consultal en u *Diccionariu de A Fala* (Valeš 2021).

LETRA C

A letra «C» representa u fonema interdental fricativo sordo /θ/ cando antecedi as vocais *i*, *e*, secuencias *ci*, *ce*, por exemplo, *cinta*, *ciacillu*, *cegu*, *acelga*. En us demais contextus, é dicel, cando antecedi as vocais *a*, *o*, *u*, secuencias *ca*, *co*, *cu*, o cando antecedi a unha consonanti, se correspondi con u fonema velal oclusivo sordo /k/, por exemplo, *canu*, *collel*, *cutelu*, *clima*, *criba*.

DÍGRAFU CH

U dígrafu «CH» representa u fonema prepalatal africau sordo /tʃ/, por exemplo, *chegal*, *chovel*, *chilla*, *sachu*.

LETRA D

A letra «D» se correspondi con u fonema dental oclusivo sonoro /d/, por exemplo, *deu*, *cadea*, *debel*, *digital*, *dagala* [LM], *dedientri* [LV].

DÍGRAFU DX

U dígrafu «DX» representa u fonema prepalatal africau sonoro /dʒ/. Esti fonema nun é moi frecuente, solu apareci dispois da nasal /n/, en mañegu tamén a principios da palabra. Nun existe en valverdeño. U encontramos, por exemplo, en as

2 Ortografía

palabras *narandxa* [LM], *londxi* [LM], *grandxa* [LM], *mondxa* [LM], *zandxa* [LM], *dxindxa* [M], *ixhindxa* [L], *extrandxeiru* [M].

LETRA F

A letra «F» se correspondi con u fonema labiodental fricativu sordu /f/, por exemplu, *faba*, *forza*, *fillu*, *furmiga* [V], *funferu* [L].

LETRA G

A letra «G» se usa de igual maneira que en castellanu, representa a velal fricativa sorda /x/ cuandu antecedi as vocais *i*, *e*, secuencias *gi*, *ge*, por exemplu, *gestu*, *agencia*, *genti* [V], *digital*, *girasol*. En tós us demais contextus se refieri a velal oclusiva sonora /g/, se trata de secuencias: *ga*, *go*, *gu*, *gue*, *gui*, *gua*, *guo*, *guu*, *güe*, *güi* i *g* + consonanti, por exemplu, *pinga*, *agora*, *figu*, *figueira*, *águila*, *agua*, *cigüeña*, *lingüista*, *siglu*, *migrá*, *gramática*.

LETRA H

A letra «H» nun se refieri a ningún fonema o soníu, é muda, se escribi por razóns de etimoloxía. U sei usu se debi a tradición, i en rasgos xerais é moi parecido a u castellanu, por exemplu, *homi*, *horta*, *hospital*, *alcohol*, *hasta*, *habel*, *huelga*, *hoixhi* [LM], *hoixi* [V]. As poucas diferencias as encontramos en as palabras en as que se intenta evital en castellanu u iniciu de palabra con diptongu, mentras que en A Fala nun é u casu, *ovu* (lat. OVUM), *osu* (lat. OSSUM), *ocu* (lat. OCCĀRE), por esa mesma razón, a de evital u iniciu con diptongu, se escribi con *h* a palabra *huérfanu* (lat. ORPHANUS). As palabras *ermanu*, *ermana*, *ilmanu* [L], *ilmana* [L] (lat. GERMĀNUS), se escribin sin *h*, respetandu a etimoloxía i a tradición local, mentras que *hielu*

- Ei teñu mutus amigos que escribin en A Fala.
- Ei tamén, i me alegru mutu, porque escribin us seis mensaxs de móvil en a súa lingua materna.
- U que pasa é que nun escribin ben.
- ¿Cómu que nun escribin ben?
- Nun siguin estas regras ortográficas, escribin comu le dá a gana.
- Isu nun pasa ná. U importanti é que escriban. U castellanu tardó centus de anos en estabilizal a súa ortografía, ei nun u veu comu unha competición, é unha oferta. Us que ven esta ortografía comu práctica a usarán.
- Pero nun estaría mal que a usaran tós.
- Nun te poñas cabezota. ¡Qué escriban comu se sintan máis cómodus! Pero estoí de acordu en que é u máis prácticu du que se ha propostu hasta agora.
- Gracias por dalmi a razón.

(lat. GELU) se escribi con *h*, pa evital u iniciu de palabra con diptongu, igual que en castellanu.

LETRA J

A letra «J» se correspondi con u fonema velal fricativu sordu /x/, por exemplu, *jamón, jamais, jefa, jolgoriu, juniu, maju, jipu* [LM].

LETRA K

A letra «K» representa u fonema velal oclusivu sordu /k/, i solu apareci en poicas palabras, que son préstamus de otras lenguas, por exemplu, *kilu, kilómetru, kiwi, kayak, karaoke*.

LETRA L

A letra «L» se correspondi con u fonema alveolal lateral sonoru /l/, por exemplu en as palabras, *leiti, loba, lagartu, loiza, local, niscalu, falal*.

DÍGRAFU LL

U dígrafu «LL» se refieri tradicionalmenti a consonanti palatal lateral sonora /ʎ/; sin embargo, u usu de esta consonanti está en retrocesu, sendu sustituía gradualmenti por a pronunciación yeísta, de maneira que, en a pronunciación de mutus falantis u dígrafu indica a apruximanti palatal sonora /j/, por exemplu, *mullel, millu, navalla, vellu, millol, ovella, tella*.

LETRA M

A letra «M» se correspondi con u fonema bilabial nasal sonoru /m/, por exemplu, en as palabras, *mairi* [LM], *madri* [V], *mamíferu, amal, mallá, macutu, murcela*.

LETRA N

A letra «N» representa u fonema alveolal nasal sonoru /n/, por exemplu, *noiti, nomi, nevi, canu, barrena, naidi, nacimentu*.

DÍGRAFU NH

U dígrafu «NH» se correspondi con u fonema velal nasal sonoru /ɲ/ en a posición intervocálica. Apareci en mui poicas palabras, pero algunhas de elas son bastanti frequentis, *unha, unhas, algunha, niñunha*.

2 Ortografía

LETRA Ñ

A letra «Ñ» representa u fonema palatal nasal sonoru /ɲ/, por exemplu en as palabras, *camiñu, castaña, uña, araña, cuñau, cizaña, anduriña* [LM], *ñandú, ñeli* [L].

LETRA P

A letra «P» se correspondi con u fonema bilabial oclusivu sordu /p/, por exemplu, en as palabras, *palla, peitu, pan, mapa, palvá, paloma, popa* [V].

LETRA Q

A letra «Q» normalmenti solu apareci en as secuencias *que, qui*, dondi representa u fonema velal oclusivu sordu /k/, por exemplu, *queixa, quiñón, quel, quanti, orquesta, alambiqui, máquina, quinta*. De maneira excepcional poi aparecel en us préstamus comu *quad*, o en a palabra *quorum*.

LETRA R

A letra «R» en a posición inicial de palabra representa u fonema que se chamaba tradicionalmenti «vibranti múltipli» /r/, por exemplu, en as palabras, *ríu, racha, rebeldi, ramallu*, mentras que en a posición interiol o final de palabra se correspondi con u fonema que se chamaba tradicionalmenti «vibranti simpli» /r/, *porta, prau, traballu, crabiu, mixtura, cabra*.

DÍGRAFU RR

U dígrafu «RR» solu apareci en a posición intervocálica, dondi representa u fonema que se chamaba tradicionalmenti «vibranti múltipli» /r/, *parra, carregu, morrel, porra, pizarra, guitarra, garrapiña, andarríus*.

LETRA S

A letra «S» se correspondi con u fonema apicoalveolal fricativu sordu /s/, por exemplu, en as palabras, *sal, saya, sartal, soñu, pasal, grasa, sustu, casa* [V], *brasa* [V], *mesa* [V].

▪ ¿Por qué nun se escribi «nh» en a palabra *caminhu*? Ei unha ve u he vistu escritu así.

▫ Esa é a solución portuguesa. Nun hai ná mau en ela, pero si usas esti dígrafu pa /ɲ/, ¿cómu vas a escribil /ɲ/ en a palabra *algunha*?

▪ Nun sé. Pero veu que as decisións son complicás.

▫ Sí, mui complicás, i u objetivu é ficel a escritura fácil pa us falantis.

DÍGRAFU SH

U dígrafu «SH» representa u fonema apicoalveolar fricativu sonoru /ʒ/. Esti fonema nun existi en valverdeñu. En lagarteiru i mañegu se encontra normalmente en a posición intervocálica, salvu us casus de asimilación, por exemplo, *cashu* [LM], *brashu* [LM], *mesha* [LM], *peshal* [LM], *rishu* [LM], *teshoiru* [LM].

U dígrafu «SH» nun se usa en us contextus dondi a sibilanti /ʒ/ é resultado da asimilación con a consonanti sonora seguinte: *fresnu* /'freznu/, *rasgu* /'razgu/, *abismal* /abiz'mal/. U mismu se aplica en u casu das palabras compostas como *tresantiel* /trezan'tiel/, que conservan as formas das súas partes, i tamén con u prefiju *des-/dis-* que mantén a súa forma, aunque en algunhus contextus se sonoriza a consonanti /g/ > /ʒ/ por influencia do fonema sonoru seguinte, *desgracia* /dez'gɾaθja/ [MV], *dismigal* /dizmi'gal/ [L], *disusu* /diz'uзу/ [L].

LETRA T

A letra «T» equivali a u fonema dental oclusivo sordu /t/, por exemplo, *tahona*, *tempu*, *tella*, *tarea*, *detrás*, *pata*, *tinaixha* [LM].

LETRA W

A letra «W» solu apareci en as palabras de orixe germánico i sueli representar u fonema vocálico /u/, en ocasións poi substituír tamén a consonante bilabial oclusiva sonora /b/, por exemplo, *web*, *whisky*, *kiwi*, *western*, *Washington*, *Hollywood*.

▪ Esti dígrafu «SH» nun me gusta ná. Me soa como u suiníu /ʃ/ en a palabra inglesa *shine*.

▫ Mira, primeiro hai que darsi conta de que as grafías nun soan a ná. É simplemente u noso acordo asociadas con algún soníu. Por exemplo, en a miña lingua u soníu /ʃ/ se marca con a grafía «Š», como en u meu apelíu Valeš.

▪ Vali, pero por qué a «SH» nun se poi asociar con esi soníu.

▫ Ei nun digu que nun se poi. É unha das posibilidades, pero us falantes se puseran de acordo en que preferían «X» pa /ʃ/ i «SH» pa /ʒ/ cando u discutimos juntos. Te aseguro que as discusións foran complicadas.

▪ ¿É dicel que u dígrafu «XH» tamén foi resultado de discusións?

▫ Exactamente, nun digu que son as solucións máis fantásticas, pero se ha consensuado así.

▪ Vali, ok, respeto aunque nun me gusta.

▫ A ortografía nun é sobre gustos, é unha búsqueda de u máis práctico, lóxico i viábil.

2 Ortografía

LETRA X

A letra «X» poi represental fonemas diferentes según a posición i según a palabra concreta.

En as palabras que tenin u sei correlativu en castellanu se utiliza de igual maneira, representandu u fonema apicoalveolal fricativu sordu /s/ a principius da palabra o en contactu con unha consonanti, *xilófonu*, *mixtural*, *contextu*, *excusa* [MV], *ixcusa* [L], *Extremadura* [V], tamén representa u mismu fonema /s/ entre vocais i u final da palabra, *taxi*, *éxito*, *existil* [MV], *ixistil* [L], *relax*.¹

En as tres variedades se utiliza a letra «X», ademais, pa represental a consonanti prepalatal fricativa sorda /ʃ/, en esti casu se encontra a menudu en a posición intervocálica, por exemplu, *caixa*, *bruixa* [LM], *coixu*, *puixal*, *queixu* [V], *xabón* [MV], *xinxa* [V].

Tamén utilizamus a letra «X» en algunhus topónimus comu *México*, *Oaxaca*, *Texas*, dondi representa a consonanti velal fricativa sorda /x/.

DÍGRAFU XH

U dígrafu «XH» se correspondi con u fonema prepalatal fricativu sonoru /ʒ/, que nun existi en valverdeño. En lagarteiru i mañegu se encontra normalmente en posición intervocálica, en mañegu tamén a u iniciu de palabra, por exemplu en as palabras, *coixha*, *surtixha*, *viaixhi*, *queixhu*, *lagartixha*, *aixhual*, *ixhenti* [L], *xhenti* [M], *xharra* [M].

LETRA Y

A letra «Y» equivali a u fonema aproximanti palatal sonoru /j/, solu apareci a u iniciu da sílaba, *mayu*, *yogur*, *saya*, *ya*, *yema*, *yesu*, *cayá*, *yantri* [M].

LETRA Z

A letra «Z» representa u fonema interdental fricativu sordu /θ/. Normalmente apareci antecedendu as vocais *a*, *o*, *u*, en as secuencias *za*, *zo*, *zu*, por exemplu, *zafra*, *zumu*, *azul*, *azá*, *azuela*, *zarza* [LV], *zaprima* [L], *zinc*.

¹ Esti usu da letra «X» se podría evital por a solución fonética, escribindu «S» en tós estis contextus. Esta opción le quitaría a carga a letra «X»; sin embargo, us falantis, por estal escolarizaus en castellanu, ya están acostumbraus a certa imágen gráfica das palabras, por esta razón é máis intuitivu escribil as palabras de maneira parecía a u que están acostumbraus, *textu* en ve de **testu*.

2.5 ACENTUACIÓN

A tildi diacrítica de acentu se usa de maneira parecía a u castellanu, con a excepción dus diptongus decrecientis a u final da palabra.

Levan tildi as palabras agudas, as que tenin a última sílaba tónica, si están acabás en unha vocal, o en -n o -s, por exemplo, *zamarrá, cudurní* [LM], *marrón, caixón, atrás, Borrallás, gavilán, azafrán*.

Levan tildi as palabras llanas, as que tenin a penúltima sílaba tónica, si están acabás en unha consonanti que nun sea -n ni -s, por exemplo, *fácil, cárcil, inútil, cáncer, caníbal*.

Levan tildi toas as palabras esdrújulas, as que tenin a antipenúltima sílaba tónica, por exemplo, *sábadu* [LV], *bálagu, lámpara, águila, último, plátanu*.

Levan tildi toas as palabras sobreesdrújulas, as que tenin a sílaba tónica anterior a antipenúltima, por exemplo, *cómpramulas* [L].

As palabras monosílabas, por regra general, nun levan tildi, *a, pan, dal, bar, ca*, salvu algunhus monosílabus tónicos, especificaus en a tabla 1, que levan unha tildi diacrítica pa diferencialus du sei correlatu átonu. En consecuencia, se escribin sin tildi as palabras *mi* i *el*, porque son monosílabas sin a necesidai de diferencialas. En us casus relevantis se acentúan tamén us plurais correspondentis dus substantivus i adjectivus expostus en a tabla 1, *tó, tós, mú, mús*.

Ademais de estis monosílabus, se acentúan us interrogativus *¿qué?, ¿cómu?, ¿cuál? ¿cuántu?* i us exclamativus *¡dónde vas!, ¡qué fais!*, igual que en castellanu.

Acentu

AGUDA - acentu en a última sílaba, *falal*.

LLANA - acentu en a penúltima sílaba, *garabatu*.

ESDRÚJULA - acentu en a antipenúltima sílaba, *águila*.

SOBREESTRÚJULA - acentu en a anterior a antipenúltima, *cómpramulas* [L].

A maneira de escribil as tildis diacríticas de acentu é parecía a u castellanu, salvu que as palabras agudas que tenin un diptongu decrecienti (*au, ou, eu, ai, oi, ei*) en a última sílaba, se escribin sin tildi, por exemplo, *comprau, falau, faleis, falei, bebeis, centeu, ademais, despois, vocais*.

2 Ortografía

sin tilde	con tilde
da (de + a) <i>prep. + art. deter. f.</i>	dá 3. ^a sg. presenti, v. <i>dal</i> dá 2. ^a sg. imperativu, v. <i>dal</i>
das (de + as) <i>prep. + art. deter. f.</i>	dás 2. ^a sg. presenti, v. <i>dal</i>
de <i>preposición</i>	dé <i>adj., m. i f. número 10</i> dé 1. ^a i 3. ^a sg. presenti subj., v. <i>dal</i>
do [M] (de + o) <i>prep. + art. deter. m.</i>	dó 3. ^a sg. perf. simpli, v. <i>dal</i> dó [L] 1. ^a sg. presenti, v. <i>dal</i>
e [MV] <i>conjunción</i>	é 3. ^a sg. presenti v. <i>sel</i>
la (le + a) <i>pron.</i>	lá [V] <i>adv. cast. allá</i>
le <i>pron.</i>	lé 3. ^a sg. presenti, v. <i>leel</i> lé 2. ^a sg. imperativu, v. <i>leel</i>
lo <i>inetrj.</i> lo [M] (le + o) <i>pron.</i>	ló <i>m. cast. lodo</i>
lu [LV] (le + u) <i>pron.</i>	lú <i>f. cast. luz</i>
ma (me + a) <i>pron.</i>	má <i>adj. cast. mala</i>
mais <i>conj. adversativa</i>	máis <i>adj., adv., m.</i>
mo [M] (me + o) <i>pron.</i>	mó <i>f. cast. muela</i> mó [LM] <i>m. cast. modo</i>
mu [LV] (me + u) <i>pron.</i>	mú <i>m. cast. mulo</i> mú [M] <i>adj., m. cast. mudo</i>
na (in/en + a) <i>prep. + art. deter. f.</i>	ná <i>f., pron. indefiníu</i>
no <i>adv. neg.</i> no [M] (en + o) <i>prep. + art. deter. m.</i>	nó [V] <i>m. cast. nuez</i>
nu [LV] (in + u) <i>prep. + art. deter. m.</i>	nú <i>m. cast. nudo</i>
pa <i>preposición</i>	pá <i>f. cast. pala</i> pá <i>f. cast. paz</i>
se <i>pron. personal</i>	sé 3. ^a sg. presenti, v. <i>sabel</i> sé [M] <i>f. cast. sed</i>
si <i>conjunción</i>	sí <i>pron., adv.</i>
to [M] (te + o) <i>pron.</i>	tó <i>adj., cuantificador</i>
tu [L] <i>adj. posesivu</i> tu [LV] (te + u) <i>pron.</i>	tú <i>pron. pers.</i>

Figura 1. Us monosílabos que levan tilde diacrítica

Us diptongus, secuencias de dúas vocais pronunciás dentro da mesma sílaba, se acentúan seguindo as regras xerais, *guapa, gracia, tradición, crialu, cambió, adiós* [LV].

As palabras agudas, que teñen un diptongu decreciento (*au, ou, eu, ai, oi, ei*) en a última sílaba se escribin sin tildi, por exemplo, *comprau, falau, faleis, falei, be-beu* [LV], *resultau* [MV], *ademaís, des-pois, vocais*. En cambiú, as llanas que acaban en un de estis diptongus levan a tildi diacrítica, *núcleo* [MV]. Esta é a única regra que nun coincide con u castellanu, se aplica con motivu de reducir a cantidai de tildis.

Us hiatus, secuencias de dúas vocais que nun se pronuncian dentro da mesma sílaba, formaus por dúas vocais abertas o medias (*e, a, o*), que tradicionalmenti se chamaban «fortis», siguin as regras xerais de acentuación, *león, leal, poeta, creó, chapoa, caótico, maestra*.

Us hiatus formaus por unha vocal fechá (*i, u*), tradicionalmenti chamá «débil», tónica, i outra «forti» (*a, e, o*) átona, o por dúas vocais fechás, sendu unha de elas tónica, levan sempris unha tildi diacrítica pa marcal que nun se trata de un diptongu, por exemplo, *púa, tíu, túa, país, ríu, divirtíu, bibía, súa*.

Us hiatus formaus por dúas vocais idénticas siguin a regra xeral, *creencia, rii* [MV], *leel* [MV].

Us adverbios acabaus en *-menti* se marcan con unha tildi diacrítica si us adxetivos dus que se forman levan tildi, *fácil - fácilmenti, linda - lindamenti, adecuá - adecuámenti*.

Nun se marca con tildi u adverbio *solu* en u sentíu de *solamenti*, ni us demostrativos *esti, esta, esi*, etcétera.

• ¡Esti se pensa que vamus a cantal villancicus! (fala_lag_309).

▪ Esta regra de monosílabos con tildi me pareci un poicu complicá.

▫ A mi tamén, pero así quedamus en as discusións. De toas as maneiras, si nun acertas i escribis por exemplo, *tó* sin tildi, tampocu é un fallu gravi.

▪ Me voi a esforzal, pero nun te prometu ná.

▫ Vali, u esforzu conta.

2.6 CONTRACCIÓNES

A combinación de algunhas preposicións con u artículu determinau normanmenti resulta en a pronunciación reducía, por exemplo *a + a = a, a + u = u* [LV], *a + o = o* [M], etcétera, *voi a u campu* [V] = *voi u campu* [V]. A ortografía ten a posibilitai de reflejal as queidas vocálicas que se producen cuando se encontra

2 Ortografía

unha preposición a u lau du artículo. Sin embargo, isu nun significa que as formas contraías foran obligatorias.

	U [LV]	O [M]	A	US [LV]	OS [M]	AS
A	u	o	a	us	os	as
DE	du	do	da	dus	dos	das
IN, EN	nu	no	na	nus	nos	nas
PA	pu	po	pa	pus	pos	pas

Figura 2. As posibles contraccións de preposición + artículo determinau

En a tabla se exponin as contraccións de preposicións con u artículo determinau que se podin utilizal. Aun así, en esta publicación se escribin normalmente de forma contraía solu algunhas combinacións das preposicións *de* i a veces *a* con u artículo determinau, as demais se escribin separás.

As contraccións con a preposición *a* podin, ademais, resultal confusas i dificultal a comprensión du textu. En tal casu é preferibili, i máis lóxicu², escribil us dois elementus por separau en ve de usal unha tildi diacrítica pa marcar a contracción, por exemplu, *mandó a u mayol que aquela noiti fidera a guardia* [L], en ve de, *mandó u mayol que aquela noiti fidera a guardia* [L], dondi a palabra *mayol* se refieri a u fillu mayol.

En resumen, si u autol desea facilitali a comprensión a us lectoris, ten a posibilidai de escribil us dois elementus por separau. En cambiu, si desea reflejal fielmenti a fonética da lingua, poi utilizal a versión reducía. Estas dúas posibilidades se correspondin con u usu real, porque us falantis se aproveitan das dúas versións cuandu falan i cuandu escribin.

- A mi me gustaría escribil as oracións interrogativas sin u signu inicial, simplimenti: *Qué comis?*
 - A mi tamén, ademais, sería mutu máis prácticu, pero tamén hai que respetal que us falantis están acostumbraus a escribil estis signus iniciais, porque us escribin en castellanu.
- Pero u castellanu nun é un modelu pa esta gramática i ortografía.
 - Tes razón, por isu us signus iniciais están solu «recomendaus», i ademais, máis ben pa us escritos formais.
- Así que si nun us escribu nun pasa ná.
 - En absoluto.
- Gracias.

² A solución é máis lóxica, porque se trata de dois elementus átonus. Si a tildi marca a diferenza entre u tónicu *dá* (verbu *dal*), que de verdai leva acentu, en contrasti con u átonu *da* (*de* + *a*), que nun u leva, careci de lóxica supoñel que dois elementu átonus se convirnin en un tónicu, é dicel, *a* + *a* sempris resulta en unha *a* átona.

- *ei hasta que nun foi u colexiu nun sabía u que eran as alcachofas* (fala_lag_013b)
- *diju non nun está pos foi a u comerciu* (fala_val_104)
- *ya sabis que foran u algodón* (fala_lag_201a)
- *¡Aquí ven un exploradol!, diju cuandu víu u principiñu.* (fala_val_502)
- *culnitas se ushaban cuandu dibamus o campu* (fala_man_008d).

Nun se recomenda utilizal as contraccións con u artículo indeterminau, aunque se producín, a veces, en a expresión oral.

2.7 MAYÚSCULAS I PUNTUACIÓN

As mayúsculas i minúsculas se escribin en us mismus casus que en castellanu. A única excepción é a denominación da lingua *A Fala*, que se escribi con artículo i con mayúscula, pa nun ocasional confusións con a palabra *fala*, en u sentíu de un sistema lingüístico espécifico, subordinau a lingua, comu en a *fala de Graná*. En combinación con a preposición hai que escribil u nomi da lingua por separau, *de A Fala*, igual que otros nomis propios que levan u artículo, *de As Ellas*, *en Us Foyus* [V].

Us signus de puntuación se usan da mesma maneira que en castellanu. Us signus de interrogación i exclamación a u principiu da oración son recomendablis, particularmenti en un escrito formal, mentras que se poi prescindil de elis en us textos menus formais.

Por razóns prácticas nun se usan apóstrofis, sin excepción.

- Tú sabis ben comu escribil as comas, puntus i comas i tó, pero pa mi é difícil.
 - Nun creas que u sé. Pa mi tamén é difícil. Ademais, me pareci poicu importanti.
- Ei nunca sé mui ben dóndi poñelas. Me pareci que us lingüistas solu nos querín complical a vida.
 - Bueno, parcialmente tes razón, pero non de tó. A veces as comas sobran i encima é mui cuestionabli dóndi deberían puñelsi, en cambi, a veces ayudan entedel ben u textu. En general, deberían correspondel con as pausas que fais cuandu falas.
- Vali, pero cada un ficemus as pausas de maneira differenti.
 - Sí, isu é verdais, pero tamén a veces coincidimus.
- Me explicaban que as comas podín cambial u significau, pero é un poicu mentira, ¿a que sí?
 - Sí, é un poicu mentira, us exemplus que se suelin usal pa demostralu normalmenti carecin de contextu.
- Así que si nun as usu nun pasa ná.
 - Tú tranquilo, usas comu mi-llo sepas, tampocu custa tantu.

2.8 PALABRAS FRECUENTIS CON SIBILANTIS

É frecuente que as sibilantis que nun existen en castellanu ocasionin dudas en u momentu de escribil. A lista de palabras que se ofreci a continuación especifica as grafías en as palabras frequentis. U ordin alfabéticu sigui a primeira columna, a versión valverdeña.

«S» = /s/, «SH» = /z/, «X» = /ʃ/, «XH» = /ʒ/, «DX» = /dʒ/		
valverdeñu	mañegu	lagarteiru
adj. acabaus en <i>osu, osa</i> , p. ej. <i>cariñosu, sa</i>	adj. acabaus en <i>oshu, osha</i> , p. ej. <i>cariñoshu, sha</i>	adj. acabaus in <i>oshu, osha</i> , p. ej. <i>cariñoshu, sha</i>
abaju	abaixu	abaixu
ajudal	aixhual	aixhual
añeju, ja	aneixhu, xha	aneixhu, xha
aposal	apoixhal	apuixhal
atillu	ateixhu	atixhu
axín	pimentu	pimentu
ayuntamentu	axhuntamentu	aixhuntamentu
bajal, baju, ja	baixal, baixu, xa	baixal, baixu, xa
beixu	beixhu	beixhu
bixal	beixhal	bixhal
bruja	bruixa	bruixa
caixa	caixa	caixa
calleja, callejón	caleixha, calixhón	caleixha, calixhón
camisa	camisha	camisha
camiseta	camisheta	camisheta
cangreju	cangreixhu	cangreju
casa	cashu	cashu
casal	cashal	cashal
casau, sá	cashau, shá	cashau, shá
casi	caishi	cashi
casu	cashu	caushu
causal	caushal	caushal
ceja	ceixha	ceixha
cereza	cereixha	cereixha

coixa	coixha	coixha
coixu, xa	coixu, xa	coixu, xa
dejal	deixal	dixal
devesa	devesha	devesha
enxiva	xhindxiva	indxiva
estojal	estoixhal	istuixhal
extranjeiru, ra	extrandxeiru, ra	ixtranjeru, ra
ferrumbrosu, sa	furruxhentu, ta	firruixhentu, ta
floju, ja	floixu, xa	froixu, xa
frenjón tenru	freixhón	frendxón
frixil	frixhil	frixhil
fullús	fulixhi	furuixhi
genti	xhenti	ixhenti
gineta	xhineta	ixhineta
granja	grandxa	grandxa
guisal, guisu	guishal, guishu	guishal, guishu
hoixi	hoixhi	hoixhi
iglesia	igleixha	igreshia
interesanti	intereshanti	intereshanti
jabaril, la	xhabaril, la	jabalí, lina
jara	xhara	ixhara
jarra	xharra	ixharra
jaula	xhaura	ixhaura
jorná	xholná	ixholná
jovis	xhovis	ixhovis
juntu, ta	xhuntu, ta	ixhuntu, ta
justicia	xhusticia	justicia
justu, ta	xhustu, ta	ixhustu, ta
lagartija	lagartixha	lagartixha
laixa	laixha	laixha
lenguaji	lenguaixhi	lenguaji
longi	londxi	londxi
mariposa	maripoixha	maripoixha
mesa	mesha	mesha

2 Ortografía

mixel	mixhal	mixhal
monja	mondxa	mondxa
moraleja	moraleixha	moraleixha
naranja	narandxa	narandxa
pesal, pesu	peshal, peshu	peshal, peshu
pillica	peleixha	peleixha
pimentón	aixín	aixín
pisal, pisá	pishal, pishá	pishal, pishá
porcu, ca	lixoshu, sha	lixoshu, sha
presental	presental	prishental
queixa	queixa	queixa
queixu	queixhu	queixhu
regaixal	muruxha	regaixhal
represental	represhental	represhental
risa	risha	risha
rosa	rosha	rosha
salvaji	salvaixhi	salvaji
sortija	surtixha	surtixha
tesoiru	teshoiru	teshoiru
texón	teixhón	taixón
tijeira	tixheira	tixheira
tinaja	tinaixha	tinaixha
usal, usu	ushal, ushu	ushal, ushu
ventaja	ventaixha	ventaixha
viajal	viaixhal	viaixhal
viaji	viaixhi	viaixhi
xabón	xabón	ixabón
Xálima	Xálima	Xálima
xenru	xhenru	ixhenru
xinxá	dxindxa	ixhindxa
xugal, xogu	xhugal, xhugu	ixhugal, ixhogu
xugueti	xhugueti	ixhugueti
zanja	zandxa	zandxa

Figura 3. Palabras con sibilantis

3 FONÉTICA I FONOLoxÍA

3.1 Decripción dos soníos

- 3.1.1 Fonética
- 3.1.2 Soníu
- 3.1.3 Fonema
- 3.1.4 Fonoloxía
- 3.1.5 Trascriptión fonética
- 3.1.6 Vocaís i consonantis

3.2 Sistema vocálicu

- 3.2.1 Vocaís
- 3.2.2 Variación vocálica

3.3 Sistema consonánticu

- 3.3.1 Consonantis
- 3.3.2 Obstruyentís oclusivas
- 3.3.3 Obstruyentís fricativas
- 3.3.4 Sibilantis
- 3.3.5 Sonantis
- 3.3.6 Variación consonántica

3.4 Elementus estruturais i suprasegmentais

- 3.4.1 Sílaba
- 3.4.2 Secuencias vocálicas
- 3.4.3 Grupos consonánticos
- 3.4.4 Soníos protéticos
- 3.4.5 Acentu
- 3.4.6 Entonación

3.1 DESCRIPCIÓN DUS SONÍUS

A descripción detallá de us aspectus fónicus nus ajuda a entendel millol as regras de funcionamentu de unha lingua en a comunicación humana. Estis aspectus foran de interés ya pa us studiosus en a antigüedai, por isu Pānini confeccionó unha descripción meticulosa du sánskritu en u siglu IV antis da nosa era, comentá por Patañjali un siglu dispois. Gracias a us cuñucimentus de fonética us fenicius foran capá de establecel u alfabetu consonánticu en u siglu XIII antis da nosa era, que dó oríen a u alfabetu árabi, hebreu, cirílico i tamén a u latinu. A descripción fonética de A Fala nus ajudará a identifical us seis soníus, us seis elementus suprasegmentais i tamén a súa abundanti variación.

3.1.1 Fonética

A ciencia que estudia i describi us soníus i us elementus suprasegmentais de unha lingua humana se chama fonética. Esta se ocupa da produción, transmisión i de a percepción dus soníus, con u cual a podemos dividil en tres ramas: fonética articulatoria, fonética acústica i fonética auditiva. As tres ramas tenin u sei apoyu en as ciencias naturais. En u casu da fonética acústica se trata de física, mentras que as outras dúas aproveitan us cuñucimentus de anatomía i fisiología. A fonética se enfoca sobre tó en as cualidais físicas dus soníus que componin unha lingua. A fonética articulatoria estudia us órganus que participan en a produción dus soníus, definindu us puntos i modus de articulación, a actividai das cordas vocais i por dóndi sai u airi. A fonética acústica analiza as cualidais das ondas sonoras, que se podin reflejal, por exemplu, en espectrogramas i oscilogramas. Antiguamenti se usaban aparatus análogos pa midil a frecuencia, amplitú, formantis i outras cualidais acústicas; sin embargo, actualmenti nus aproveitamus dus programas de software, que son máis exactus i encima máis fáciles de usal. A fonética auditiva, quizás a menos desarrollá, considera us soníus desde u puntu de vista du receptol enfocándusi en a percepción i interpretación das ondas sonoras.

3.1.2 Soníu

En A Fala us soníus se prудucin, igual que en toas as linguas indoeuropeas, por a seida du airi desde u pulmón pa fora. Cuandu falamus, as nosas cordas vocais vibran i,untu con a boca (labius, lingua, dentis, cavidai bucal, etcétera), forman soníus un tras otru en unha cadea. Us soníus son us segmentus mínimus da nosa fala, se caracterizan por rasgus articulatorios que nus permitin diferencialus entre elis. Alarcos Llorach (2000, p. 26) usa unha metáfora comparandu us soníus con frutas, que podin tel aspectus diferentes, pero fácilmenti distinguimus entre manzanas, peras, naranjas i migrás. Ademais, si nus imaginamus u soníu /n/ comu

unha manzana, notamus que en as palabras *cana*, *candil* i *canchu*, pronunciamus as /n/ de maneira differenti, por influencia dos soníus veciños. En a palabra *cana* ['kana] u puntu de articulación é alveolal, en a palabra *candil* [kaŋ'dil] é dental, i en a palabra *canchu* ['kaŋtʃu] é palatal. Us diferentes soníus [n], [ɲ] i [ɲ] us podemos imaxinal como diferentes tipos de manzanas, en u supermercau nus ofrecen golden delicious [n] (amarelu), granny smith [ɲ] (verdi) u royal gala [ɲ] (colorau). Sin embargo, si pidimus a mesma pesoa pronuncial dé vecis a palabra *cana*, as [n] nun serán iguais, un análise detallau nus revelará diferencias minúsculas, igual que nun tós us golden delicious son iguais, algunhas son máis grandes, outras máis amarelas, pero nun as confundimus con granny smith, que son moi verdes. De toas as maneiras, us diferentes tipos de manzanas sempre us identificamus como manzanas, i as distinguimus de outras frutas, tal como distinguimus a /n/ de outros soníus.

3.1.3 Fonema

Us soníus nun teñen ningún significau de por sí, pero algunhas nos permiten distinguil us significaus das palabras, por exemplo, *cana* i *caña*. Entre /n/ i /ɲ/ hai unha diferenza de tal grao que son capá de dala diferente significau as dúas palabras. Si volvemos a metáfora, tendríamos dúas frutas diferentes, manzanas i naranjas. En cada lingua existe un repertorio limitau de unidais que se distinguin dos demais tanto, que poden diferencial as palabras. Us segmentos que teñen esta capacidade se chaman «fonemas». En u mesmo contexto encontramos tamén outros soníus con rasgos distintivos: *cama*, *caza*, *capa*, *cara*, i tós estis: /m/, /θ/, /p/, /t/, son fonemas diferentes, son outras frutas distintas, peras, mandarinas, migrás, abruños, etcétera. Us fonemas son modelos, pero a súa realización concreta nun é sempre idéntica. Igual que manzanas, temos diferentes tipos de naranjas, pero as distinguimus ben das migrás i peras. Un fonema nun ten cualidais articulatorias i acústicas exactamente definías, se trata de un modelo, que temos en a nosa mente, i que nos sirvi para distinguil entre unidais.

Fonema

Us fonemas son conceptos mentais por us que somos capá de diferencial u significau das palabras. As palabras *cana* i *caña* exemplifican que a *n* i a *ñ* representan dous fonemas distintos.

3 Fonética i fonoloxía

ALÓFONU

Us fonemas son frutas diferentes; sin embargo, como hemus demostrau anteriormente en as palabras *cana*, *candil* i *canchu*, as manzanas podin sel de diferentes tipos, en u casu de estas tres palabras a variación dependi da cualidai dos soníus veciños da /n/. Igual será diferente a pronunciación da /b/ en a palabra *alambiqui* en comparación con *albarda*, a primeira oclusiva [b] i a segunda aproximanti [β]. Estas variantis de un fonema se chaman «alófonos» i podin dependel da posición en a palabra, pero tamén das preferencias individuais, por exemplu, a palabra *araña* se poi pronuncial de maneira cuidadosa como [a'ɾapa], con a percusiva (vibranti simpli) que fai unha oclusión [ɾ], pero tamén en un contextu menos cuidau [a'ɾapa], sin oclusión completa [ɾ]. Estas dúas variantis son alófonos do fonema /r/ que dependin do nosu idiolectu o do estilu que usamus en u momentu de falal.

ASIMILACIÓN

En u procesu de asimilación os soníus cambian os seis rasgos normalmente por a influencia dos soníus adyacentis. Si u anterior influyi a u posterior se trata de asimilación progresiva, si é u revés falamus de asimilación regresiva, i si os soníus se prestan cualidais mutuamente falamus de asimilación recíproca. U rasgu que se trasmiti poi sel a sonoridai, asimilación de sonoridai, por exemplu, en a palabra *disgustu* [diz'ɣustu] a aproximanti velal sonora [ɣ] presta a sonoridai a [s] anterior que se realiza de maneira sonora [z]. Si u rasgu afectau é u puntu de articulación, por exemplo, en as palabras *un barrenu*, adientramos a primeira [n] pronunciandu [um] con unha nasal bilabial sonora [m] por influencia da bilabial [b] que le sigui. En os exemplos anterioris de *candil*, *canchu* i *banco* tamén se modificó u puntu de articulación da [n]. De igual maneira poi velsi afectau u modu de articulación, por exemplo, a [o] pronuncia de maneira nasal [õ] en as palabras *onci* ['õnθi] [V], *ondi* ['õndi] [LM].

3.1.4 Fonoloxía

Os estudos de fonética i fonoloxía tenin unha estreita relación entre sí, compartin a metodoloxía de estudiu i a súa delimitación nunca é exacta. En xeral, a fonética se ocupa das cualidais acústicas i descripción dos soníus desde u puntu de vista das súas cualidais físicas, mentras que a fonoloxía acentúa u aspectu funcional, estudia u funcionamentu dos soníus en u sistema da lingua. De esta maneira a fonoloxía se aproveita mutas veces, da descripción fonética. Pa fonoloxía son máis importantes os fenómenos que implican un cambiou de significau, i por

tantu examina máis us fonemas i menus as diferencias entre us alófonos individuais, porque us fonemas componin u sistema fónico da lingua.

3.1.5 Trascrición fonética

A ortografía convencional nun está diseñá pa represental de maneira gráfica us soníus de unha lingua, por isu se usan en fonética i fonoloxía símbolos gráficos especiais de trascrición fonética. Con u fin de regularizal a trascrición de linguas diferentes se estableceu en 1888 u Alfabetu Fonéticu Internacional (AFI), que permiti a descripción de sistemas mui diversos. Desde entoncis u alfabetu vai modificándose i ampliándose, con a última actualización en 1997. Esti alfabetu se caracteriza por tel unha correspondencia fija i definía entre u símbolo, que poi sel unha letra u sinal diacrítica, i u soníu. Se ha establecíu tamén a convención de que us símbolos que representan us soníus i pertencin a fonética se trascribin entre corchetes [], mentras que us que representan a us fonemas i se relacionan con a fonoloxía se trascribin entre barras / /. En general, us lingüistas podin registral us soníus de unha lingua con mayol o menol precisión, podin registral solu us fonemas o tamén us seis alófonos. A trascrición máis convenienti sempris dependi da finalidade do estudiu. U exemplu da trascrición fonética é solu un dos mutus que se podin ficel, porque tamén é posíbel registral a apertura vocálica u outros detalles finus.

- ¿Fonética i fonoloxía nun son a mesma coixa?
 - Non. Soa parecío, se ocupan de coixas parecías pero hai diferenxia.
 - A mi me soa u mismu. Lo, ¿cuál é a diferenxia entoncis?
 - A fonética describi as cualidades dos soníus mentras que a fonoloxía se interesa por a súa función en u sistema da lingua. Por exemplu, cuando dicin *maire* en lagarteiru a veces alargan a *e* final, pero isu nun cambia u sentido, é un rasgu fonéticu; sin embargo, si cambian a vocal final tantu que chegan a *mairi*, ya ten outro significau, é un rasgu fonolóxico.
 - Vali, mu apuntaré.

Trascripción

U mei amigu é de As Ellas pero agora vivi en Valverdi du Fresnu. [V]

FONÉMICA

/u mei a'miɣu 'e daʒ 'eʎaʒ | 'pero a'ɣora 'bibi en bal'berdi du 'fɾeʒnu/

FONÉTICA

[u mei a'miɣu 'e ɸaʒ 'eʎaʒ | 'pero a'ɣora 'βiβi en bal' βeɾði ɸu 'fɾéʒnu]

En a trascripción fonémica solu aparecín us fonemas, en a trascripción fonética se registran us alófonos con máis o menos detallí.

3.1.6 Vocaís i consonantis

U sistema fonolóxico de A Fala está composto de 29 fonemas, 24 consonánticos máis 5 vocálicos.

As frutás as podemos axuntal en grupos máis grandes según as súas características, i discírní, por exemplo, us frutús secus, as nocis, almendras, etcétera. Da mesma maneira podemos agrupal us soníus i fonemas según as súas cualidais acústicas i articulatorias. Us dous grupos principais que tradicionalmenti distinguímus son as vocaís i as consonantis. As diferencias as notamus en a súa formación. As vocaís nun le ponín obstáculos a u airí que saí du pulmón, mentras que as consonantis sí. As diferencias acústicas se debín a súa formación diferenci, as vocaís son soníus con onda acústica periódica, en cambiú, as consonantis tenín presentí u componentí du ruidú que producí u pasú du airí por u obstáculos.

As vocaís poyín formal u núcleo da sílaba, ademais poyín formal unha sílaba elas solas. En A Fala as consonantis nun tenín esta capacidade.

3.2 SISTEMA VOCÁLICU

3.2.1 Vocaís

Unha das características fundamentais das vocaís é que u airi, que sai de us pulmóns por a cavidai bucal, nun encontra obstáculos, é dicel, sai librementi; a outra é que esti airi fai vibrar as cordas vocaís i así toas as vocaís son sonoras. U soníu resultanti dependi da forma das cavidaís supraglóticas que causan a resonancia da onda sonora. A forma das cavidaís é diferenti pa cada vocal, determiná, por exemplu, por a posición da lingua i us labius, i esta forma influyi en a modificación dos tonos. Us tonos amplificaus se chaman formantis i a súa frecuencia, particularmenti us primeiros dois formantis (F_1 i F_2), caracteriza acústicamenti a vocal resultanti.

En A Fala encontramos cinco vocaís que son capá de distinguil u significau das palabras: *vil - vel - sal - sol - sul*, así que u sistema vocálicu da lingua consta de cinco fonemas: /i/, /e/, /a/, /o/, /u/, que podemos clasifical, según as súas características articulatorias, por a apertura i por a posición da lingua.

VOCAL	anterior	central	posterior
fechá / alta	i		u
media	e		o
aberta / baja		a	

Figura 1. Sistema vocálicu de A Fala

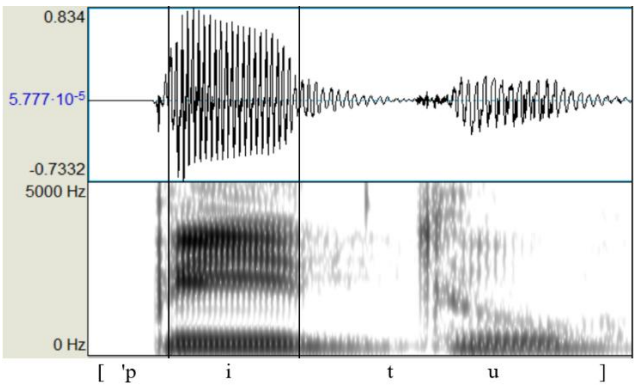

Figura 2. A vocal tónica [i] en a palabra *pitu* ($F_1 = 302$ Hz, $F_2 = 2254$ Hz)

3 Fonética i fonología

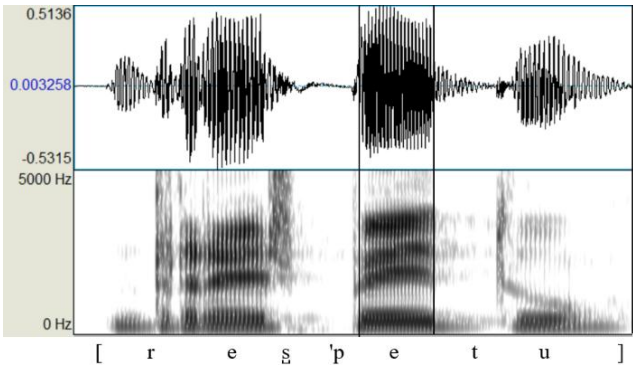

Figura 3. A vocal tónica [e] en a palabra *respetu* ($F_1 = 426$ Hz, $F_2 = 1\,898$ Hz)

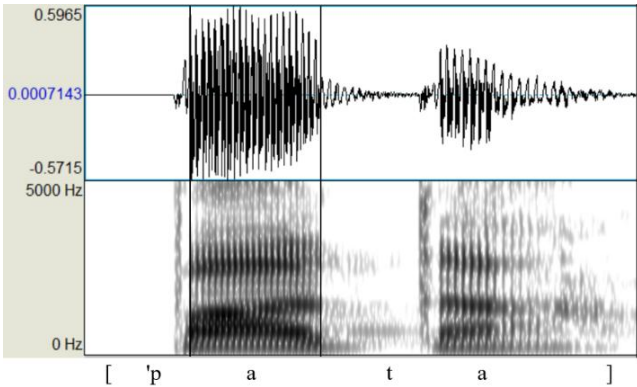

Figura 4. A vocal tónica [a] en a palabra *pata* ($F_1 = 744$ Hz, $F_2 = 1\,68$ Hz)

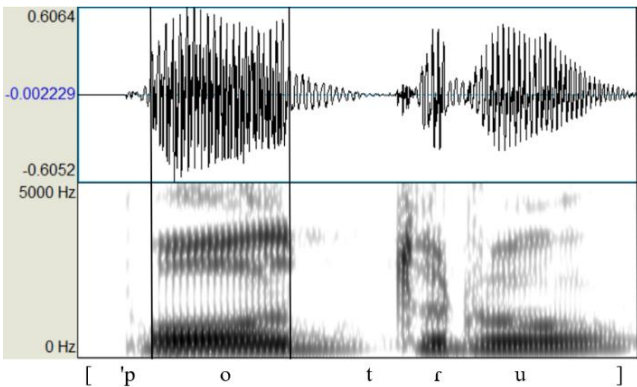

Figura 5. A vocal tónica [o] en a palabra *potru* ($F_1 = 448$ Hz, $F_2 = 821$ Hz)

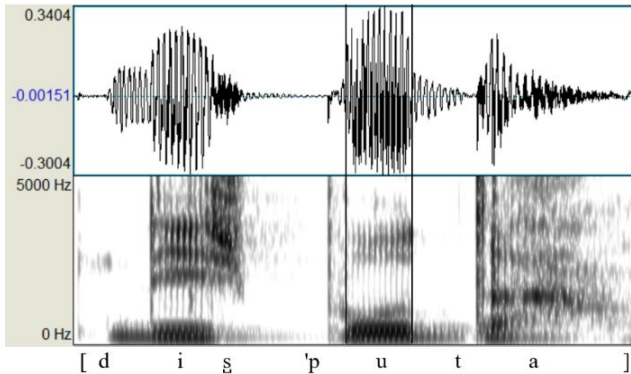

Figura 6. A vocal tónica [u] en a palabra *disputa* ($F_1 = 342$ Hz, $F_2 = 748$ Hz)

APERTURA

A apertura vocálica ten tres graus, as vocais fechás: /i/, /u/; as vocais medias: /e/, /o/; i a vocal aberta: /a/. Esti sistema de tres graus de apertura coincide con u castellanu, con u aragonés i con u asturianu. En A Fala u contextu lingüístico influyi en a apertura das vocais, por exemplo, en a palabra *capeas* a /e/ está máis aberta que en a palabra *negru*, de maneira parecía encontramos unha /o/ máis aberta en a palabra *boa* en comparación con *abogau*; sin embargo, estas diferencias nun teñen carácter distintivo, por u tantu as realizacións diferentes son alófonos dos fonemas respectivos.

POSICIÓN DA LENGUA

U movementu da lingua causa cambios de volumen entre a parti anterior i posterior da cavidade bucal i de esta maneira influyi en a resonancia i propiedades acústicas dos tonos. Según a posición horizontal da lingua clasificamos as vocais como anteriores: /i/, /e/, unha vocal central: /a/, i dúas vocais posteriores: /o/, /u/. A posición vertical da lingua tamén xuga u sei papel, así que cando articulamos as vocais fechás /i/, /u/ a lingua está en a posición alta, con /e/, /o/ se encontra en unha posición intermedia, i a vocal aberta /a/ ten a lingua en a posición baixa. A posición da lingua se ve influída tamén por u contorno en u que aparece a vocal, en consecuencia as realizacións concretas das vocais poden ser máis palatalizadas (anteriores) o velarizadas (posteriores). Esta modificación a observamos particularmente con a vocal /a/, por exemplo, encontramos a realización máis palatalizada en a palabra *labiu*, mentras que en a palabra *pagu* está máis velarizada.

3 Fonética i fonoloxía

LABIALIZACIÓN

En a descripción das vocais podemos considerarl tamén outras características tanto articulatorias como acústicas. Unha de elas é a función dos labios, que modifican a forma da cavidade bucal cando pronunciamos /u/ i /o/, por iso chamamos a estas dúas vocais labializadas, en cambio, os labios carecen de función en a pronunciación de /i/, /e/, /a/, que son as vocais deslabializadas.

NASALIZACIÓN

En A Fala unha vocal pode pronunciarse de maneira nasal, é dicir, que o aire non sae solamente pola boca, senón, parcialmente tamén pola nariz. Isto ocorre cando unha vocal está seguida por unha consonante nasal. Esta asimilación podemos observala, por exemplo, en as palabras *man* ['mã] i *ten* ['tẽ]. En outros sistemas das linguas románicas a nasalización pode ter a capacidade de distinguir os significados; sen embargo, en A Fala as vocais nasais son alófonos das súas respectivas orais.

VOCAIS TÓNICAS I ÁTONAS

O acento que recai en as vocais tónicas afecta a súa pronunciación e as súas características acústicas. Primeiro, a enerxía articuladora das vocais tónicas é maior en comparación con as átonas. En este caso son importantes as diferenzas entre as vocais átonas e as tónicas, non os valores absolutos. Segundo, esta maior enerxía afecta tamén a duración, as vocais tónicas suelen ser máis longas que as átonas. Aunque en A Fala non existen as vocais longas con carácter distintivo como en outras linguas, a maior duración é un dos rasgos constitutivos das vocais tónicas, outra vez observamos en comparación con as átonas. Por último, as vocais tónicas son máis estables, a variación as afecta menos que as átonas.

- A lingua que non é oficial, non é unha lingua de verdade.
- ¿Quén te ha dito iso?
- Nun sé. Iso se sabe por si mesmo.
- Ei nunca he visto algo así. ¿Que falan entón os que teñen de lingua materna unha que non é oficial?
- Nun sé. Tú con os teus estudos lingüísticos sempre me levas a contraria.
- Ya te dije que había 7 000 lenguas en el mundo. ¿Cuántas crees que teñen a etiqueta de «oficial»?
- Nun sé, serán poucas cando preguntas así.
- Seguramente menos de un 5%. ¿E as demais? ¿Non son linguas por iso? Ei creu que a tu tema de oficialidade se le dá máis importancia do necesario.
- Vali, aun así me gustaría que fora oficial.
- A mi también.

En a posición átona u final de a palabra u sistema de cinco vocais queda practicamente reducío a tres /i/, /a/, /u/, por esta razón é mui frecuente que as palabras acabin con unha de estas tres vocais, *fonti, cochi, vellu, cuellu, vella*, etcétera. Us falantis percibin as terminacións das vocais fechás fácilmenti, i as valoran comu unha seña identitaria. Sin embargo, é posibli enconral excepcións, sobre tó as preposicións *sobre, desde, intre* [L], *entre* [MV], as conjuncións *pero, que, aunque, porque* [MV], *purque/pulque* [L], as interjecións *home, sape, oure* [L], *maire* [LM], palabras acortás comu *cole, garde, profe*, i us préstamus sin modifical, *eco, yudo, chucho, padrenuestro*.

CINCU CONCEPTUS

As cinco vocais forman cinco conceptus básicos i as súas realizacións concretas podin velsi afectás por u contornu lingüísticu i a súa ve, dependin de cada falanti. Por esta razón as cualidais articulatorias i acústicas de cada elementu nun serán sempris iguais, sinón, que us mismus elementus se diferenciarán sutilmenti en función da súa apertura, palatalización o velarización, nasalización, duración, etcétera; con tó i con isu, sempris corresponderán con un dus cinco modelus mentais que us falantis relacionan con as vocais.

COMPARACIÓN

U sistema vocálicu du latín clásico tiña cinco vocais cortas i cinco largas con tres graus de apertura, en cambi, u latín vulgar substituíu a cantidai por a apertura, i así dispuña de seti elementus dividíus en catru graus de apertura.

VOCAL	anterior	central	posterior
fechá /alta	i		u
mediu fechá	e		o
mediu aberta	ɛ		ɔ
aberta / baja		a	

Figura 7. Sistema vocálicu du latín vulgar

Esti sistema dó oríen as linguas peninsularis, minus u euskera i u caló. Algunhas linguas síguin mantendu us catru graus de apertura, portugués, galegu, mirandés, catalán, aranés i valencianu, mentras que outras reducirán us graus medius /e/, /ɛ/ > /e/, i /o/, /ɔ/ > /o/, pa un solu elementu, castellanu, aragonés, asturianu i tamén A Fala. Esta redución vai acompañá en castellanu, aragonés i asturianu

con a diptongación posterior do elementu mediu aberto /ɛ/ > /ie/, /ɔ/ > /ue/, por exemplo, en as palabras castellanas *tiempo*, *miedo*, *puerta*, *nuevo*.

A Fala ten u sistema reduciu a tres graus de apertura, rasgu que a diferenza notablamente das outras linguas do occidente peninsular, portugués, galego i mirandés. Por outro lado, coincide con u portugués i u galego in a non diptongación, *tempu*, *meu*, *porta*, *novu*, que podría indicar unha evolución parcialmente compartía.

3.2.2 Variación vocálica

En A Fala encontramos abundante variación das vogais *i/e* i *u/o*. Este tema é moi complexo, inclúe as cuestións da identidade, i por u tanto é moi importante pa os falantes. A función comunicativa de unha lingua é sin dúbida a primaria; sin embargo, a función identitaria nun ten menos importancia i particularmente en u caso das linguas minorizadas os falantes suelen acentuar este aspecto. U valor simbólico das vogais se demostrou en u proxecto lexicográfico cando os membros da comunidade facían as correccións do *Dicionariu* (Valeš 2021), entre u 80 i u 90% de estas correccións tocaban u tema das vogais i a súa variación. En estas situacións a veces os falantes ampliaban as posibilidades, deixando evidencia do uso de dúas vogais alternativas, mentras que en outros casos reclamaban unha sola posibilidade, a veces distinta das variedades veciñas. En resumo, nun queda dúbida de que u valor simbólico, o identitario, das vogais fechadas é moi importante pa os falantes. A variación das vogais a encontramos tanto comparando as tres variedades, os factores diatópicos, como dentro de cada unha de elas, factores diastráticos. A súa influencia a tenin tamén as variacións lingüísticas, sobre todo a posición da vogal en a palabra.

Variación vocálica *i/e*, *u/o*

Os patróns da variación vocálica nun se fundamentan en unhas regras fixas, pero observando as frecuencias de uso podemos identificar factores que inflúen en esta. Un de eles é u diatópico, as diferenzas entre as tres variedades. Por u tanto podemos afirmar que as realizacións con *i-*, *u-* iniciais son máis frecuentes en lagarteiro, por exemplo, *istá* [L], en comparación con as outras variedades, *está* [MV]. Isto nun significa que todos os lagarteiros pronuncien *i-*, *u-* iniciais, tamén hai algúns que suelen usar *e-*, *o-*, igual que hai mañegos i valverdeños que pronuncian *istá*.

POSICIÓN	lagarteiru	mañegu	valverdeño
tónica	excepcional	excepcional	excepcional
átona inicial de palabra	i-, u-	e-, u-/o-	e-, o-
átona interiol de palabra	-i-, -u-	-i-, -u-	-e-, -o-
átona final de palabra	excepcional	excepcional	excepcional

Figura 8. Resumen da variación das vocais i/e, u/o

POSICIÓN TÓNICA

A variación a encontramos casi exclusivamente en a posición átona da palabra. A variación en a posición tónica é unha excepción que confirma a regra, de exemplo poi servir a palabra *idil* / *idel* [LM], con as súas formas *idendu* / *idindu* [LM], *idemus* / *idimus* [LM], i a palabra *mismu* / *mesmu*.

	lagarteiru		mañegu		valverdeño	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
idil	21	28	33	77		
idel	54	72	10	23		
mismu	65	100	92	99	73	90
mesmu	0	0	1	1	8	10

Figura 9. Variación i/e en a posición tónica³

POSICIÓN ÁTONA INICIAL

A variación das vocais i/e, u/o é moi frecuente en a posición átona inicial de palabra. U patrón xeral, que se pode observar comparando as tres variedades, é o seguinte: en lagarteiru as palabras suelen empezar con unha vocal fechada i-, u-. En cambio, en mañegu i valverdeño con unha media e-, o-. Este patrón, que nunca se cumpre sempre, depende das palabras individuais i das preferencias persoais. Algunhas palabras só admiten e-, o- inicial, por exemplo, *elementu*, *eneru*, *etapa*, *elegancia*, *edai*, *ejemplu*, *orienti*, *ordenal*, *obedecel*, *otoño*, *obreiru*, mentres que outras teñen unha forma máis habitual, con variación excepcional, por exemplo, *enamoral*, *economía*, *emoción*, *ortografía*, *ofendel*. Sen embargo, quedan moitas palabras que admiten variación bastante libre de i/e, u/o iniciais átonas, por exemplo, *incetal* / *encetal*, *iliminal* / *eliminal*, *ifíca* / *efíca*, *incaixal* / *encaixal*, *uficiu* / *oficiu*, *uliveira* / *oliveira*, *upinión* / *opinión*, etcétera. A posibilidade de variación depende dos etimolos individuais, é dicir, do orixe i evolución das palabras.

³ Us datos venen da *Basi de datos* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeñu	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
in	1664	91	67	3	45	3
en	164	9	2239	97	1748	97
iscuela(s)	65	87	0	0	1	2
escuela(s)	10	13	39	100	47	98
istá	202	85	10	6	7	3
está	35	15	171	94	205	97
ilmanu(s), na(s) irmanus(s), na(s)	50	82	1	2	0	0
elmanu(s), na(s) ermanu(s), na(s)	11	18	61	98	84	100

Figura 10. Variación i/e en a posición átona inicial de palabra⁴

	lagarteiru		mañegu		valverdeñu	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
uliveira(s)	25	93	17	43	6	27
oliveira(s)	2	7	23	57	16	73
uivíu, uivía	21	100	13	52	2	14
oivíu, oivía	0	0	12	48	12	86

Figura 11. Variación u/o en a posición átona inicial de palabra⁵

POSICIÓN ÁTONA INTERIOL

En a posición átona interiol da palabra encontramos tamén mutus casus de variación vocálica. En consonancia con a situación anterioriol, hai mutas palabras que nun permiten a variación i/e, u/o, por exemplo, *bellota*, *detalli*, *fenómenu*, *fermental*, *borral*, *borracheira*, *botón*, *contal*, i un larguísimo etcétera. Tamén existen palabras que tenin unha das dúas formas dominante, por exemplo, *importancia* é mutu máis frecuente que *impurtancia* [L].

En as palabras que permiten a variación, se poderían esperal as mesmas diferencias entre as variedades comu en u casu anterioriol; sin embargo, us datos revelan que u lagarteiru i u valverdeñu cumpnin con esta hipótesis, mentras que u mañegu se inclina por as vocais fechás -i-, -u-, tal comu está expostu en a maioría dos exemplus.

⁴ Us datos venin da *Basi de datos* (Valeš 2024).

⁵ Us datos venin da *Basi de datos* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeñu	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
mitía	20	100	18	82	1	10
metía	0	0	4	18	9	90
siría	32	94	20	95	2	5
sería	2	6	1	5	36	95
dispois	31	13	207	82	228	90
despois	205	87	44	18	25	10
nicisital ⁶	17	89	0	0	0	0
necisital ⁷	2	11	23	100	27	100

Figura 12. Variación i/e en a posición átona interior de palabra⁸

	lagarteiru		mañegu		valverdeñu	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
cumía	29	84	42	100	5	28
comía	2	6	0	0	13	72
cuchinu(s)	27	100	47	89	17	100
cochinu(s)	0	0	6	11	0	0
Purtugal	55	100	9	64	15	26
Portugal	0	0	5	36	42	74
purtugués(a) ⁹	15	88	24	71	4	11
portugués(a) ¹⁰	2	12	10	29	32	89
pusibli ¹¹	11	100	19	79	3	20
posibli ¹²	0	0	5	21	12	80

Figura 13. Variación u/o en a posición átona interior de palabra¹³⁶ Incluías toas as formas do paradigma verbal.⁷ Incluías toas as formas do paradigma verbal.⁸ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).⁹ Incluías as formas do plural.¹⁰ Incluías as formas do plural.¹¹ Incluías as formas derivás.¹² Incluías as formas derivás.¹³ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

A variación das vocais átonas se ve influía tamén por a armonía vocálica i a metafonía. De exemplu podín servir as palabras *bindición*, *binditu*, *binificiosu* [LM], *pitición* [L], *pisimista* [L], *ijirciciu* [L]. Un exemplo interesante é a palabra *ubjitivu* [L] i *objetivu* [L], que poi tel estas dúas formas en lagarteiru, as vocais fechás van xuntas, i as medias tamén, pero debíu a armonía vocálica nun se suelín mixtural as vocais medias con as fechás **ubjitivu*.

Armonía vocálica, metafonía

A armonía vocálica afecta a vocais que nun están unha a u lau da outra con u fin de facilitarl a súa pronunciación. Metafonía é un caso especial, cando a vocal fechada da sílaba posterior afecta a anterior, por exemplo, *metafunía* [LM], *binditu* [LM], *pisimista* [L].

POSICIÓN ÁTONA FINAL

Cum se ha comentado anteriormente, en A Fala hai poucas palabras que acaban con unha vocal media -e, -o. As palabras frecuentes, como as preposicións *sobre*, *desde*, *entre* [L], *entre* [MV], i as conexións *pero*, *que*, *aunque*, *porque*, *porque* nun se ven afectadas por a variación, salvo en os casos de hipercorrección, sobre todo en a forma escrita. Por tanto, as formas **peru*, **desdi*, **entri/intri* i **sobri* aparecen solas de maneira residual. As interaccións *home*, *sape*, *oure* [L], *mair* [LM], as palabras acortadas, *cole*, *guarde*, *profe*, i os préstamos sin modificación, *eco*, *yudo*, *chuchu*, *padrenuestro* tampoco permiten variación. En cambio, encontramos variación en as palabras relacionadas con algún campo específico, por exemplo medicina, cando algunhas falantes modifican as palabras segundo as regras morfolóxicas de A Fala, mentras que outros as usan de maneira orixinal, tal como han surgido en a comunicación, *ibuprofeno* / *ibuprofenu*, *glúteo* / *glúteu*, *faringe* / *faringi*.

- A verdade é que a fonética final parece bastante aburrida, e esperaba algo máis divertido.
 - U sinto, pero necesito describir de maneira exacta como se pronuncia a lingua.
- ¿Pero para que metes as tablas con todos os números?
 - Iso é para que sepas que nun é tan simple como para dicir: "se pronuncia ['beʒu] i punto". A lingua é un organismo vivo, moi complicado i moitas veces facen falta porcentaxes para saber que é máis frecuente i que menos.
- Vali, pero desanimas a calquera.
 - Eris un gruñón.

3.3 SISTEMA CONSONÁNTICU

3.3.1 Consonantis

U sistema consonánticu de A Fala consta de 24 fonemas. A articulación das consonantis se caracteriza por un obstáculo que dificulta a seida do airi i poi sel a causa do ruído, ondas aperiódicas, que se producen cando o airi pasa por el. A forma (modu de articulación) i posición (punto de articulación) do obstáculo caracterizan a articulación das consonantis xunto con a actividade das cordas vocais (sonoridade).

MODU DE ARTICULACIÓN

U modu de articulación describe o paso do airi i a forma do obstáculo. Segundo este criterio podemos dividir as consonantis en dous grupos: obstruyentes i sonantes. Durante a articulación das obstruyentes se fecha a seida do airi completamente (oclusión) o se estreita o fluxo, que produce fricción, por tanto a subdivisión en oclusivas i fricativas. As sonantes tamén poñen obstáculo a seida do airi, pero nun se produce a fricción, a onda sonora é periódica. Entre as sonantes pertencen as aproximantes, as consonantis nasais i as líquidas, que son as laterais i as róticas (vibrantes).

PUNTO DE ARTICULACIÓN

U punto de articulación define en que parte do aparato fonador se produce o obstáculo. En a descrición se usa tradicionalmente a parte pasiva, por exemplo, os dentes, que poden fechar a seida do airi, sendo a parte activa a lingua. A forma da lingua, que funciona como a parte activa, se describe só excepcionalmente, por exemplo, unha fricativa apicoalveolar, para destacar que é o ápice da lingua o que forma o obstáculo.

SONORIDADE

Segundo a actividade das cordas vocais distinguimos entre as consonantis sonoras, as cordas vibran, i sordas, as cordas nun vibran. A vibración das cordas vocais produce o tonu básico que se modifica por o aparato fonador i por pasarlle por o obstáculo. Se as cordas nun vibran, o soníu se forma por o paso do airi por o obstáculo, por exemplo, en a articulación de /p/ os labios (obstáculo) impiden a seida do airi (oclusión) i o soníu se produce cando os labios se abren (explosión).

3 Fonética i fonología

CONSO- NANTI	bilabial		labio- dental		inter- dental		dental		alveolar		pre- palatal o post- alveolar		palatal		velar	
	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-	+	-	+
sonoridai		p													k	g
oclusiva															x	
fricativa			f		θ				s	z	ʃ	ʒ				
africá											tʃ	dʒ				
aproxí- manti													j			
lateral										l			ʎ			
percusiva										r						
vibranti										r						
nasal		m								n				ɲ		ŋ

Figura 14. Sistema consonánticu de A Fala

3.3.2 Obstruyentis oclusivas

En a pronunciación das obstruyentis oclusivas os órganos articulatorios chegan a formar un obstáculo que fecha completamente a saída do aire, a fase de oclusión. Cando os órganos articulatorios se separan, se abre o paso do aire de repente e se produce a fase de explosión, que realmente causa o soníu. Por tanto, nos encontramos a veces tamén con a terminoloxía obstruyentis explosivas. Desde un punto de vista acústico, a fase de oclusión representa a ausencia de enerxía e de soníu, en un espectrograma se ve unha zona en branco, mentras que a fase de explosión é un ruído, onda aperiódica, se trata de un período moi curto con muita enerxía que denominamos barra de explosión. As obstruyentis oclusivas de A Fala son /p/, /b/, /t/, /d/, /k/ e /g/. En un seguinte espectrograma están visíbeis as oclusións de /p/ e /t/.

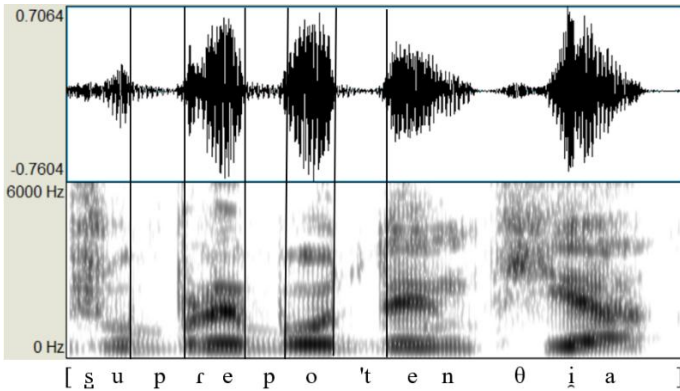

Figura 15. As oclusivas sordas /p/ e /t/ en as palabras *su prepotencia* [L]

OCCLUSIVAS BILABIAIS /p/ e /b/

As dúas oclusivas bilabiais teñen en común que o obstáculo do paso do aire o forman os labios. Se diferencian en a actividade das cordas vocais, a consonante /p/ é sorda, mentras que a /b/ é sonora.

Os fonemas oclusivos bilabiais aparecen a principios da palabra ou en un interior, o final da palabra se encontran de maneira excepcional, só en os préstamos de outras linguas *club*, *música pop*.

En as palabras *septiembre* / *setiembre* e *séptimu* / *sétimu* o fonema /p/ pode aparecer en a pronunciación cuidadosa, en unha charla casual normalmente queda omitido. A ortografía permite ambas formas. En cambio, en as palabras

3 Fonética i fonología

psicología, *psicólogo*, a «p» solu apareci en a forma escrita, por etimología, i nunca en a pronunciación.

As palabras que en latín levaban u prefiju *sub-* se realizan en as dúas formas, con /b/ i sin /b/. Us datus disponiblis en a *Basi de datus* (Valeš 2024) sugieren que a omisión, por exemplu, *suvención*, *susistil*, *susidiu*, é un poicu máis frecuente en comparación con u mantenimentu, *subvención*, *subsistil*, *subsidiu*. En tó casu as preferencias dependin das palabras concretas i tamén dos factoris estilísticos (diafásicus).

Según Andrés Díaz (2013, p. 147-148) existía en a Edai Media oposición o ben entre a bilabial oclusiva sonora /b/ i a labiodental fricativa sonora /v/ o entre a primeira i a súa varianti fricativa /β/. Esta oposición se mantén actualmenti en portugués (parti central i meridional), en catalán (incluías as Islas Balearis) i valencianu (exceptu apitxat). En A Fala ha desaparecíu esta oposición fonológica, igual que en a mayol parti da península ibérica, pero en a ortografía nus encontramos con as grafías «b» i «v» que facin referencia a esta situación pasá.

OCCLUSIVAS DENTAIS /t/ i /d/

A articulación das dentais se produci por a oclusión que causan us dentis i a coroa da lingua. Igual que en u casu du par bilabial, as dúas se distinguin por a sonoridai, sendu u fonema /t/ u elementu sordu i u fonema /d/ u sonoru.

Us fonemas oclusivos dentais /t/ i /d/ casi nunca aparecin a u final da palabra, ni en as palabras que u tiñan en a súa lingua de oríen, por exemplu, *chalé*, *carné/calné*, del francés *chalet*, *carnet*, u *interné/intelné* del inglés *internet*, ni tampocu dondi esti existi en u sei paralelu en castellanu, *paré*, *verdai*, *navidai* [LV], *Madrí* [LV]. Aun así, de maneira excepcional, podin aparecel formas con unha oclusiva dental final, por exemplu, *quad*, *táblet*, *laú* u *laúd*.

En comparación con us étimus latinus i us seis equivalentis castellanus notamus que u fonema /d/ se perdi en mutus contextus. Típicamenti se perdi en a posición intervocálica en us participius, por exemplu, *falau*, *cumíu* [L], *vivíu*, *dau*, *estau* [MV], pero tamén en otras palabras que se usan en as tres variedais, *meu*, *roa*, *prau*, *ná*, *ca*, etcétera.

Observandu as tres variedais notamus as pérdidas máis frequentis du fonema /d/ en mañegu, por exemplu, *ciai* [M], *ciudai* [LV], *mecu* [M], *médicu* [LV], *boa* [M], *boda* [LV], *queal* [M], *quedal* [LV], *pil* [M], *pidil* [LV], *vea* [M], *veda* [LV], *moa* [M], *moda* [LV], *fígau* [M], *fígaðu* [LV], *adientri* [M], *adientri* [LV], palabras que en lagarteiru i valverdeñu acaban en *-dol*, *bañaol* [M], *bañadol* [LV], *labraol* [M], *labradol* [LV], palabras que en lagarteiru i en valverdeñu acaban en *-dai*, *actualiai* [M], *actualidai* [LV], *amabiliyai* [M], *amabilidai* [LV]. Sin

embargu, nun se trata de un patrón completamenti regular, porque encontramos tamén excepcións, *cantiai* [LM], *balbariai* [LM], etcétera.

A frecuente pérdida do fonema /d/ en mañegu nun se produci sempris. Exemplo contrariu serían as palabras de tipo *seida* [MV], *seya* [L], *queidu* [MV], *queyu* [L]. Otru exemplo contrariu é a perda de *d-* inicial, que é máis frecuente en lagarteiru, por exemplo, en as palabras: *iscansal* [L], *iscarzu* [L], *iscalabral* [L], aunque nun é exclusiva de esta variedade, *udia* [LM], *escalabral* [MV], *ondi* (dondi).

Entre as tres variedades é u valverdeñu u que sueli conservar máis u fonema /d/, por exemplo, *podel* [V], *poel* [M], *puel* [L], *rodal* [V], *roal* [M], *rual* [L], *levadura* [V], *levaura* [LM], *codu* [V], *co* [LM].

Unha observación interesante é a distribución desigual dos fonemas dentais /d/ i interdentais /θ/ entre u lagarteiru i u mañegu. Desde u punto de vista etimolóxico é probable que toas as palabras que se usarán de exemplo, se pronunciaran con /d/ en u pasau, situación da que nun temos probas. Sin embargo, actualmente encontramos en lagarteiru as palabras *podu* [L] i *millidu* [L] i u mesmo tempo *gozu* [L] i *traducil* [L]; en cambio, en mañegu justo u revés, *pozu* [M] i *millizu* [M], pero *godu* [M] i *tradudil* [M]. Naturalmente, é probable que esta variación se deba a distinta influencia do castellanu.

OCLUSIVAS VELARIS /k/ i /g/

A articulación das oclusivas velaris supón u contacto entre u velu do paladal i u dorsu da lingua que impide u pasu do airo. En esti par /k/ é u elemento sordu, mentras que /g/ é u sonoru.

Igual que en os casos anteriores A Fala evita as palabras que acaban en unha oclusiva velal, as excepcións son as palabras *zinc* i *blog*.

U sonío que sigui a oclusiva pódese modificar u punto da súa articulación, así que antes de unha vocal anterior /i/, /e/ u punto de fecho é máis ben postpalatal, *alambiqui*, *querel*; mentras que antes de unha vocal posterior /o/, /u/ u punto é postvelal, *cubu*, *coixu*. Naturalmente as consonantes adyacentes tamén poden modificarse a pronunciación, por exemplo, en a palabra *crabiu* a oclusión será postpalatal. Por esta razón existe a terminoloxía alternativa «dorsal» pa etiquetar estas oclusivas, porque u dorsu da lingua sempris está involucrado. Aun así, en esta publicación se ha optado por a denominación tradicional que se refiri a partes fixas do aparato fonador.

ALÓFONUS DAS OCLUSIVAS SONORAS

As oclusivas sonoras /b/, /d/ i /g/ tenin cada unha u sei alófonu que se realiza comu aproximanti [β], [ð] i [ɣ]. Nun se trata de fricativas porque a articulación fricativa supón máis enerxía articulatoria sendu u canal da seida du airi máis estreitu. Acústicamente nus encontramos con máis fricción, ondas aperiódicas. En cambi, as aproximantis nun requirerin tanta enerxía, u airi sai de maneira máis libri, porque u canal nun está tan estreitu. Se producín resonancias con a súa estrutura de formantis.

Us alófonos aproximantis us encontramos en a distribución complementaria a us oclusivos. As consonantis oclusivas [b], [d], [g] se realizan a principiu du tactu (dispois de unha pausa), ademais [b] i [g] tamén dispois de us fonemas nasais /m/ i /n/, mentras que a oclusiva dental [d] se pronuncia dispois de unha consonanti nasal /n/ u lateral /l/. Us alófonos aproximantis [β], [ð] i [ɣ] aparecín dispois en as demais posicións, é dicel, dentru

du tactu, si nun precedi unha pausa, i si nun antecedi unha nasal, i en u casu da [ð] tampocu unha lateral. As regras de distribución complementaria podín velsi afectás por u estilu da pronunciación, en unha pronunciación informal relajá podín aparecel us alófonos aproximantis en us contextus a us que nun pertencín, por exemplo, *inglés* [iŋ'ɣlés], *vengalsi* [beŋ'ɣalsi].

Otru tema relacionau con u fonema dental oclusivu sonoru /d/ é a posíbli existencia de realización interdental fricativa sonora que Rey Yelmo (1999, pp. XVIII-XIX) considera comu un fonema i, ademais, u diferenca en a ortografía con un grafema distintu, unha «d» subrayá. De esta maneira distingui entre a realización fricativa (aproximanti) dental en as palabras *idea*, *idiota*, *naidi*, *radiu*, *cadea*, i a fricativa interdental, que solu existi en lagarteiru i mañegu, en as palabras *adeiti* [LM], *idel* [LM], *radón* [LM], *vidiña* [LM], *dorra* [LM], *naturalada* [LM], etcétera. As mesmas palabras levan en valverdeño u fonema interdental fricativu sordu /θ/, *aceiti* [V], *dicel* [V], *razón* [V], *viciña* [V], *zorra* [V], *naturaleza* [V]. Sin embargo, u análisis espectrográfico solu ha identificau un tipu de alófonu da dental oclusiva /d/, a antis descrita aproximanti dental sonora [ð], que ten u locus dus F2 alreledol de 1 800 Hz. En otras palabras, que as [ð] en as palabras *ideas* i *vedis* se pronuncian de maneira idéntica. As únicas diferencias que podín surgil son as ocasionás por a asimilación con us soníus viciñus.

Distribución complementaria

Situación en a que us alófonos tenín defíníu u contextu en u que aparecín. En un contextu dau generalmenti apareci un alófonu u otro.

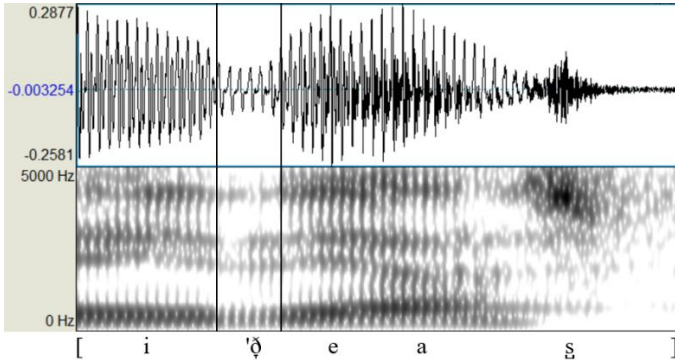

Figura 16. Aproximanti dental sonora en a palabra *ideas*. Locus 1 821 Hz

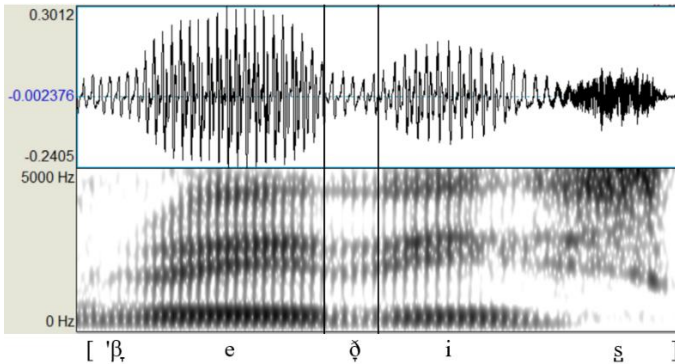

Figura 17. Aproximanti dental sonora en a palabra *vedis*. Locus 1 764 Hz

Otra verificación se realizou por uivíu dos falantis. A us dois paris anterioris se han añadiú palabras modélicas, por exemplu, *cadea*, *radiu*, *modestu* versus *vidiñu* [LM], *radón* [LM], *naturaleda* [LM]. As palabras se han consultau con varius falantis pero ningún de elis ni de elas percibía unha diferenca. Por regra general, as realizacións concretas podin dependel dos fonemas adyacentis, que modifican u puntu de articulación; sin embargo, en esti casu concretu nun se ha consiguíu comprobalo, ni con us espectrogramas, ni con as consultas con us falantis a existencia de unha diferenca significativa en as realizacións da aproximanti dental sonora [ð].

3.3.3 Obstruyentis fricativas

As consonantis obstruyentis fricativas ponin un obstáculo a seida do airi, pero, a diferenza das oclusivas, nun fechan completamente a seida, solu dificultan o paso do airi. Cando o airi pasa por un obstáculo, se produce un ruído da fricción característico das fricativas.

En A Fala existen sete fonemas obstruyentis fricativos: /f/, /θ/, /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /x/; sin embargo, este subcapítulo se dedica solamente a dous de eles: /f/ e /x/, porque os demais se describirán en o seguinte, dedicando as sibilantes.

FRICATIVA LABIODENTAL /f/

A realización de este fonema se corresponde con a súa denominación, é dicir, que o canal do airi, onde se produce a fricción, o forma o labio de abaixo e os dentes superiores. As cordas vocais nun vibran, así que se trata de un fonema surdo.

A fricativa labiodental /f/ solu aparece a o principio da sílaba, por conseguinte tampoco a encontramos en a posición final de palabra, *café, afición, profesora*, etcétera.

Con respecto a realización de a F- inicial latina, notamos que as tres variedades de A Fala pertencen a o grupo das linguas que conservan esta consonante, igual que o portugués, galego, asturiano (central e occidental), mirandés, aragonés, catalán e valenciano. As palabras *fillu, figu, folnu* [L], *fornu* [MV], *fumu, foici, farriña, ferru, folla*, e mutísimas máis, conservan a F- etimolóxica en contraste con o castelán viciño, asturiano oriental e o aranés.

FRICATIVA VELAL /x/

Cando o dorso da lingua se aproxima a o velo do paladar, a realización do airi e as cordas vocais nun vibran se produce a consonante velar fricativa surda /x/. As ondas producidas por a fricción son aperiódicas.

A posición da constricción depende da vogal que segue. En as palabras *jineti, jefi, jardín, jota, juniu* podemos observar que a aproximación da lingua vai desde a posición postalveolar [ç] antes de /i/ hasta uvular [χ] antes de /u/.

Igual que o fonema anterior, o velar fricativo surdo solu aparece a o inicio da sílaba, *paisaji, general, rodaja, jamón, jerarquía, juzgal*.

En algunhas zonas de fala castelá, incluso en as colindantes con os tres lugares, aparece a realización aspirada larínxica [h] que se produce en vez da F- inicial latina *hijo* ['hixo], *hoja* ['hoxa], *horno* ['horno], onde as tres variedades conservan a F- *fillu, folla, folnu* [L], *fornu* [MV]. Ademais, a realización aspirada [h] en castelán a encontramos tamén como alófono da velar fricativa surda /x/, especialmente en os contextos informais, cast. *jefe* ['hefe], *juniu* ['hunjo], *ejemplo*

[e'hemplo]. En cambi, en niñunha das tres variedades se han observau as realizacións aspirás laríngeas [h], a diferenza do resto de Extremadura, por u tanto, en A Fala se pronuncia de maneira sistemática con unha velal fricativa sorda: *jefi* ['xefi], *juniu* ['xuniu], *ejemplu* [e'xemplu], etcétera.

3.3.4 Sibilantis

Desde u punto de vista fonéticu as sibilantis nun forman un grupo de soníus especial, se trata de obstruyentis fricativas i de obstruyentis africás que se realizan en a parti anterior o central do aparatu fonadol. En esta publicación se tratan en un subcapítulo aparte a causa da súa importancia en u sistema fonolóxico de A Fala. Esta se debi a u valor identitariu que le atribuyin os falantis.

As fricativas sibilantis se articulan con muta enerxía acústica i producen un ruído característico cando u aire pasa por u punto estreito. As africás combinan a pronunciación oclusiva i a fricativa. En a primeira fase, a fase de oclusión, se interrompi a saída do aire, en a segunda fase u obstáculo se abre de maneira gradual, sin explosión, i deixa sel u aire por un canal estreito, producindo a fricción.

U sistema das sibilantis incluyi catro o sete fonemas, dependendo da variedade. En lagarteiru i mañegu están presentes os seguintes sete fonemas: /θ/ - interdental fricativa sorda (*cincu*), /s/ - apicoalveolar fricativa sorda (*pasu*), /z/ - apicoalveolar fricativa sonora (*casha*), /ʃ/ - prepalatal fricativa sorda (*caixa*), /ʒ/ - prepalatal fricativa sonora (*beixhu*), /tʃ/ - prepalatal africá sorda (*chegal*), /dʒ/ - prepalatal africá sonora (*narandxa*). En valverdeño u sistema está reducido a catro fonemas sibilantis: /θ/, /s/, /ʃ/ i /tʃ/.

	interdental		apicoalveolar		prepalatal	
	sorda	sonora	sorda	sonora	sorda	sonora
fricativa	θ		s̺	z̺	ʃ	ʒ
africá					tʃ	dʒ

Figura 18. Fonemas sibilantis de A Fala

EVOLUCIÓN I COMPARACIÓN

U sistema das sibilantis en A Fala é máis compleju en comparación con outras linguas románicas da península ibérica. Podemos observar que u repertoriu das sibilantis é abundanti, igual que en u galaicu-portugués i u castellanu medievais que dispuñían de seti fonemas /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /ts/, /dz/ i /tʃ/, i ademais, dependendo da época i área geográfica a realización da prepalatal fricativa sonora /ʒ/ alternaba con a africá /dʒ/.

	apicoalveolal		dentoalveolal		prepalatal	
	sorda	sonora	sorda	sonora	sorda	sonora
fricativa	ʃ	ʒ			ʃ	ʒ
africá			ts	dz	tʃ	

Figura 19. Fonemas sibilantis en galaicu-portugués i castellanu medievais

Refiríndusi u castellanu i galaicu-portugués medievais hai que tel en conta que nun se trataba de sistemas homogéneos. As realizacións concretas dependían da época i naturalmenti da variación diastrática, diafásica i diatópica. Por estas razóns as descripcións que se refieren as formas medievais sempris incluyin certu grau de simplificación.

Comparandu us fonemas individuais notamus que A Fala nun ha conservau u sistema medieval, sinón, que siguiu en a evolución das sibilantis sin reducil sustancialmenti a súa cantidai. En algunhus aspectus se pareci a evolución castellana, asturiana i galega; por exemplu, por a existencia da interdental fricativa sorda /θ/ (*ceu*), mentras que en otrus sigui a evolución portuguesa, conservación dos fonemas /z/, /ʃ/ i /ʒ/. En general, as linguas románicas da parti occidental da península iban reducindu us sistemas de sibilantis. U castellanu chegou a solu tres: /θ/, /s/, /tʃ/; u portugués a catru: /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/; u galegu tamén a catru: /θ/, /s/, /ʃ/, /tʃ/; i u asturianu a cincü si se incluyi a che-vaqueira presenti en algunhas variedades: /θ/, /s/, /ʃ/, /tʃ/, /ts/. Solu u mirandés ten u sistema igual de compleju, porque dispón de seti sibilantis: /ʃ/, /ʒ/, /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /tʃ/. De esta comparación brevi notamus que as sibilantis diferencian A Fala notablimenti das demais linguas du occidenti peninsulal.

FRICATIVA INTERDENTAL /θ/

U ápici da lingua forma u puntu estreitu con us dentis superioris, u airi que sai produci ondas aperiódicas, características das fricativas. Se trata de unha consonanti sorda, as cordas vocais nun vibran; sin embargo, antis de unha consonanti sonora poi aparecel u sei alófonu sonoru [ð], *juzgal*, *juzgau*, *noviazgu*, *puzli* [V].

Por regra general, a consonanti interdentál fricativa sorda apareci a u iniciu da sílaba. Encontramus mui poicas palabras que nun cumplin con esta regra, por exemplu, as cuatro palabras du párrafu anteriorol. As palabras que en castellanu tenin /θ/ en a posición implosiva, u final da sílaba, chegaran a articulación alveolal /s/ en A Fala, *pisca*, *isquerda/esquerda*, *gaspachu*, *brisna*, *intisnal* [L], *entisnal* [MV], *lesna*, *pilliscal*, *biscochu*, *rosnal*, *bisgu* [LV], que se correspondi, en algunhus casus, con u portugués i u galegu.

En A Fala nun se han registrau casus de seseu tal comu en u castellanu meridional i hispanoamericanu, é dicel, que tós us falantis son "distinguidoris", distinguin entre us fonemas /s/ i /θ/.

U fonema interdental /θ/ ten u sei orijen en as secuencias latinas KE,I, KJ, TJ, que evolucionaran a unha africá medieval /ts/; esta se fricativizó en portugués a unha predorsodental /s̺/ (parti central i u sur) u apicoalveolal /s̟/ (parti du centru i u norti), mentras que en A Fala, galegu, castellanu i asturianu se adientró hasta chegal a u fonema interdental /θ/, por exemplu, CIVITĀS > /tsib'dade/ > /siu'dad/ > *ciudai* [θiũ'ðai] en valverdeño i lagarteiru, i *ciai* ['θiai] en mañegu.

A africá sonora medieval /d͡z/ siguiú en valverdeño a mesma evolución que en castellanu, galegu i asturianu, fricativizándusi primeiru, desonorizándusi dispois i adientrándusi /d͡z/ > /z̺/ > /s̺/ > /θ/, por exemplu, *viciñu* [V], *doci* [V], *zorra* [V]. En cambi, en lagarteiru i mañegu nun chegó a fricativizalsi i evolucionó a unha oclusiva dental /d/, con u sei alófonu aproximanti [ð], *viciñu* [LM], *dodi* [LM], *dorra* [LM]. Sin embargo, comu se ha comentau anteriorolmenti, esta evolución o nun ha síu sistemática, o han influíu factoris de contactu posterioris, por u cual encontramus diferencias entre u lagarteiru i u mañegu, *gozu* [L], *godu* [M], *podu* [L], *pozu* [M], *traducil* [L], *tradudil* [M].

Seseu

Pronunciación da dental /s̺/ en ve da interdental /θ/. En castellanu a pronunciación *cinco* ['siŋko]. En A Fala nun existi u seseu, tós us falantis diferencian entre a /s̺/ i a /θ/. Sin embargo, algunhas palabras se escribin i pronuncian con «S» /s̺/, mentras que us seis correlatus en castellanu se escribin con «Z» i pronuncian con /θ/, por exemplu, *pisca*, *gaspachu*, *biscochu*, *esquerda*.

FRICATIVAS APICOALVEOLARIS /s/ i /z/

A descripción das cualidais articulatorias das sibilantis /s/ i /z/ é un tema bastante complicau, porque surgi a incertidumbri de saber cuál é u tipu de articulación que se usa en A Fala, si a apicoalveolal, igual que en a parti norti da península (castellanu, galegu, asturianu, portugués septentrional), o a predorsodental, igual que en a parti sur da península (portugués estándar du sur i u centru, castellanu en as partis meridionais).

Algunhus autoris, por exemplu, Maia (1977, p. 195), Andrés Díaz (2013, p. 173), definen a sibilanti /s/ comu apicoalveolal, conformi con us datus tradicionais du ALPI (Navarro Tomás 1962). En a *Cartografía lingüística de Extremadura* (González Salgado 2005), puntu Cc 101, se describi u elementu sordu comu unha ese «coronal plana» i González Salgado (2003 p. 594) defini a ese de As Ellas comu «ápico-coronal». En cambi, Vasconcelos (1933, pp. 170-171) proclama que as sibilantis tradicionais das tres localidais son as apicoalveolaris, as chama «côncavo», pero que en us seis viajis posterioris (entre 1929 i 1930) ha detectau a introducción progresiva das predorsodentais, normativas du sur de Portugal, as chama «convexo», que registraba especialmente en u usu da lingua dus falantis novus.

Partindu das descripcións que dan as dúas realizacións Martínez Celdrán i Fernández Planas (2007) distinguimus a /s/ apicoalveolal, que ten u primer picu de máxima intensidai entre 3 400 i 4 622 Hz, mentras que a predorsodental ten u primel picu máis prominenti alrededol de 6 230 Hz. U análisis dus espectrogramas de A Fala reveló diferencias levis entre as mulleris, que suelin tel u picu de máxima intensidai máis altu, entre 4 000 i 5 000 Hz, i us homis, que u tenin un poicu máis baju, entre 2 600 i 3 600 Hz. Us datus que se han analizau apuntan entoncis, sin espaciu a duda, a realización apicoalveolal sorda. Esta pronunciación, con ápici da lingua chocandu us alveolus en a pustura cóncava, nun é estridenti, debíu a u carácter palatal i mate, máis apagau, que se refleja en us reforzus horizontais dus espectrogramas.

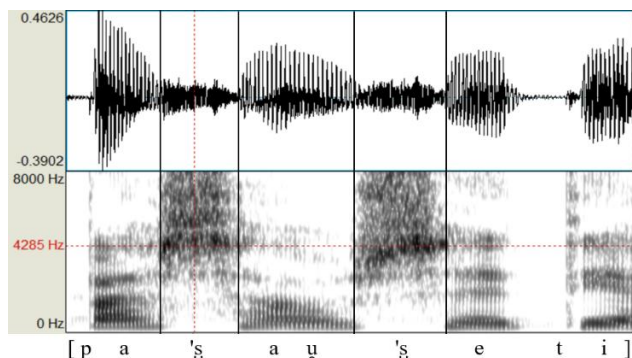

Figura 20. Realización das /s/ en as palabras *pasau seti*, por unha falanti feminina lagarteira, con u picu de máxima intensidai a 4 285 Hz

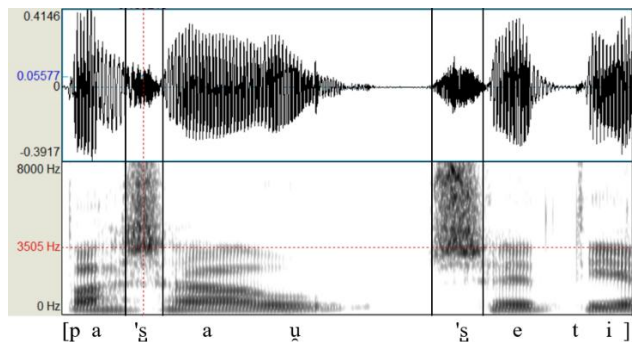

Figura 21. Realización das /s/ en as palabras *pasau seti*, por un falanti masculinu mañegu, con u picu de máxima intensidai a 3 505 Hz

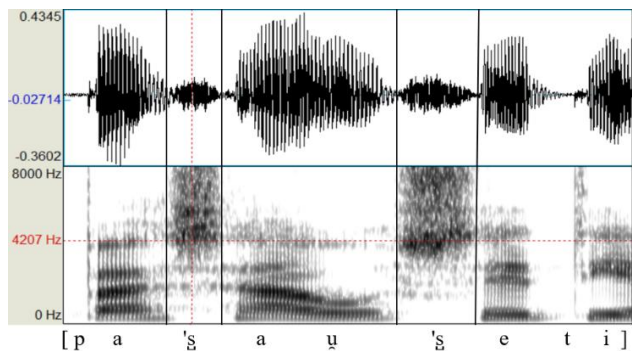

Figura 22. Realización das /s/ en as palabras *pasau seti*, por unha falanti feminina valverdeña, con u picu de máxima intensidai a 4 207 Hz

3 Fonética i fonoloxía

A fricativa apicoalveolal sonora /z/ é u par sonoro da /s/ sorda, é dicel, u puntu i modu de articulación son parecíus, acompañau con a vibración das cordas vocais, que se refleja en us oscilogramas en us pulsus glotais. Esti fonema nun existi en valverdeño, solu en lagarteiru i mañegu. En valverdeño poi aparecel comu alófonu da sorda /s/ que se sonoriza por asimilación.

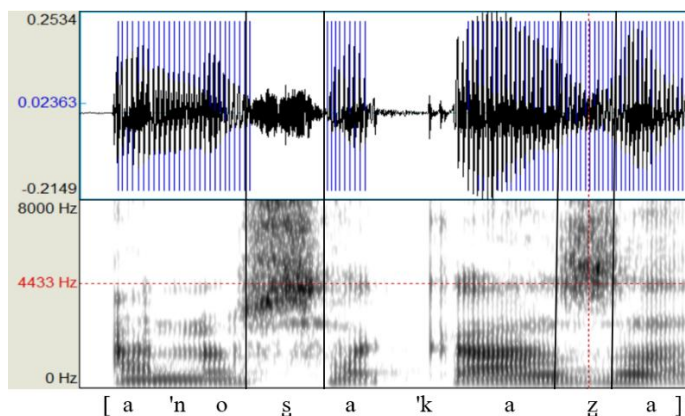

Figura 23. Realización das /s/ sorda i /z/ sonora en as palabras *a nosa casha* [LM], por unha falanti feminina lagarteira, con pulsus glotais en a sonora

En lagarteiru i mañegu u fonema sonoro /z/ apareci entre vocais, igual que en portugués, por exemplu, en as palabras *cashá* ['kaʒa], *camisha* [ka'miʒa], *mesha* ['meʒa], *brasheiru* [bra'ʒeṛu]. En valverdeño chegó a desonorizalsi u fonema en estis contextus, igual que en galegu i castellanu, *casa* ['kaʃa], *camisa* [ka'miʃa], *mesa* ['meʃa], *braseiru* [bra'seṛu]. Oitras palabras conservan a pronunciación sorda en a posición intervocálica en as tres variedades. Son palabras que siguin con a sorda desde u sei oríxen latinu *MISSA(M) > misa* ['miʃa], *ASSARE > asal* [a'ʃal], *PASSU(M) > pasu* ['paʃu]. Ademais, encontramos a pronunciación apicoalveolal sorda, en as tres variedades, anti unha consonanti sorda *castelu* [kaʃ'telu], *avespa* [a'βeʃpa], incluías as palabras dondi desapareceu a consonanti orixinal, *NOSTER > nosu* ['noʃu]. En cambi, a consonanti sonora /z/ está present, en as tres variedades, si precedi a un fonema consonánticu sonoro, por exemplu, *fresnu* ['freʒnu], *mismu* ['miʒmu], *isla* ['iʒla], *muslu* ['muʒlu]. En estis contextus a sunurización se produci, o non, en función dos factoris estilísticos (diafásicus), cuant, máis cuidadosu u discursu tanta menos pusibilidai de asimilación.

FRICATIVAS PREPALATAIS /ʃ/ i /ʒ/

A articulación se produci entre u dorsu da lingua i a parti de adientri du paladal o a parti traseira dus alveolus, por tantu nus encontramos con as terminoloxías prepalatal o postalveolal. Us dois fonemas se distinguen por a sonoridai, sendu u fonema /ʃ/ u elementu sordu, i /ʒ/ u sonoru. En valverdeño nun existi u fonema sonoru /ʒ/. Us dois fonemas solu aparecín u iniciu da sílaba, con a excepción da palabra *guax* [V], varianti de *gua*, en valverdeño. En lagarteiru i mañegu encontramos paris de palabras que distinguen u significau por a realización sorda u sonora das prepalatais, *queixu* ['keiʃu] (1.ª sg. du verbu *quixalsi* [L], *queixalsi* [M]) versus *queixhu* ['keiʒu]; *coixa* ['kojʃa] versus *coixha* ['kojʒa].

Us dois fonemas aparecín con frecuencia en a posición intervocálica *caixa*, *puixal*, *beixal* [V], *frixhil* [LM], *surtixha* [LM], pero en mañegu i valverdeño tamén podín encontralsi a u iniciu da palabra, *xinxa* [V] *xenru* [V], *xhugal* [M], *xhovis* [M], mentras que u lagarteiru añaði unha *i*- protética en estis contextus, *ixhugal* [L], *ixhovis* [L]. Us fonemas prepalatais podín aparecel tamén en contactu con unha consonanti, normalmenti, pero non sempris, por causa de un prefiju, *enxabergal* [MV], *enxabonal* [MV], *inxhualal* [L], *ad-xhantal* [M], *inxhusticia* [M], *xinxeira* [V].

U par das prepalatais, sorda /ʃ/ i sonora /ʒ/, ha conservau u sistema medieval. Esti rasgu cuincidi con u portugués, mentras que en galegu i tamén en asturianu, chegou a desonorizalsi u segundu elementu. Esta mesma evolución ocorríu en valverdeño, por esa razón encontramos en esta variedai a pronunciación sorda *queixu* ['keiʃu], que coincidi con u galegu i u asturianu, mentras que en lagarteiru i mañegu se conselva a sonora *queixhu* ['keiʒu], que coincidi con u portugués.

▫ U tema das sibilantis é un poicu complicau.

▪ Bueno, en valverdeño andamus ben, nun nus complicamus a vida. Aquí solu temos unha /ʃ/, que nun se confundi con ná, pero vaya líu en lagarteiru i mañegu.

▫ Sí, alí u tenín algu máis compleju. Ademais, pa us falantis mismus é difícil diferencial us soníus. Así que alí *guishal* i *bixhal* se escribi diferenti, a pesal de que a algunhus le soa igual.

▪ Tendrán que aprendelu. Pa isu serviría ben a escola.

▫ Sí tes razón. A vel si introducín as clasis de A Fala en un futuro cer-canu.

▪ De toas as maneiras, ei solu aprendu que si soa "diferenti", comu *caixa*, se escribi con «X».

▫ Tamén pois intentál daltí conta da posición da túa lingua, i así entre-nal un poicu.

▪ Valí, pero creu que a fonética nun será u mei.

▫ A fonética é linda, verás cómu a u final te vai a gustal.

AFRICÁS PREPALATAIS /tʃ/ i /dʒ/

As consonantis africás combinan as propiedades das oclusivas i as fricativas. En u casu de /tʃ/ i /dʒ/ se produci un obstáculo formau por u dorsu da lingua i a parti de adientri du paladal que gradualmenti pasa a un canal estreitu en a mesma posición. U fonema sordu /tʃ/ existi en as tres variedades, sempris a u iniciu da sílaba. En cambiu, u fonema sonoru /dʒ/ solu existi en lagateiru i mañegu. En estas dúas variedades apareci precediu de unha nasal alveolal /n/, *zandxa* ['θandʒa], *grandxa* ['grandʒa], *mondxa* ['mondʒa]. En mañegu se poi realizal, ademais, comu u elementu inicial de palabra *dxenti* ['dʒenti], *dxindxa* ['dʒindʒa], *dxugal* [dʒu'ɣal]; sin embargo, en esta posición alterna con a prepalatal fricativa sonora /ʒ/, *xhenti* ['ʒenti]. Según us datos disponibilis a realización africá /dʒ/ inicial solu ocurri en algunhas palabras, ademais pareci sel minoritaria.

En cuantu a africá sonora /dʒ/, u sei estatus de fonema nun é mui forti, porque solu hai mui poicus contextus dondi esti sonú é capá de distinguil u significau das palabras. A súa propiedai distintiva se manifesta sobre tó en a diferenciación entre as tres variedades, *mondxa* [LM] versus *monja* [V], *londxi* [LM] versus *longi* [V]. Dentre de u mismu sistema, é dicel, en a mesma variedade, ten u valol distintivu en lagateiru, diferenciandu as palabras *naranja* [na'ranxa] (colol), i *narandxa* [na'randʒa] (fruta). En mañegu diferencia significaus cuandu se realiza a u iniciu de palabra *dxugu* ['dʒuɣu] versus *jugu* ['xuɣu]. En general, u usu da africá sonora /dʒ/ está bastanti condicionau por u contextu, con poicus paris que diferencian u significau, i con relativamenti poicas palabras que u emplean. Por estas razóns se podría consideral comu un alófonu da fricativa prepalatal sonora /ʒ/; sin embargo, us falantis son capá distinguil esti sonú fácilmenti de otras sibilantis, i por tantu hai que consideral tamén u valol identitariu que está relacionau con esti sonú.

U par das africás prepalatais, sorda /tʃ/ i sonora /dʒ/, existía en us sistemas medievais galaicu-portugués i castellanu. A africá sorda /tʃ/ existiu ya en latín, ademais, us grupus consonánticus latinus PL-, KL-, FL-, deran origen a esta mesma, PLOVĒRE > *chovel* [tʃo'βel], igual que en galegu i asturianu, mentras que u portugués chegou por a mesma vía a prepalatal fricativa sorda *chover* [ʃo'ver]. U elementu sonoru de esti pal /dʒ/ fui posiblimenti unha varianti da prepalatal fricativa sonora /ʒ/ ya en u sistema medieval castellanu. É interesante que esti fonema inda apareci de forma esporádica en u lau portugués da fronteira i, comu documenta Costa Brissos (2011, p. 138), ten certa vitalidai.

ADIENTRAMENTU DAS PREPALATAIS

A articulación dos fonemas fricativos apicoalveolaris /s/ i /z/ difiere dos prepalatais /ʃ/ i /ʒ/ por u sei puntu de articulación. Si por un lado podemos articular formando un canal de aire estreito con os alveolos, punto A, e por outro lado formando un canal estreito con o paladar, punto B, logo, por definición, podemos realizar un soníu sibilante tamén en calquera puntu entre A e B. A consecuencia é que algúns falantes realizan as prepalatais /ʃ/ i /ʒ/ en posición máis anterior, entre prepalatal e alveolar. De esta maneira algúns falantes lagarteiros e mañegos pronuncian, por exemplo, as palabras *dixu*, *caixa* de maneira prepalatal [ˈdiʃu, ˈkaiʃa], pero outros apicoalveolar [ˈdiʒu, ˈkaiʒa], e tamén hai falantes que pronuncian a sibilante en algún dos mutos puntos intermedios entre /s/ i /ʃ/. É probable que haya palabras máis propensas a u adientramentu das prepalatais, por exemplo, *paixaru* [L], mentras que outras son máis estables.

	[ˈdiʃu]		[ˈdiʃ/ʃu]		[ˈdiʃu]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	5	38	2	15	6	46
mañegu	1	9	0	0	10	91
	[diˈʃal, deiˈʃal]		[diˈʃ/ʃal, deiˈʃ/ʃal]		[diˈʃal, deiˈʃal]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	4	27	3	20	8	53
mañegu	1	9	1	9	9	82
	[ˈkaiʃa]		[ˈkaiʃ/ʃa]		[ˈkaiʃa]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	1	7	0	0	13	93
mañegu	1	9	2	18	8	73
valverdeñu	1	11	0	0	8	89
	[ˈbaiʃu]		[ˈbaiʃ/ʃu]		[ˈbaiʃu]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	1	7	0	0	14	93
mañegu	1	9	0	0	10	91

Figura 24. Adeinramentu das prepalatais sordas¹⁴

Con a mesma situación nos enfrentamos tamén con o par sonoro /z/ i /ʒ/. Algúns falantes pronuncian a palabra *beixhu* con a sibilante prepalatal [ˈbeiʒu],

¹⁴ Os datos veñen de grabacións das palabras individuais realizadas con 16 falantes lagarteiros, 11 mañegos e 9 valverdeños.

mentras que outros u facin con a apicoalveolar ['beizu], i algunhas en unha posición intermedia. U usu dependi outra ve de cada palabra concreta, por exemplo, con a palabra *coixa* [LM] registramos maior incidencia da realización prepalatal. En os datos podemos observar que os porcentaxes das palabras concretas varían, pero o patrón xeral é idéntico en comparación con os fonemas sordos. Aun así, por falta de datos máis detallados é difícil saber que factores lingüísticos i extralingüísticos xogan o papel decisivo en esta variación do punto de articulación.

	['beizu]		['beiz/zu]		['beizu]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	2	13	1	6	13	81
mañegu	2	17	1	8	9	75
	['koizə]		['koiz/za]		['koizə]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	0	0	1	6	15	94
mañegu	1	9	2	18	8	73

Figura 25. Adiantamento das prepalatais sonoras¹⁵

ENSORDECIMENTO

Con respecto a o ensordecimento das sibilantes sonoras /z/ i /ʒ/, só se han encontrado moitos casos, normalmente débese a interferencia con o castelán. Un exemplo pódese ver na palabra *presental* [LM], pronúnciase excepcionalmente de maneira sorda [preʒen'tal] en mañegu. En xeral, o ensordecimento das sibilantes sonoras é moito máis frecuente, aínda que pódese ver palabras un pouco máis propensas a este tipo de cambio. Nun se trata de ningúnha maneira de un fenómeno extinguido, comparable con o adiantamento. As formas desonorizadas, que Costas González (2017, pp.119-120) expón para o lagarteiru, por exemplo, "ho[j̥s̺li", "que[j̥s̺lu", nun se han registrado en a *Basi de datos* (Valeš 2024). En as grabacións das palabras individuais con 16 falantes lagarteirus i 11 mañegos se han documentado 25 (96%) formas prepalatais sonoras ['oʒi] fronte a unha (3%) apicoalveolar sonora ['oʒi], pero ningún caso de ensordecimento.

¹⁵ Os datos veñen de grabacións das palabras individuais realizadas con 16 falantes lagarteirus i 11 mañegos.

PERCEPCIÓN DAS SIBILANTIS

A inestabilidade en u puntu de articulación das sibilantis prepalatais fricativas, u adientramentu, ten a súa repercusión tamén en u nivel perceptivu. Us falantis de lagarteiru i mañegu nun confundin as sordas con as súas respectivas sonoras i distinguin perfectamenti que as palabras *casa* [LM] i *misa* tenin dúas sibilantis diferentis, igual que discriminan a sonoridai das prepalatais en *baixu* [LM] i *queixu* [LM]. En cambi, a posición alveolal /s/, /z/, versus prepalatal /ʃ/, /ʒ/, distinguin con muta dificultai. En consecuencia, algunhus falantis nun percibin a diferenza entre ['diʃu] versus ['diʒu] i ['beʃu] versus ['beʒu], aun cuando se pronuncian claramenti prepalatal frenti a claramenti apicoalveolal. Esta observación nun se fundamenta en datos grabaus, sinón, que ven das consultas relacionás con a ortografía, cuando se le pidía a us falantis a súa visión da millol maneira de representar as sibilantis. A consecuencia poicu práctica é que us falantis dudan mutas veces cuál dos grafemas usal, por tel a duda en u momentu de relacionalu con u soníu.

En a descripción da africá sonora /d͡ʒ/ observimus que us contextus distintivos nun abundaban, por u cual u sei estatus de fonema se poi cuestionar. En cambi, a nivel de percepción é significativu que us falantis distingan esti soníu fácilmente, i así, por exempl, en a palabra lagarteira *ixhinda* [i'ʒind͡ʒa] us falantis identifican fácilmente que as dúas sibilantis son distintas. Esta observación se fundamenta, otra ve, en as consultas con us falantis i en as súas reclamacións pa escribirl os dois soníos, que elis percibin comu distintos, de maneira distinta. Naturalmente, en mañegu a palabra *dxinda* ['d͡ʒind͡ʒa] leva mayoritariamente dois fonemas idénticos, i solu unha minoría a pronuncia con dois fonemas diferentis *xhinda* ['ʒind͡ʒa].

ASPIRACIÓN

A aspiración da sibilanti implosiva -s, *esta* [e^hta], *masculinu* [ma^hku^hlinu], é un fenómenu extendíu en u castellanu de Andalucía i según os datos de González Salgado (2005) tamén é un rasgo frecuente en Extremadura. Fenómenu relacionau é a pronunciaión geminá, *escoba* [e^hkoβa], que abarca territorios parecíos. En u corpus oral da *Basi de datos* (Valeš 2024) nun se han registrau ni aspiracións ni geminacións da -s implosiva en A Fala; a u contrariu, é bastanti característicu que os falantis dos tres lugares pronuncien as implosivas de maneira tensa. Esti rasgo nun solu u

Consonanti implosiva

Cuando unha consonanti, por exempl /s/, apareci a u final da sílaba a chamamus «implosiva».

3 Fonética i fonoloxía

tenin en a súa lingua materna, sinón, tamén cando falan en castellano, por u cual us demais interlocutoris nun suelin identificalus como extremeños.

VARIACIÓN DIATÓPICA

A variación diatópica nun incluíu solu u repertoriu dispar das sibilantis, dondi temos por un lado u valverdeño con catro fonemas, i por outro u mañegu i lagarteiro con sete, sinón, tamén u uso diferente entre u mañegu i u lagarteiro.

Comparando as fricativas prepalatais, existen palabras en as que as tres variedades coinciden en a pronunciación sorda, *caixa*, *queixa*, *puixal*, outras que se pronuncian de maneira sorda en valverdeño, *xugal*, *frixil*, *beixu*, *regaixal*, pero sonora en lagarteiro i mañegu, *ixhugal* [L], *xhugal* [M], *frixhil* [LM], *beixhu* [LM], *regaixhal* [L]. Sin embargo, tamén hai palabras que han perdido a sibilante en valverdeño i, en contraste con as outras dúas variedades, a han substituíu por unha velar fricativa sorda /x/, igual que u castellano: *baju* [V], *baixu* [LM], *tinaja* [V], *tinaixa* [LM], *gínetá* [V], *ixhineta* [L], *xhineta* [M].

As diferencias entre u lagarteiro i u mañegu son menos frecuentes. A máis chamativa é probablemente a *i*-protética que aparece en lagarteiro de maneira sistemática antes de todas as sibilantis prepalatais fricativas sonoras u inicio da palabra *ixhenti* [L], *ixhuala* [L], pero tamén antes das sordas, que son menos frecuentes, *ixabón* [L]. É interesante que esta *i*-protética está documentada tamén en mañegu, u corpus oral da *Basi de datus* (Valeš 2024) registra 39 (20%) usos da palabra *ixhenti* en mañegu; sin embargo, se trata de un uso minoritario, porque hai outras 145 (75%) formas de *xhenti*, sin a *i*-protética, i ademais 9 (5%) usos con a africada inicial *dxenti*.

Outro exemplo de diferenza entre lagarteiro i mañegu é u pretérito perfecto simpli i u imperfecto de subjuntivo do verbo *trél* con u fonema prepalatal realizado de maneira sorda en lagarteiro, por exemplo, *truixu* ['truɨ̞ʃu], pero de maneira sonora *truixhu* ['truɨ̞ʒu] en mañegu.

Algunhas diferencias entre as dúas variedades se deben a perda de sibilante en lagarteiro, mentras que u mañegu a mantén. Por exemplo, as palabras mañegas *cangreixhu* [kan'greɨ̞ʒu], *extrandxeiru* [eʃtran'dʒeɨ̞ru], se realizan con velar fricativa sorda /x/ en lagarteiro, *cangrexu* [kan'grexu], *ixtranjeru* [iʃtran'xeru].

3.3.5 Sonantis

As consonantis sonantis se caracterizan por unha articulación bastanti aberta, por u cual compartin certas cualidais con as vocais. Aunque está presenti u obstáculos, a onda sonora é periódica, u airi sai sin fricción. Se trata de soníos sonorus, vibran as cordas vocais, i igual que en u casu das vocais se produci a estrutura de formantis, visibli en us espectrogramas. As sonantis as podemos dividil en tres subgrupos, que compartin certas características. U primel grupu u forma a aproximanti /j/, en u segundu pertencin as sonantis líquidas, que son as laterais /l/ i /ʎ/ junto con as róticas /r/ i /r/. Estas compartin algunhas propiedais de tipu distribucional. U tercer grupu u forman as sonantis nasais /m/, /n/, /ɲ/ i /ŋ/, que se caracterizan por a seida du airi por u nari.

APROXIMANTI PALATAL /j/

En A Fala solu existi un fonema aproximanti, é u fonema palatal sonoru /j/. As demais aproximantis [β], [ð] i [ɣ] son alófonos das oclusivas sonoras, que se han comentau anteriolmenti.

U ápici da lingua toca us dentis de abaxu, u dorsu da lingua i u paladal forman un canal por u que sai u airi i a articulación é bastanti tensa i corta. As cordas vocais vibran, así que /j/ é un fonema sonoru. Nun se oivi u ruidu da fricción, u airi sai de maneira bastanti libri, por u cual se trata de unha aproximanti.

U fonema palatal aproximanti sonoru solu apareci a u iniciu da sílaba, *mayu, ya, saya, yema, yesu, yodu, cayá, yantri* [M], etcétera.

Igual que mutus otros soníos a aproximanti palatal sonora /j/ poi velsi afectá por u sei entornu. Dispois de unha nasal /n/ o unha lateral /l/ se pronuncia de maneira africá [d͡j], *con yesu* [kon'd͡jesu], *ital yodu* [i'tal 'd͡joðu], dondi a segunda fasi é realmenti unha palatal fricativa.

En relación a u fonema /j/ hubu duda con respectu a súa presenza en palabras comu, *poyin, trayin, sayin*, etcétera, que algunhus autoris, por exemplo, Frades Gaspar (2000) escribin sin esti fonema, *poin, train, sain*. U análisis

- Fijati en qué detallis se diferencian as tres variedais. Ei nunca pensaría que us mañegus dijeran *sain* con un diptongu en ve de *sayin* tal comu nos.

- Ya te idía que u final te gustaría a fonética. Te pirmiti descubril estas pequenas maravillas de diversidai.

- Sí, a diversidai da lingua me gusta mutu. É un tesoiro pa mantel.

- A mi tamén me gusta que us tres lugares falin de maneira un poicu differenti, i así mantenin a súa identidai propia.

3 Fonética i fonoloxía

espectrográficu ha comprobau a presenza do fonema consonánticu /j/ en a pronunciación dos falantis lagarteirus i valverdeños, /'pojin/, /'trajin/, /'sajin/; sin embargo, os falantis mañegos realizan estas mesmas palabras como monosílabos con un diptongo, /'poĩn/, /'traĩn/, /'saĩn/. Esta realidade se reflicta despois en a ortografía diferente, *poyin* [L], *poin* [M], *trayin* [LV], *train* [M], *sayin* [LV], *sain* [M]. Os dous espectrogramas manifestan a diferenza entre a pronunciación lagarteira i mañega.

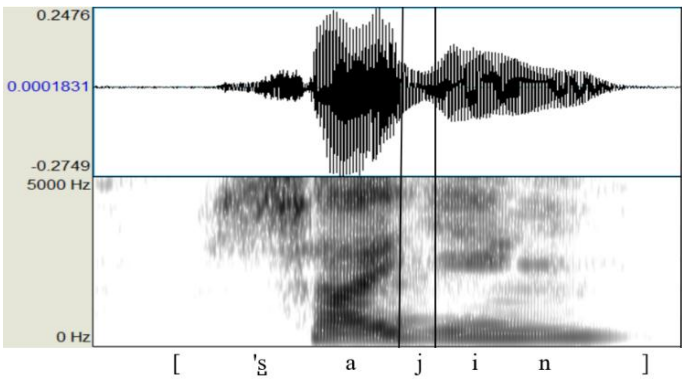

Figura 26. A palabra *sayin* [LV], pronunciada por unha falanti lagarteira

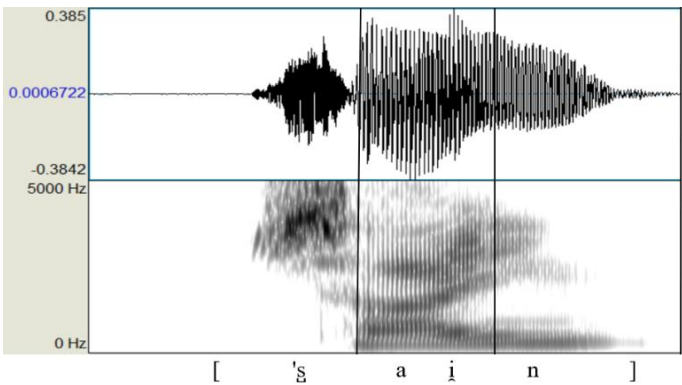

Figura 27. A palabra *sain* [M], pronunciada por un falanti mañegu

SONANTIS LATERAIS /l/ i /ʎ/

As fricativas i a aproximanti, descritas en us apartaus anterioris, formaban u puntu estreitu en u centru da vía respiratoria, en cambi, as laterais forman u obstáculos en u centru i u airi sai por us laus. A articulación da consonanti alveolal lateral sonora /l/ se realiza con a coroa da lingua sostribá contra us alveolus, u airi sai por us laus. A consonanti palatal lateral sonora /ʎ/ se diferencia da anterior por u puntu de articulación, que está máis atrás en a boca, a coroa da lingua se sostriba sobre u paladal. A articulación da /l/ poi estar afectá por a asimilación regresiva, anticipandu u puntu de articulación du soníu sigüenti, por exemplu, *altitú* [aʎti'tu] dondi se pronuncia a [ʎ] en a posición dental.

Con respectu a distribución, a alveolal lateral /l/ poi aparecel en cualquel posición en a sílaba: *lebri*, *clara*, *falal*. En cambi, a palatal lateral /ʎ/ solu apareci a u iniciu da sílaba: *allu*, *millu*, *chilla*.

A evolución dos grupos latinus -LJ-, -K'L-, -G'L-, -T'L- intervocálicos coincide con u galego i u portugués, dandu comu resultau a consonanti palatal lateral /ʎ/, a diferencia do castellanu, que chegou a velal fricativa sorda /x/, i u asturianu, que ten a palatal aproximanti sonora /j/ en esta posición, *FOLIA* > *folla*, *SPECŪLUS* > *espellu*, *TEGŪLA* > *tella*, *VETŪLUS* > *vellu*. Comu resultau, as diferencias, en comparación con u castellanu, son bastanti previsiblis, *navalla* corresponde a u castellanu *navaja*, *parella* cast. *pareja*, *agulla* cast. *aguja*, etcétera. Sin embargo, a evolución nun ha sido de tó regular, así que encontramos algunhas excepcións, *LENTICŪLA* > *lenteja*, i outras palabras comu *burbuja*, *bandeja*, *rodaja*, que se pronuncian con a velal fricativa sorda /x/ en as tres variedades.

A L- inicial latina se conservó en A Fala, circunstancia que coincide con u galego, u portugués, i con u castellanu, *LINGUA* > *lengua*, *LEPŌRIS* > *lebri*. En cambi, u asturianu i u mirandés palatalizaran esta L- inicial, ast. *lilingua*, *llebre*, mir. *lhéngua*, *lhiebre*.

A -LL- geminada latina, que nun foi palatal, sufrió a mesma evolución en A Fala, u portugués i u galego, diferenciandusi do castellanu i u asturianu, *AMARELLUS* > *amarelu*, *CABALLUS* > *cabalu*, tamén encontramos excepcións en esta evolución, *BELLĪTĪA* > *belleda* [LM], *belleza* [V], que se podin debel a entrá máis tardía das palabras o a influencia do castellanu.

SONANTIS RÓTICAS /r/ i /r̄/

Us dois fonemas en esta categoría se denominaban tradicionalmenti «vibranti simpli» /r/, i «vibranti múltipli» /r̄/. Sin embargo, a primeira, efectivamente, nun vibra, se trata máis ben de unha oclusiva, i por tanto se sueli denominar comu «percusiva» en us estudos máis recentes. U segundu fonema, que de verda vibra, é dicel, abri i fecha a seida do airi, siguiu con a terminoloxía «vibranti» pero sin

3 Fonética i fonoloxía

especificación, porque nun hai ningúnha outra vibrante. Os dous fonemas son alveolaris i sonorus, aunque a vibrante é un poico máis posterior, postalveolar. U ápico da lingua forma un fecho sostribándose sobre os alveolos, en u caso da vibrante u ápico vibra, abre i fecha u paso do aire. A percusiva nun sempre chega a fecho u paso do aire completamente; dependendo do estilo, se pode realizarse como aproximante [ɹ], particularmente en a posición intervocálica, *araña*, u final de palabra, *amor*, o antes de unha lateral, *burladeiru* [LV], *burlaeiru* [M]. Igual que a lateral /l/, a percusiva /r/ pode aparecer en calquera posición en a sílaba, *narandxa* [LM], *cariño*, *culebra*, *fruta*, *carta*, *amor*, *flor* [MV], aunque a u final de palabra suela ceder a súa posición a lateral alveolar /l/. A percusiva nun pode aparecer u inicio de palabra, porque en esta posición se realiza a vibrante /r/.

Cuando a vibrante aparece en a posición intervocálica, *morrel*, *aroba*, *barrocu*, se marca con «rr» en a ortografía. En esta posición encontramos, ademais, os parís mínimos que diferencian u significado entre a percusiva i a vibrante, *caru* versus *carru*. A articulación vibrante ocorre tamén despois dos fonemas /n/, /l/ i /s/, aunque suela tel menos vibracións, *honral*, *enriquecel* [MV], *inriquecel* [L], *sunril*, *melrua* [MV], *pilralsi* [L], *desrabillau* [V]. En algunhas palabras varía a secuencia /lr/ con a vibrante /r/, *chalrieira* [M], *charrieira* [M], *alrededol* [V], *arrededol* [V].

SONANTIS NASAIS /m/, /n/, /ɲ/ i /ŋ/

U velo do paladar pode tapar u paso do aire da boca a u nariz. Cuando u velo está arriba pasa todo o aire por a cavidade bucal i producimos sonidos orais. Cuando u velo baixa, unha porción do aire pasa tamén por u nariz, i a resonancia modifica u sonido, que denominamos como sonido nasal. Todas as sonantis nasais son sonoras i as resonancias producen estruturas de formantis.

A articulación da sonante bilabial nasal /m/ é parecida a bilabial oclusiva /b/, u obstáculo u forman os labios que se abren de repente, causando unha explosión; sen embargo, como se trata de unha nasal, u velo do paladar está baixo, i parte do aire pasa por u nariz. U fonema /m/ se realiza a u inicio da sílaba o a u final, *amal*, *campu*, pero nun u encontramos a u final de palabra.

U fonema alveolar nasal /n/ se articula con a lingua sostribándose sobre os alveolos donde se produce u fecho. Este sonido nasal ten mutos alófonos afectados por a asimilación regresiva, anticipatoria. En a posición alveolar se realiza típicamente entre dúas vogais centrais *cana*, *besana*, *semana*, mentras que si segue unha consonante dental o interdental, adentro u seu punto de articulación, *denti* ['dɛnti], u mesmo si segue unha palatal o velar adopta esa posición *ganchu* ['gantʃu]. De esta maneira é posible que nun corresponda a ortografía con a pronunciación porque

a /n/ poi adientral si hasta a posición labial, *invadil* [imba'ðil], *conventu* [kom'bɛntu].

A palatal nasal /ɲ/ se articula con u fechi entre u dorsu da lingua i u paladal. Comu é nasal, unha porción do airi pasa por u nariz. Se realiza solu a u inicio de sílaba, *camiñu*, *cizaña*, *castañu*, i é poicu frecuente a u inicio de palabra, *ñandú*, *ñora*, *ñisca* [LM], *ñeli* [L], *ñaqui* [L].

Comparandu con outras linguas nus damos conta que a geminá latina -NN- dó u resultau alveolal /n/, CANNA > *cana*, ANNUS > *anu*, PANNUS > *panu*, igual que en galego i portugués, diferenciandusi do castellanu i do asturianu con u resultau palatal /ɲ/. Sin embargo, en esta evolución encontramos tamén excepcións, por exemplo, GRUNNIRE > *gruñil*.

Otra coincidencia con u galego i u portugués a representan as realizacións palatais /ɲ/, que venin das -n- intervocálicas latinas, GALLINA > *galiña*, CAM-MINUS > *camiñu*, PONERE > *puñel* [LV], *poñel* [M].

U grupo latino -GN-, PUGNUS > *puñu*, LIGNA > *leña*, coincide en a nasal palatal con as demais linguas.

A consonante velal nasal /ŋ/ é un fonema que diferencia A Fala do castellanu, portugués i u galego, dondi solu existi comu alófono de /n/. Esti fonema se articula con u fechi entre u postdorsu da lingua i u velu do paladal. En cuanto a súa distribución, en a posición intervocálica ten a función distintiva, *unha* /uɲa/ versus *uña* /uɲa/. En esta posición apareci en poucas palabras, pero as palabras son frecuentes, *unha*, *algunha*, *niñunha*.

Se articulan de maneira velal tamén as nasais a u final de palabra que siguin as vocais posteriores /o/, /u/: *pon* [ˈpoŋ], *podón* [poˈðoŋ], *picón* [piˈkoŋ], *camión* [kaˈmiɔŋ], *atún* [aˈtuŋ]. Esti rasgo coincide con u galego. Por asimilación se articulan de maneira velal tamén os fonemas /n/ que precedin a unha consonante velal /k/ o /g/, *bancu* [ˈbaŋku], *pinga* [ˈpiŋga].

A ortografía representa a velal nasal con u dígrafo «nh» solu en a posición intervocálica, nun reflicta os casos de asimilación.

3.3.6 Variación consonántica

VARIACIÓN /ɰ/ - /j/

U «yeísmo» é a neutralización da oposición fonolóxica /ɰ/ - /j/ a favo da aproximante /j/. En outras palabras, se trata do uso da palatal aproximante sonora /j/ en os contextos dondi tradicionalmente se pronunciaba a palatal

Yeísmo

Pronunciación de aproximante /j/ en os contextos dondi tradicionalmente se pronunciaba a palatal lateral /ɰ/, i en a escritura apareci o dígrafo «LL». Por exemplo, *collel* /koˈjel/, *malla* /ˈmaja/.

3 Fonética i fonoloxía

lateral / λ /, por exemplo, *mullel* [mu'jel], *millu* ['miju] son pronunciacións yeístas. De esta maneira desaparece a diferenza entre algunhas palabras, por exemplo, *vaya* ['baja] i *valla*, tradicionalmenti ['ba λ a], pero con pronunciación yeísta ['baja]. Se trata de un fenómeno extendíu en castellanu i tamén en galegu.

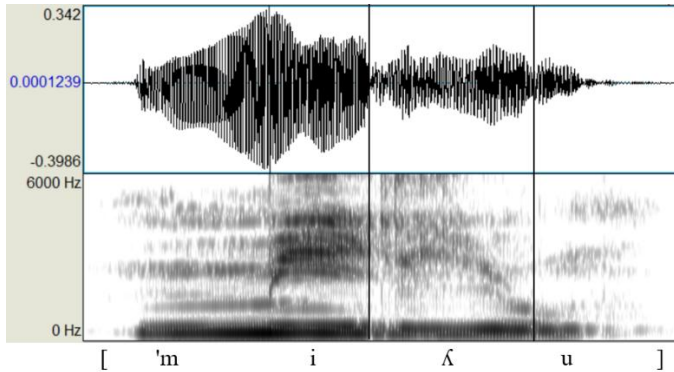

Figura 28. A palabra *millu* pronunciá con u fonema / λ /

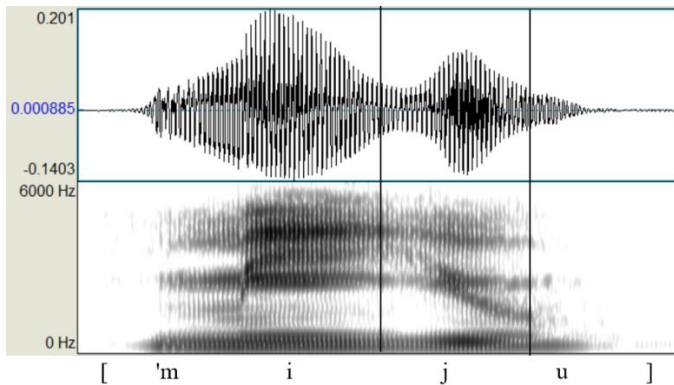

Figura 29. A palabra *millu* pronunciá con u fonema /j/

En us tres lugares hai pesoas que pronuncian de maneira sistemática a palatal lateral / λ /, i outras que optan por a pronunciación yeísta. Se podría supuñel que as pesoas novas usin a pronunciación yeísta con máis frecuencia, pero hasta u momentu nun hai estudius que confirmaran esta hipótesis.

VARIACIÓN DAS LÍQUIDAS /l/ - /r/

A cercanía articulatoria da lateral /l/ i a percusiva /r/, dambas alveolaris, causa unha alternancia frecuente. Este fenómeno está documentado en latín i tamén en us romancís medievais. Si a dirección do cambio vai da lateral hacia a percusiva /l/ → /r/ falamos de «rotacismo», vorta, *prátanu*, *brasfemia*, si é u revés /r/ → /l/ falamos de «lambdacismo», *calni*, *almal*.

En A Fala encontramos mutísima variación /l/ - /r/, *praza/plaza*, *bal/bar*, *placer/pracel/placel*, *frol/flor/flol*, etcétera, hasta podría parecer que cualquier /r/ poi substituírsi por /l/ i viceversa; sin embargo, a situación nun é tan simpli. A pesar de que existi muta variación, hai certos patróns que regulan as posibilidades, por tanto, as líquidas en as palabras *alegri*, *admiración*, *virá*, *cola*, etcétera, permanecen establis.

POSICIÓN	lagarteiru	mañegu	valverdeñu
iniciu de palabra	inexistenti	inexistenti	inexistenti
iniciu de sílaba, primer elementu	excepcional	excepcional	excepcional
iniciu de sílaba, <i>pl</i> , <i>bl</i> , <i>cl</i> , <i>gl</i> , <i>fl</i>	L- / R+	L	L
coda lambdacismo	L+ / R-	L- / R+	R
coda rotacismo	L / R	L+ / R-	L+ / R-
final de palabra - infinitivu	L	L+ / R-	L / R
final de palabra	L	L / R	L- / R+

Figura 30. Resumen da variación das líquidas /l/ - /r/

A u iniciu da palabra nunca poi aparecel a variación das líquidas /l/ - /r/, porque en esta posición nun existi u fonema percusivu /r/, sinón a vibranti /r/.

As líquidas son generalmenti establis cuando aparecen como u primer elementu du iniciu da sílaba, así que as palabras *iscuela* [L], *escuela* [MV], *bálagu*, *calabaza*, *igualá*, *araña*, *caracol*, *garabatu*, *pera*, i un larguísimu etcétera, nun permiten a variación l/r. A esti patrón general descubrimos poucas excepcións, *malapiu* [MV], *marapiu* [L], *calapuchu* [LM], *carapuchu* [MV].

Sílaba

FROL - monosílabu

F - iniciu

R - iniciu (prenúcleo)

U - núcleo

L - coda

Situación diferente encontramos con as líquidas distribuídas como segundo elemento do inicio silábico (prenúcleo). Se trata dos grupos consonánticos *pl/pr*, *bl/br*, *cl/cr*, *gl/gr*, *fl/fr*. En esta posición aparece o rotacismo, variación /l/ → /r/, con bastante frecuencia. Sin embargo nun se pode dicir que calquera palabra, con o arriba mencionado grupo, pode estar suxeita a variación. De feito, algunhas grupos ofrecen poucos exemplos de variación, *gloria/gloria* [L], *dobli/dobri* [L], *blasfemia/brasfemia* [L], ademais tódolos en lagarteiro. En a táboa 31 se pode observar que o lagarteiro prefire o rotacismo, e así as formas *praza*, *pratu*, *brancu*, mentras que en mañego e valverdeño se trata de un uso residual, moi pouco frecuente. En cambio, en estes mesmos grupos consonánticos nun se ha identificado o lambdacismo, así que as palabras *brazu*, *bruixa* [LM], *preciu*, *gravi*, etcétera, nun varían.

- ¿Lo unha galiña branca e unha negra é o mesmo?
 - Sí, desde o punto de vista gramatical si.
- ¿E a primeira é branca ou branca?
 - En a *Basi de datus* encontramos en lagarteiro 6 usos de *blancu* e 8 de *brancu*; en mañego encontramos 17 usos de *blancu* e un de *brancu*; e en valverdeño 25 usos de *blancu*.
- ¿Que forma é correcta entón?
 - Ya te había explicado que nun hai formas correctas e incorrectas, solu hai formas que se usan máis e as que se usan menos, todas son iguais de correctas.
- Pero despois naidi me pode dicir que o digu ou o escribi mal.
 - ¿Para que necesitas que te digan iso?
- Nun sé, sempre había correcto e incorrecto.
 - Sí, tes razón, desgraciadamente, pero ya te ía que son ideas anticuadas, que carecen de sentido común e nun teñen apoio en a realidade.

	lagarteiru		mañegu		valverdeñu	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
brancu(s), ca(s)	8	57	1	6	0	0
blancu(s), ca(s)	6	43	17	94	25	100
frol, fror, froris	5	42	0	0	23 ¹⁶	68
flol, flor, floris	7	58	25	100	11	32
pratu(s)	8	80	0	0	0	0
platu(s)	2	20	45	100	7	100
praza(s)	37	71	2	7	1	5
plaza(s)	15	29	25	93	21	95

Figura 31. Rotacismu en us grupos consonánticus, iniciu da sílaba¹⁷

En a coda silábica se ha documentau tanto u rotacismu, variación a favol de *-r-*, *calzá/carzá*, comu u lambdacismu, variación a favol de *-l-*, *barcu/balcu*. En esta posición, u lambdacismu pareci sel máis común. Us dois tipus de variación son máis frequentis en lagarteiru, en comparación con u mañegu i u valverdeñu.

	lagarteiru		mañegu		valverdeñu	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
calga, calgal	28	72	1	13	1	10
carga, cargal/r	11	28	7	87	9	90
calni(s)	14	61	3	14	0	0
carni(s)	9	39	18	86	16	100
folma(s)	31	67	3	6	2	6
forma(s)	15	33	45	94	33	94
ilmanu/elmanu ¹⁸	49	79	16	26	0	0
irmanu/ermanu ¹⁹	13	21	45	74	75	100
tabelna(s)	20	91	0	0	0	0
taberna(s)	2	9	12	100	17	100

Figura 32. Lambdacismu en a coda silábica²⁰

¹⁶ Us 23 usos venin de un solu autol, por tanto hai que interpretal con precaución esti resultau.

¹⁷ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

¹⁸ Incluías as formas femininas i u plural, *ilmana*, *ilmanus*, etcétera.

¹⁹ Incluías as formas femininas i u plural, *irmana*, *irmanus*, etcétera.

²⁰ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeñu	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
farta	24	65	12	57	6	23
falta	13	35	9	43	20	77
sartu(s), sartal ²¹	13	52	0	0	2	11
salto(s), saltal ²²	12	48	14	100	16	89
vorta(s)	41	75	11	48	10	33
volata(s)	14	25	12	52	20	67

Figura 33. Rotacismu en a coda silábica²³

A u final da palabra aparecin as líquidas con bastanti frecuencia. Algunhas de elas podin estar sujetas a variación, outras non. En xeral, a u final das palabras encontramos solu lambdacismu, as palabras con us étimos latínus que teñen -R- en a última sílaba, suélin acabal en -l. Un exemplo típico de esta variación son os infinitivos dos verbos, FĀBULĀRE > *falal/falar*, AMĀRE > *amal/amar*, etcétera. En termos xerais, a -l final do infinitivo é máis frecuente que a -r. Comparando as tres variedades, notamos que en lagarteiru se usa a -l case en un 100% dos casos, en mañegu de maneira claramente maioritaria (aproximadamente 75%) e en valverdeñu se usan as dúas formas case por igual. O uso se ve influído tamén por o estilo, por exemplo, o oral informal favorece a -l final, mentras que o escrito a -r, quizás por influencia do castelán e a costumbre de vel as palabras acabadas con unha -r.

- Así que con a palabra *plaza* i *praza* i con toas que alternan L i R será parecéu, ¿a que sí?
 - Non exactamente. En a *Basi de datus* encontramos 40 usos de *praza* dos cales 37 son en lagarteiru, 2 en mañegu i 1 en valverdeñu. En cambio, encontramos 61 usos de *plaza*: 15 en lagarteiru, 25 en mañegu i 21 en valverdeñu.
- ¿I qué significa isu?
 - Isu significa que en lagarteiru é máis frecuente a forma *praza* i en mañegu i valverdeñu se usa case exclusivamente a forma con L, *plaza*.
- ¡É complicau!
 - Sí, é moi complicau, i ademais, é distinto pa cada palabra.

²¹ Incluías toas as formas do paradigma verbal.
²² Incluías toas as formas do paradigma verbal.
²³ Os datus veñen da *Basi de datus* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeñu	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
comel	38	90	32	59	13	48
comer	4	10	22	41	14	52
dal	54	98	21	62	18	44
dar	1	2	13	38	23	56
dil	155	100	193	81	94	67
dir	0	0	44	19	46	33
estal/istal	64	98	43	65	22	44
estar	1	2	23	35	28	56
falal	51	100	56	71	35	57
falar	0	0	23	29	26	43
fel [LM], ficel [V]	228	100	137	77	104	57
fer [LM], ficer [V]	0	0	40	23	80	43
sel	146	96	92	83	62	47
ser	6	4	19	17	70	53
tel	64	100	35	67	43	63
ter	0	0	16	33	25	37
traballal	53	100	25	36	29	58
traballar	0	0	44	64	21	52
vel	175	95	78	74	50	38
ver	10	5	28	26	83	62

Figura 34. Variación dos infinitivos²⁴

A variación a u final de palabra nun afecta solu a us infinitivos. Outras palabras, sustantivos, adxetivos, preposicións, con étimos latinos que teñen -R- en a última sílaba tamén suelín tel as dúas formas, COLŌRIS > *colol/color*, MAIŌRIS > *mayol/mayor*. De maneira parecía a us infinitivos, a terminación -l siguiu maioritaria o casi exclusiva en lagarteiru, con a excepción da preposición *pul/pur*. En cambi, u mañegu i u valverdeñu vacilan entre as dúas terminacións, con palabras que dan preferencia a -r, *bar, color*, i outras que favorecín a -l, *lugal, mullel*.

²⁴ Us datus venín da *Basi de datus* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeñu	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
bal	12	100	1	3	0	0
bar	0	0	36	97	19	100
colol	11	100	1	25	2	11
color	0	0	3	75	16	89
lugal	236	100	209	86	75	55
lugar	1	0	33	14	61	45
mayol	32	100	9	43	5	14
mayor	0	0	12	57	32	86
millol	66	100	51	76	39	51
millor	0	0	16	24	37	49
mullel	116	99	37	76	55	70
muller	1	1	12	24	24	30
pul, pol	180	19	3	0	16	2
pur, por	764	81	1108	100	869	98

Figura 35. Variación das palabras con unha -R- etimolóxica final²⁵

Otras palabras con -R- etimolóxica final se portan de maneira parecía, *autol/autor*, *motol/motor*, *labradol/labrador* [LV], *labraol* [M], *actol/actor*, *amol/amor*. Us plurais de toas estas palabras sempris manteñen a -R- etimolóxica en as tres variedades, *baris*, *coloris*, *lugaris*, *mayoris*, *mulleris*, *motoris*, etcétera.

En cambi, as palabras con étimos que teñen -L- en a última sílaba CRYSTALLUS > *cristal*, FATĀLIS > *fatal*, BRUTĀLIS > *brutal*, COSTĀLIS > *costal*, nun permiten variación, sempris acaban en -l. Tampocu se ven afectás por a variación as palabras que son préstamos do inglés, *istándar* [L], *estándar* [MV], *escáner*, *pádel*.

²⁵ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

3.4 ELEMENTUS ESTRUCTURAIS I SUPRASEGMENTAIS

3.4.1 Sílabas

Dividindu a cadea falá en elementus mínimus chegamos a us soníus i fonemas, que hemus comentau en us apartaus anterioris; sin emabrgu, a unidai mínima pa organización da lingua é unha sílaba. U núcleo de cada sílaba é un segmentu sonoru, en A Fala sempris é unha vocal, mentras que en outras linguas tamén poi sel unha consonanti. A sílaba se organiza entoncis alrededol de un núcleo sendu us seis límitis us puntus de menus sonoridai.

PARTIS DE UNHA SÍLABA

A sílaba ten a súa estrutura interna que se compón du núcleo i dus márgenis que son soníus adyacentis a u núcleo. Us elementus que precedin a u núcleo se chaman «inicio» i us elemnetus posterioris a esti se denominan «coda». U inicio se encontra en a posición explosiva mentras que a coda está en a posición implosiva. U conjuntu du núcleo i a coda poi tel a súa utilidai en a descripción da lingua, i en tal casu se denomina «rima».

NÚCLEU

U núcleo é u elementu de máis apertura, de máis sonoridai i máis intensidai en a sílaba. En A Fala sempris é unha vocal, i sin esta vocal nun poi existil a sílaba. En u casu de diptongus i triptongus é a vocal plena, chamá tamén vocal silábica, mentras que a vocal satélite forma u márgen da sílaba. Unha sílaba poi estal formá por unha sola vocal, i por tantu solu por u núcleo.

INICIU

U inicio é a fasi de crecienti apertura i intinsidai, i a súa presenza é optativa. Us soníus que antecedin a u núcleo podin sel unha o dúas consonantis i si u núcleo está formau por un diptongu crecienti a vocal satélite tamén pertencen a u inicio.

CODA

Duranti a coda se vai fechandu a apertura i tamén baja a intensidai. A súa presenza é optativa igual que a du inicio. Us soníus que venin dispois du núcleo son unha o dúas consonantis, i en u casu de que haya un diptongu decrecienti é a vocal satélite a que a forma, posiblementi siguía por unha consonanti.

3 Fonética i fonología

TIPUS DE SÍLABAS

Unha sílaba poi estar formá solu por u núcleo, por a vocal silábica, **a-de-mais**, **a-lam-bri**, **ca-de-a**, pero tamén solu por un diptongu con unha vocal satélite i a vocal silábica, **hie-lu**.

Según a presenza o ausencia da coda, clasificamus as sílabas en «abertas», con ausencia de coda, acaban en unha vocal, que é u elementu abertu, i «fechás», tenin coda, así que acaban con unha consonanti. A Fala, igual que as demais linguas románicas da península, se inclina por as sílabas abertas de tipu CV (consonanti-vocal), que é u modelu más frecuente, **ca-ma**, **ma-rra-nu**, **cu-chi-nu**, etcétera. U segundu tipu máis frecuente é a sílaba fechá CVC (consonanti-vocal-consonanti), **cas-cal**, **dam-bus**, **bas-tan-tis**.

A sílaba que leva acentu se chama «tónica», **ra-cha**, **ma-cu-tu**, mentras que a sin acentu é «átona», **ma-llá**, **a-ma-re-lu**. Unha palabra solu ten unha sílaba tónica, pero poi tel varias átonas.

CONSONANTIS IMPLOSIVAS

As consonantis implosivas, son as da coda silábica. Se ha comentau en u apartau sobre as sibilantis que en A Fala nun encontramos us debilitamentus da -s implosiva, fenómenu frecuente en u castellanu de Extremadura. Otru fenómenu observau foi a variación das líquidas /l/ r en a posición implosiva. En general, A Fala intenta en algunhus contextus evital as consonantis implosivas u final de palabra, **paré**, **jué**, **narí**, **almiré**. Comparandu istu con outras linguas románicas, nun se trata de algu excepcional, solu varían as sulucións, por exemplu, BONĬTĀTIS > *bondai* evita a consonanti implosiva final en A Fala, mentras que u galegu i u portugués conservan tantu a consonanti comu a vocal final *bondade*, en cambi, u castellanu acaba en a consonanti implosiva *bondad*, que mutas veces se elimina en u discursu informal.

3.4.2 Secuencias vocálicas

As vocais podin aparecel unha a u lau da otra i formal así agrupacións de vocais, tantu dentru de unha palabra comu en us límites das palabras. Si as vocais adyacentis forman parti de unha sílaba falamus de secuencias tautosilábicas, diptongus u triptongus, mentras que si nun forman parti de unha sílaba se trata de combinacións heterosilábicas, hiatus.

En as secuencias vocálicas diferenciamus entre as vocais altas i as non altas. As altas, o fechás, /i/, /u/, recibían tradicionalmenti a etiqueta de «débilis», mentras que as que nun son altas, /e/, /a/, /o/ se denominaban «fortis».

HIATU

Si dúas vocais seguías nun forman parti de unha sílaba, se pronuncian cada unha dentro de unha sílaba distinta, falamus de «hiatu» i de combinación heterosilábica. As secuencias de dúas vocais sin presencia de unha vocal alta (débil), é dicel, a combinación de dúas vocais fortis /e/, /a/, /o/, forman un hiatu, por exemplo en as palabras *poema*, *cadea*, *roa*, *chapoa*, *faena*, *maestra*, etcétera. U hiatu apareci tamén cuando están a u lau unha vocal alta (débil) tónica, en ortografía marcá por unha tildi, i outra vocal, por exemplu, *vía*, *andarríus*, *dibú* [LM], *viyúa*, etcétera.

Entre as tres variedades encontramos casos de variación en a pronunciación de secuencias de dúas vocais idénticas que, por un lau, se podin pronuncial comu hiatu *leel* [le'el], *rii* ['rii], i por outro, podin chegar a reducílsi a unha sola vocal *lel* ['lel], *ri* ['ri]. Us datos disponíblis adscribin a pronunciación en forma de hiatu máis ben a u mañegu i u valverdeño, mentras que a forma reducía apareci con máis frecuencia en lagarteiru; sin embargo, comu as secuencias de dúas vocais idénticas nun son frequentis, nun se poi consideral esta observación comu unha regra general.

HIATU		vocal non alta (forti)			vocal alta (débil)	
		e	a	o	i	u
vocal non alta (forti)	e	[ee] <i>creencia</i>	[ae] <i>maestra</i>	[oe] <i>oesti</i>		
	a	[ea] <i>leal</i>	[aa] <i>albahaca</i> [V]	[oa] <i>chapoa</i>	[ia] <i>día</i>	[ua] <i>viyúa</i>
	o	[eo] <i>león</i>	[ao] <i>caos</i>	[oo] <i>zoolóxicu</i>	[io] <i>períodu</i>	
vocal alta (débil)	i	[ei] <i>ateísmu</i>	[ai] <i>paraísu</i>	[oi] <i>taoísmu</i>	[ii] <i>fiis</i>	[ui] <i>hiruína</i>
	u	[eu] <i>transeúnti</i> [MV]	[au] <i>baúl</i>		[iu] <i>críu</i>	[uu] <i>cuurdinal</i> [L]

Figura 36. Posíblis combinacións das vocais que forman un hiatu

Us hiatus surgin, a veces, gracias a pérdida da T > /d/ intervocálica latina, i comu se ha ditu anteriormente, estas pérdidas parecin sel máis frequentis en mañegu, por exemplu, VOTA > *boa* [M], *boda* [LV], VITA > *vía* [M], *vida* [LV], VETA > *vea* [M], *veda* [LV], CIVITĀS > *ciai* [M], *ciudai* [LV], LABORĀTOR > *labraol* [M], *labradol* [LV], etcétera.

DIPTONGU

Un diptongu é unha combinación de dúas voais que forman parti da mesma sílaba. Esti tipu de combinación se chama tautosilábica i necesita a presenza de unha vocal alta /i/ o /u/. As dúas voais que forman u diptongu, nun se realizan da mesma maneira. A vocal que se realiza con mayol intensidai i recibi u acentu se chama «vocal silábica» o «cima». A outra vocal que forma u diptongu se chama «vocal satélite» o «vocal marginal». As voais satélitis son sempris altas i a súa pronun-ciación se caracteriza por unha mayol distancia das cordas vocais en comparación con outras voais, i menol en comparación con as consonantis. En as trascipcións se marcan por debaju da letra [i], [u]. As secuencias de unha vocal satélite máis unha vocal silábica forman oitu diptongus crecientis [ie], [ia], [io], [iu], [ue], [ua], [uo], [ui], i a inversa seis diptongus decrecientis [ei], [ai], [oi], [eu], [au], [ou]. A representación gráfica nun ten importancia, por exemplu, *ulbihaca* [L] ten unha hache intercalá, pero aun así se forma u diptongu crecienti [ja].

Diptongu

Unión de unha vocal silábica i unha vocal satélite adyacenti dentru da mesma sílaba, por exemplu en a palabra *caixa*. U órden poi sel tamén inversu. En A Fala hai 14 diptongus.

DIPTONGU CRECIENTI		vocal satélite	
		i	u
vocal silábica	e	[ie] <i>fiel</i>	[ue] <i>cincuenta</i>
	a	[ia] <i>bestia</i>	[ua] <i>agua</i>
	o	[io] <i>tradicional</i>	[uo] <i>cuota</i>
	i		[ui] <i>ruina</i>
	u	[iu] <i>crabiu</i>	

Figura 37. Diptongus crecientis

DIPTONGU DECRECIENTI		vocal satélite	
		i	u
vocal silábica	e	[e̞i] <i>m̃ei</i>	[e̞u] <i>m̃eu</i>
	a	[ai] <i>airi</i>	[au] <i>flauta</i>
	o	[oi] <i>dispois</i>	[ou] <i>oure</i> [L]

Figura 38. Diptongus decrecientis

Cuando se encontran dúas vocais do mesmo tipo [ii], [uu], por exemplo, *superfícii*, *ispécii* [L], *espécii* [MV], *antíguu*, *idivíduu*, se pronuncian normalmente como unha sola vocal [ʃuper'fiθi], [an'tiɣu], salvo en unha pronunciación moi cuidadosa, dondi se pronunciaría un hiato. A representación ortográfica permite as dúas posibilidades, *superfícii* o *superfici*, *antíguu* o *antigu*.

TRIPTONGU

Triptongu é unha secuencia de tres vocais que se pronuncian en a mesma sílaba. En u centru ten que estar unha vocal silábica non alta /a/ o /e/ i as vocais satélitis son altas /i/ o /u/. En A Fala hai sete posibles combinacións de triptongus.

VOCAL SILÁBICA /a/		vocal satélite	
		i	u
vocal satélite	i	[iai] <i>estudiais</i> [V]	[iaɯ] <i>agobiau</i>
	u	[uai] <i>averigúais</i> [V]	[uau] <i>adecuau</i>

Figura 39. Triptongus con a vocal silábica /a/

3 Fonética i fonoloxía

VOCAL SILÁBICA /e/		vocal satélite	
		i	u
vocal satélite	i	[iei̯] <i>fastidieis</i>	
	u	[uei̯] <i>amortigüeis</i>	[ueu̯] <i>pueu</i> [L]

Figura 40. Triptongus con a vocal silábica /e/

Us triptongus nun aparecín solu en as formas verbais, a continuación se presentan máis exemplus, distribuíus en varias clasis de palabras.

[ia̯i̯] - *viaixhi* [LM], *viaixhal* [LM], *ciai* [LM], + 2.^a pl., presenti dus verbus acabaus en *-ial* en valverdeñu, *limpiais* [V].

[ja̯u̯] - *demasiau*, + participius dus verbus acabaus en *-ial*, *cambiau*, *aviau*.

[ua̯i̯] - *iguais* [L], *cuairil* [M], *cuairilla* [M], *lenguaixhi* [M], + 2.^a pl., presenti dus verbus acabaus en *-ual* en valverdeñu, *continuais* [V].

[ɥa̯u̯] - *cuaú* [LM], *iscuaú* [L], *escuaú* [M].

[ie̯i̯] - *vieiru*, *fieitu* [MV], + 2.^a pl., presenti de subjuntivu dus verbus acabaus en *-ial*, *limpieis*, + 2.^a pl., preshenti dus verbus acabaus in *-ial* in lagarteiru i mañegu, *avieis* [LM].

[ue̯i̯] - *cueici* [M], *fueici* [M], *agüeiras* [LM], + 2.^a pl., presenti de subjuntivu dus verbus acabaus en *-ual*, *evalueis*, + 2.^a pl., preshenti dus verbus acabaus in *-ual* in lagarteiru i mañegu, *continueis* [LM].

[ue̯u̯] - *pueu* [L], *mueu* [L].

SINÉRESIS I SINALEFA

U resultau que dan as secuencias vocálicas nun dependi solu da estrutura da palabra, sinón, tamén da situación comunicativa. A pronunciación ligeira, poicu formal o descuidá, favoreci a formación dus diptonus, triptongus o a reducción das vocais, mentras que a pronunciación lenta, cuidadosa i formal, propicia a us hiatus.

A sinéresis é a redución de un hiatu i a súa realización dentru da mesma sílaba. Isu significa que as vocais adyacentis se pronuncian comu unha sola vocal, si se trata de vocais iguais, o se prunucian comu un diptongu, si son diferentes. Por exemplu, en a palabra *creel* se podin reducil as dúas vocais i pronuncialas comu unha sola ['krel] o unha larga ['kre:l], i en a palabra *súa* encontraríamus, en ocasións, pronunciacións con diptongu ['sua].

A sinalefa é un fenómeno parecío a u anteriorol solu que a unión das vocais se realiza en u bordi das palabras, así se unin vocais que pertencin a distintas palabras. En esti casu tamén chegamos as realizacións reducías i diptongás, por exemplo, *esta amiga* ['esta:'miɣa], *esti amiga* ['estja'miɣu].

COMPARACIÓN

En relación as vocais i us diptongus, un dus rasgos que se compara con frecuencia é a evolución de as E i O brevis tónicas latinas. En u apartau 3.2.1 señalamos, que en castellanu, en aragonés i en asturianu, se ha chegau a diptongación de estas vocais tónicas /e/ > /ɛ/ > /ie/, /o/ > /ɔ/ > /ue/, en cambi, en A Fala nun se ha produciu esta diptongación, i por tantu temos us resultaús SEPTEM > *seti*, BENE > *ben*, FOCUS > *fogu*, NOVEM > *novi* i CORPUS > *colpu* [L], *corpu* [MV]. Esta mesma evolución a encontramos en u portugués i en u galegu. É notabli que en A Fala existin numerosas palabras que nun cumplin con a regra de non diptongación, por exemplo, *cueva*, *iscuela* [L], *escuela* [MV], *serpienti*, *piel*, *miembro*, *septiembre*, mentras que en galegu i portugués temos *cova*, *escuela*, *serpe/serpiente*, *pel/pele*, *miembro*, *setembro*. Esta particularidai se poi debel a influencia du castellanu o a unha evolución propia.

U diptongu latinu AU evolucionó en A Fala a us diptongus [oi], [ui],

- Lo esti rollu de hiatus i diptongus, ¿sirvi pa algu?
 - Bueno, é cuestionabli, pero por exemplu te ajuda a saber dóndi puñel unha tildi diacrítica i dóndi non. En a palabra *historia* temos diptongu, i por isu nun puñemos a tildi, mentras que en a palabra *artesanía* nun u temos i hai que señalal que se trata de un hiatu.
- Mui interesanti...
 - Nun te poñas sarcásticu.
- Ya, pero si eliminas as tildis, te quitas u problema i ya está. Me ensinastis que a ortografía é coixa de acord. ¿Por qué nun nus puñemos de acord en quitall as tildis?
 - Veu que aprendis ben i ligeiru. De feito, ei apoiaríaa a idea de quitall as tildis diacríticas, pero é cuestión de acord, non da túa opinión o da miña.
- Vali, así que seguiremos con as tildis, ya me calu.
 - Ademais, si u simplificas tantu, ¿de que voi a escribil esti libru? Quitarrías traballu a tós us lingüistas.
- Vali, pobris lingüistas.
 - Hoixi estás con mutu sarcasmu, pero me alegru de que hayas aprendíu algu.
- Pero tamén pobris alumnus que teñin que aprendel tó isu.
 - Ya, tes que tel a última palabra, pero en general estoi de acord de que haya espaciu pa simplifical a escritura.
- Gracias, por acompañalmi en u sentimento.

3 Fonética i fonoloxía

por exemplo, AURUM > *oiru*, TAURUS > *toiru*, RAUPA > *roipa*, RAUBARE (del germ. *raubôn*) > *ruibal* [L], *roibal* [MV], CAUSA > *coixha* [LM], *coixa* [V], AUDIRE > *uivil* [LM], *oivil* [V]. En cambio, en castellanu se reducíu esti diptongu a unha sola vocal [o], *oro*, *toro*, *robar*, *cosa*, *oír*. En galegu i portugués encontramos generalmenti a solución con u diptongu [ou]: *ouro*, *touro*, *roupa*, *roubar*, *cousa* (gal.) / *coisa* (port.), *ouvir*.

VARIACIÓN

En A Fala podemos identificar casos interesantes de variación, cando as tres variedades nun coinciden, unhas realizan un diptongu i outras non. Un exemplo con poucas excepcións é a palabra *caushu* [L], *cashu* [M], *casu* [V]. Menos regular é a palabra *adituna* [L], *adeituna* [M], *aceituna* [V], que a veces apareci sin diptongu en mañegu. De forma parecía encontramos variación en as palabras como *caixa*, *queixhu* [LM], *queixu* [V], *coixu*, que poden ter formas monoptongas *caxa* [MV], *quexhu* [M], *quexu* [V], *coxu* [MV] en mañegu i valverdeño. Os infinitivos de certos verbos presentan tamén variación regular, comparando as tres variedades: *quixalsi* [L], *queixalsi* [M], *quexalsi* [V]; *quimal* [L], *queimal* [MV]; *dixal* [L], *deixal* [M], *dejal* [V].

Un caso diferente a u anterior son as palabras que viñeran a A Fala recentemente por medio do castellanu, por exemplo, *tienda* / *tenda* [LM]. Tradicionalmenti se usaba a palabra *comerciu*; sin embargo, esta se refería a un establecemento con comestibles i outros produtos. A realidade actual é diferente, existen tiendas especializadas que nun cumpren con as características orixinais, i por tanto se ha adaptado unha palabra nova, que algunhas aceptaran en a súa forma de orixe, con u diptongu, *tienda*, i outras a modificaran segun as regras gramaticais de A Fala, reducindo u diptongu, *tenda* [LM], caso que a veces encontramos en lagarteiro i con máis frecuencia en mañegu. Outras palabras de esti tipo, por exemplo, *motosierra* / *motoserra*, *impuesto* / *impostu*, *aeropuerto* / *aeroportu*, se especifican en u capítulo 5.5 de Lexicología.

3.4.3. Grupos consonánticos

As linguas románicas tenden a simplificar as secuencias de consonantes i A Fala nun é nin unha excepción. En os contextos de pronunciación moi atenta se poden realizar todas as consonantes de maneira plena; sin embargo, as situacións menos formais i menos cuidadosas favorecen a redución, sobre todo de u primeiro elemento.

/ns/ - *transcribil* > *trascibil*, i outras palabras que empezan con *trans-*, *cons-*, *ins-*, *circuns-*, por exemplo, *trasmisión*, *custruil* [L], *costruil* [MV], *costanti*, *escripción*, *circustancia*.

/bs/, /bm/, /bt/ - *subsistencia* > *susistencia*, i outras palabras que impezan con u prefiju *sub-*, *susidiu*, *sumarinu*, *sutítulu*.

/kθ/, /pθ/ - *diccionariu* > *dicionariu*, *percepción* > *perceción*, i mutas palabras que acaban en *-cción*, *calefacción* > *calefacción*, *dirección* > *dirección*.

/ks/ - *taxi* > *tasi*, i outras palabras con «x» intervocálica, *exactu* > *esactu*, *exageral* > *esageral*.

/pt/ - *septiembre* > *setiembre*, *séptimu* > *sétimu*.

A pronunciación de estas secuencias dependi das preferencias pessoais, das circunstancias du enunciau, pero tamén dos factoris lingüísticos, porque hai palabras que favorecin a redución máis que outras. En general, u corpus oral da *Basi de datus* (Valeš 2024) registra poicus casus de realización plena de estis grupus consonánticus, con u cual a redución pareci sel a solución máis generalizá. Sin embargo, en u corpus escrito encontramos estis grupus con máis frecuencia, debíu a influencia de textus escritos en castellanu, us autoris simplimenti están acostumbraus a certa forma gráfica das palabras.

A variación en a pronunciación de estis grupus consonánticus a encontramos tamén en castellanu, galegu i portugués. Estas linguas, a vecis, reflejan a redución en a súa ortografía. Sin embargo, comu se trata de un fenómeno poicu regular, as ortografías suelen reflejalu tamén de maneira poicu regular. De toas as maneiras, a representación ortográfica nun é un tema fonolóxico, sinón, que dependi du acordu dos usuarios.

3.4.4 Soníus protéticos

A u iniciu de unhas poicas palabras se añadi, a vecis, un soníu protéticu [a] o us soníus [an], [is]. Nun se trata de un prefiju, porque u sentíu da palabra nun se ve modificau. Esti soníu facilita a pronunciación o se agrega por analogía con outras palabras. Se trata de usos máis o menos arraigaus, reservaus sobre tó pa us registros informais. Estis soníus aparecin en as palabras, *arrei* [L], *amotu* [LM], *afotu* [L], *arrayón*, *arradiu* [LM], *amarrón* [L], *arraya* [L], *ananchón* [L], *iscardu* [L], *iscadea* [L], etcétera.

- *cashí toas tenin amotu agora mismu* (fala_lag_005a)
- *frenaba i quedaban as dos arrayas así nu in u cementu* (fala_lag_005b)

3 Fonética i fonoloxía

- *ya te saquí ei as afotus mira* (fala_lag_016c)
- *a u lalg da su historia ha sabíu saca sus arreidis* (fala_lag_306e)
- *Us picaiscardus, que vivin picotiandu us iscardus* (fala_lag_309).

Se ha registrau tamén u procesu inversu, unha perda du soníu inicial en as palabras *lambreira*, de *alambri*, i *lambicá* [L], de *alambiqui*.

3.4.5 Acentu

U acentu léxicu de unha palabra é un rasgu suprasegmental que cai sobre unha sílaba que se pronuncia con mayol intensidai en comparación con as outras. A sílaba que recibe u acentu se chama «tónica» i as que non se denominan «átonas». A sílaba tónica se pronuncia con máis forza, a súa vocal silábica sueli tel un tonu máis altu, con máis duración, i poi stal máis aberta i máis tensa en comparación con as vocais átonas. As sílabas átonas podin igualmenti recibil máis intensidai, así que aparti de un acentu primariu, marcau con ['], algunha sílaba poi tel un acentu secundariu, menos prominenti que u primariu, marcau [·], por exemplu, *últimamenti* [·ultima'menti].

Nun toas as palabras tenin u sei acentu, as palabras clíticas son átonas, se ajuntan as palabras tónicas pa formal un grupu acentual. Se trata, sobre tó, das palabras gramaticais que son cortas i con poica carga léxica, por exemplu, *us artículus*, *as preposicións*, *as conjuncións*, *algunhus pronomis*, *algunhus adverbios*, etcétera. Si precedin a unha palabra tónica se chaman «proclíticos», por exemplu, *a maestra*, si se posponin

▪ Dicis que soi un gruñón, así que nun me queru queixal mutu. ¿Pero Miro, quín aprendi tó istu? ¡Ei nun voi a aprendelu nunca! ¡É complicadísimo!

▫ Tú nun necesitas aprendelu.

▪ Lo, ¿cómu que non? ¡Ei queru sabel a miña lengua!

▫ Tú ya sabis tó istu, u tes en a túa cabeza i usas toas estas reglas cuandu falas valverdeñu. A gramática é un códigu que temus "grabau" en a nosa cabeza, u pois chamal discu duru si ques, i fallamus porque cuñucemus u códigu da lengua. Us que tendis u valverdeñu de lengua materna, comu tú, u tendis grabau alí desde pequenus, tu grabaran teis padris. Us que non, comu ei, temus que aprendel as reglas, grabalu nos mismus.

▪ ¿Así que nun necesitu aprendel ná?

▫ Non, tú tranquilu, i nun eris gruñón, perdona, pero insistu en que eris un desinquietu.

▪ Bueno, millol que gruñón.

a unha palabra tónica falamus de «enclíticos», por exemplo, *chámami*.

A Fala ten u acentu libri, é dicel, que u acentu poi aparecel en varias posicións en a palabra, en concretu poi quel en algunha das tres últimas sílabas da palabra i si se incluyin as palabras enclíticas poi aparecel en unha das cinco últimas sílabas do grupu acentual. Esta cualidai le dá a posibilidai de diferencial us significaus das palabras, ten unha función fonolóxica distintiva, comu en us paris, *crítica* - *critica*, *falará* - *falara*, *chamí* - *chami*, etcétera.

Dependendu en qué sílaba desde u final da palabra recai u acentu primariu distinguimus as palabras «agudas», con acentu en a última sílaba, «llanas» con acentu en a penúltima, i «esdrújulas» con acentu en a terceira desde u final da palabra. As «sobreesdrújulas», palabras con acentu en cuarta o quinta sílaba desde u final, son sempris us grupus acentuais formaus por unha palabra i un o dois enclíticos. U acentu léxicu de unha palabra nun hai que confundilu con unha tildi diacrítica que poi marcal u acentu en a expresión escrita. A tildi é cuestión de ortografía, i por tantu se rigi por un acordu de cómu marcal as sílabas tónicas i átonas.

U acentu, salvu excepcións, sueli quedalsi en a mesma posición aunque a palabra cambii a cantidai de sílabas, por exemplo, por u cambiu de género, por u plural, u por us enclíticos, *alemán* (aguda) - *alemana* (llana) - *alemanas* (llana), *chama* (llana) - *chámami* (esdrújula).

En A Fala encontramos dois casus interesantis de diferencia de acentu entre as tres variedades. U primeiru é u sustantivu *paixaru* [L] con acentuación llana en lagarteiru, pero con acentuación esdrújula en mañegu *páixaru* [M] i tamén en valverdeño *pájaru* [V]. En esti casu u lagarteiru coincide con u galegu, mentras que u mañegu i u valverdeño con u castellanu i con u portugués. U segundu casu é u adverbium *pali* [LV], que señala dirección o ubicación. A palabra é normalmente llana en lagarteiru i valverdeño, mentras que tendi a sel aguda, *palí* [M], en mañegu.

A distribución dos elementus tónicos, átonos i pausas en un enunciau marca u ritmo. Un ritmo regulal facilita a transferencia da información, por isu é relevanti en retórica, i tamén en u linguaxi literariu, sendu unha das ferramentas básicas da poesía.

3.4.6 Entonación

A entonación du enunciau é importanti porque trasmiti conténíus gramaticais, por exemplu, unha pregunta o orden, i ademais ten a función pragmática, nus dá información de tipu afectivu. As mesmas palabras se podin pronuncial con cariño, iroinía o sorpresa, así que a entonación tamén ten a función modal, expresa a actitú du falanti respectu a u enunciau.

A entonación du enunciau se caracteriza por a súa melodía, que son fundamentalmenti us cambiús de tonu, intensidai i duración dus soníus. A curva melódica poi sel monótona, ascendentí u descendentí. A combinación de estas posibiliáis nus dá diferentis patróns melódicus.

Us patróns melódicus podin sel característicus de certas áreas geográficas o capas sociais, i a basi de elis, a vecis, somos capá de adivinal u oríen du falanti. Por exemplu, en castellanu distinguimus fácilmenti a melodía de un ecuatorianu a un asturianu. De feito, us uivíus dus falantis nativus son bastanti sensiblis a estis patróns i us exámenis perceptivus aportan mutas vecis resultaús interesantis.

Us falantis dus tres lugares proclaman que cada unha das tres localidais ten u sei patrón melódicu particulal que caracteriza a us seis falantis; sin embargo, istu nun se ha comprobau hasta agora en niñún estudiu especializau.

4 MORFOSINTAXIS

4.1 Gramática

- 4.1.1 Palabra
- 4.1.2 Morfema
- 4.1.3 Raí i basi léxica
- 4.1.4 Afiju derivativu
- 4.1.5 Morfema flexivu
- 4.1.6 Desinencia i terminación
- 4.1.7 Morfología
- 4.1.8 Paradigma
- 4.1.9 Clasis de palabras
- 4.1.10 Sintagma
- 4.1.11 Oración
- 4.1.12 Enunciau

4.2 Artículu

- 4.2.1 Artículu determinau
- 4.2.2 Artículu indeterminau

4.3 Sustantivu

- 4.3.1 Género
- 4.3.2 Número
- 4.3.3 Nomis propius

4.4 Adjetivu

- 4.4.1 Formas irregularis
- 4.4.2 Concordancia
- 4.4.3 Posición du adjetivu
- 4.4.4 Gradación

4.5 Pronomis

- 4.5.1 Pronomis personais tónicos
- 4.5.2 Pronomis personais átonus
- 4.5.3 Términu preposicional
- 4.5.4 Reflexivus
- 4.5.5 Duplicación pronominal i nominal
- 4.5.6 Formas de tratamentu

4 Morfosintaxis

4.6 Posesivus

4.6.1 Artículu determinau antepostu a u posesivu

4.7 Demonstrativus

4.8 Relativus, interrogativus i exclamativus

4.8.1 Relativus

4.8.2 Interrogativus i exclamativus

4.9 Indefiniús

4.9.1 Cuantificadoris

4.9.2 Indefiniús existenciais

4.9.3 Identificadoris indefiniús

4.10 Numerais

4.10.1 Cardinais

4.10.2 Ordinais

4.10.3 Multiplicativus, partitivus i colectivus

4.11 Verbu

4.11.1 Categorías i formas

4.11.2 Modu indicativu

4.11.3 Modu subjuntivu

4.11.4 Modu imperativu

4.11.5 Formas non personais

4.11.6 Perífrasis verbais

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

4.12 Adverbiu

4.12.1 Adverbium de tempu

4.12.2 Adverbium locativus

4.12.3 Adverbium de modu

4.12.4 Adverbium de cantidai

4.12.5 Adverbium afirmativus i negativus

4.12.6 Locucións adverbiais

4.13 Preposición

4.13.1 Locucións prepositivas

4.14 Conxunción

- 4.14.1 Conxuncións coordinantis
- 4.14.2 Conxuncións subordinantis
- 4.14.3 Conectoris discursivus

4.15 Interxección

- 4.15.1 Interxeccións apelativas
- 4.15.2 Interxeccións expresivas

4.16 Funcións sintácticas

4.17 Costrucións sintácticas

- 4.17.1 Oración
- 4.17.2 Oracións coordinás
- 4.17.3 Oracións subordinás
- 4.17.4 Yuxtaposición
- 4.17.5 Oración activa i pasiva

4.18 Modalidai

4.1 GRAMÁTICA

En a introdución se han nombráu as disciplinas fundamentais da lingüística, que son, a fonética, a gramática i a lexicología. A gramática de unha lingua é u conxuntu das regras internas que rigin a organización dos seis elementus, a agrupación dos soníus en palabras i a combinación das palabras en entidades máis complexas, enunciáis i oracións. En a nosa lingua materna aprendemus estas regras incoscientimenti dos nosus padris, antis de dil a u colegiu i saber escribil.

Toas as linguas tenin a súa gramática, porque sin estas regras us usuarius nun podrían comunicalsi entre sí. A gramática ha sío tradicionalmenti dividía en morfología, que estudiaba a estrutura das palabras, i sintaxis, que describía a combinación de palabras en sintagmas i oracións. Sin embargo, esta división ten razóns máis ben didácticas. Dividil a estrutura da lingua en dúas disciplinas separás nun é fácil por a súa complejidai, i por us campus dondi as dúas disciplinas se solapan. Mutas vecis cuandu describimus unha palabra, por exemplu, *falu*, hai que mencionai tamén a súa función sintáctica de predicau, i a u revés, falandu de funcións sintácticas é frecuenti definil qué clasis de palabras podin desempeñalas. Por esta razón optamus por juntal a descripción da lingua a nivel gramatical i usal a terminología morfosintaxis, que é sinónimu de gramática. Esta incluyi tantu a estrutura das palabras comu a súa función en as unidais máis grandis. A pesal de esta decisión práctica podemos falal de morfología i sintaxis, i de maneira paralela a fonética, buscal as súas unidais mínimas i definil a terminología básica.

▪ Ei pensaba que esti libru era a gramática da nosa lingua. ¿Nun u ten escrito en a portá?

▫ Esti libru solu describi as regras de funcionamentu de A Fala.

▪ Porque antis A Fala nun tiña gramática, esta é a primeira i ei estoi ajuandu con ela.

▫ Te agradezu mutu a túa ajuda, pero nun creas que estamos creandu a gramática da lingua. A Fala sempre ha tío a súa gramática, nos solu estamos describindu estas regras. Si nun hubiera tío as regras antis, nun huberas podío comunicalti con teus padris ni con naidi.

▪ Bueno, ¿i pa qué sirvi entoncis describilas si ya as sabin tós?

▫ Por exemplu, tós que nun tenin A Fala comu a súa lingua materna, comu ei, necesitan saber as regras. Tú cuandu aprendis inglés usas as regras du inglés que alguen ha descrito, us inglesis mismus nun as necesitan mutu.

▪ Me pareci mui ben, así que a partil de agora tós us inglesis van a estudial A Fala en u cole.

4.1.1 Palabra

Unha «palabra» é a unidai máxima da morfología i a súa ve a mínima da sintaxis. Sin embargo, a definición de palabra é un poicu problemática, porque as palabras están relacionás máis ben con a lingua escrita i designan a cadea de letras que escribimus comu un conjuntu. Esti conjuntu está influíu por a tradición, i desde u puntu de vista funcional non sempris dá un sentíu lóxico. Por exemplu, a forma verbal *he falau* expresa unha acción pasá pero se compón du verbu auxilial *habel* máis u verbu *falal*, así que temos dúas palabras. Sin embargo en unha situación parecía a forma *falaré*, expresa unha acción futura i a desinencia *-é* ven etimológicamente tamén du verbu auxilial *habel*, pero con u pasu du tempu se ha lexicalizau en unha palabra. Otru exemplu u poi dal a palabra *paripari* [L], que é un insectu que anda sobre a superficie das augas, se trata entoncis de un solu conceptu pero a palabra está composta de dúas partis iguais que podemos escribil o juntas o separás en dúas palabras. A pesal de esti inconvenienti usaremos a terminología palabra, porque se trata de un conceptu que está inculcau en as nosas mentis i en a mayoría dus casus nun hai muta duda i nus pondríamus fácilmenti de acord u en a cantidai de palabras que contén un enunciáu.

4.1.2 Morfema

A unidai básica da estrutura interna de unha palabra que conecta unha determiná forma con un significau se chama «morfema». As palabras se componin de morfemas de varius tipus, algunhus son independentis, podin funcional por sí solus, comu as preposicións o as conjuncións, i otros son dependientis, necesitan otro morfema a u que se unin, por exemplu, en u verbu *fal-u* u morfema *-u* nus dá información gramatical sobre a pesoa, número, tempu i modu, i en u sustantivu *camiñ-u-s*, us morfemas *-u-* i *-s* manifestan que se trata de un sustantivu masculinu en plural. Ademais, us morfemas podin tamén cambial u significau da palabra, *sobre-vivil*.

4.1.3 Raí i basi léxica

U significau léxicu fundamental de unha palabra aporta a «raí». En a palabra *maripoixa* [LM] a raí, que nus informa sobre u significau léxicu, é *maripoixh*, mentras que u morfema *-a* añadi a marca de femininu, i a ausencia du morfema de plural nus informa de que se trata de singular. Sin embargo, en algunhas palabras, particularmenti algunhus verbus irregularis, nun é posibli identifical a raí, por exemplu *é*, *foi*, *foran* i por isu, a vecis, traballamus con a terminología «basi léxica». A diferenca de a raí, a basi léxica é unha palabra que funciona por sí sola. En u casu dus verbus a basi léxica é u sei infinitivu. En algunhas palabras,

que acaban en consonanti, a basi léxica i a raí coincidin, *mullel*, *fin*, *pon* [LM], *metal*, *sol*. As palabras que acaban en unha vocal normalmente teñen a raí i a basi léxica distinta *serr-a*, *garabat-u*, *marmel-u* [V], *narandx-a* [LM].

4.1.4 Afiju derivativu

Us «afijos derivativus» son morfemas léxicos que modifican u significau da palabra, se chaman tamén «morfemas derivativus». Si añadimos u morfema *eiru* a raí *pan* cambiamos u significau semántico de alimentu feito de fariña a pesoa que u produci, *paneiru* [M]. Si u afiju antecedi a raí falamos de «prefiju», si vai dispois é un «sufiju». Us afijos son unha ferramenta eficaz pa general palabras con a mesma raí pero con us significaus semánticos diferentes, *activ-u*, *in-activ-u*, *activ-al*, *dis-activ-al* [L], *des-activ-al* [MV], *activ-idai* [LV], *activ-iai* [M], etcétera.

4.1.5 Morfema flexivu

Us «morfemas flexivus», a veces chamaus «afijos flexivus», nus dan información sobre as categorías gramaticais da palabra, género, número, pesoa, etcétera. En A Fala van pospostus a raí, pero hai mutas linguas en as que us morfemas flexivus podin antecedel a raí. A palabra *cestas* ten unha basi léxica, *cesta*, a raí *cest*, i morfemas flexivus que añadin significaus gramaticais de género feminino *-a-*, i número plural *-s*. A esa mesma raí podemos añadil tamén significaus semánticos diferentes con us afijos derivativus, por exemplu u sufiju *-eiru* nus dá a palabra *cesteiru*.

4.1.6 Desinencia i terminación

A «desinencia» é u conxuntu de morfemas flexivus que se añadin a un verbo, por exemplo, en a palabra *fal-á-ra-mus* nus dan información sobre u tempu, u modu, a pesoa i u número. Nun é frecuente usal esta terminoloxía en referencia a us sustantivos o a us adxetivos, aquí normalmente optamus por a denominación «terminación», así en a palabra *cestas* a terminación serían us morfemas flexivus *-a-s*.

4.1.7 Morfología

Según a natureza da modificación que expresan us morfemas podemos falal sobre a «morfología flexiva», que estudia us cambios de tipo gramatical, género, número, paradigmas flexivus i as súas implicacións pa as relacións sintácticas de casu, concordancia o rección. En cambi, us morfemas que añadin a información semántica estudia a «morfología léxica», que antes se chamaba «formación de

palabras». As dúas disciplinas se solapan, comu se ve en a palabra *cest-eir-u-s*, que contén un morfema derivativo e dous que añaden información gramatical.

4.1.8 Paradigma

Un conxunto de formas que poida xeral unha base léxica se chama «paradigma». Si se aña información gramatical falamos de un «paradigma flexivo», *amarelu, amarela, amarelos, amarelas*, ou a conjugación dos verbos, *faló, falas, fala, falamos, faleis* [LM], *falais* [V], *falen*. En cambio, si usamos os afijos derivativos chegamos a un «paradigma derivativo» ou «familia de palabras», *pan, paneiru* [M], *panaderu* [L], *panadeiru* [V], *paneira, panadería* [MV], etcétera.

4.1.9 Clases de palabras

A agrupación de palabras en varias clases apareceu xa en a gramática de Dionisio de Tracia en o século II antes da nosa era, e despois en as seguintes gramáticas emblemáticas como as de Prisciano (sg. VI) e Nebrija (sg. XV). A pesar de esta tradición moi larga, diferentes enfoques lingüísticos usan diferentes criterios para clasificar as palabras. Estes criterios normalmente inclúen as cualidades morfolóxicas, posibilidade combinatorias sintácticas e a veces inflúen tamén o aspecto semántico. Algunhas palabras aportan información léxica, ou significan, outras só a información gramatical, especifican a relación entre palabras. As clases de palabras que se suelén recoñecer en as linguas ibero-románicas son o artigo, o sustantivo, o adxectivo, o pronome, o verbo, o adverbio, a preposición, a conjunción e a interacción. Esta clasificación tradicional está lonxe de ser perfecta e algunhas clases se poderían cuestionar; sin embargo, o obxectivo deste libro é describir de maneira consistente as tres variedades de A Fala, non o de disputar as categorías lingüísticas.

4.1.10 Sintagma

A sintaxis estuda a organización das palabras en estruturas máis complexas. A agrupación de palabras que constitúe unha unidade sintáctica maior que a palabra e menor que oración se chama «sintagma», ou tamén «grupo sintáctico». Se trata de a combinación estrutural de palabras que levan algún significado, por exemplo, as tres palabras *unha galiña choca* é un sintagma nominal. Un sintagma poida ter varias funcións sintácticas que expresan as relacións que teñen os sintagmas entre si en a estrutura oracional, poida ser, por exemplo, o suxeito de unha oración, como en o primeiro exemplo, ou o complemento directo, como en o segundo.

- *a galiña choca estaba en o bolso* (fala_man_018e)
- *i le digu coño nun tendrás unha galiña choca* (fala_man_018e).

En función do elementu constitutivu de un sintagma recuñucemus us sintagmas nominais, adjetivais, verbais, adverbiais i preposicionais.

4.1.11 Oración

A «oración» é unha estrutura sintáctica que relaciona un predicau con un suxetu. En a lingüística tradicional u predicau ten que incluír un «verbu finitu», verbu en a súa forma personal (conjugá), tal comu en u exemplu. Us sintagmas que forman as oracións desempeñan varias funcións sintácticas. As principais ya se han mencionau, son u suxetu i u predicau. As outras funcións básicas son u complementu directu, u complementu indirectu, u atributu, u complementu de réximen, i u complementu circunstancial.

Itamus aceiti en a sartén i fritamus us allus (fala_val_301).

4.1.12 Enunciau

U «enunciau» é unha palabra o secuencia de varias palabras que trasmitin un mensaxi comunicativu. Desde u puntu de vista da entonación se supón que u enunciau está delimitau por dúas pausas finais. Si a secuencia de palabras incluyi comu mínimo un verbu en a súa forma personal se trata de un enunciau oracional, u primel exemplu, en u casu contrariu falamus de un enunciau non oracional, comu en u segundu.

- *Pero que in a serra nun pois fel ná.* (fala_lag_002b)
- *¡Tó de memoria!* (fala_lag_018a).

U conceptu de enunciau seguramenti ten a súa relevancia en a descripción sintáctica de unha lingua; sin embargo, a experiencia da transcrición das entrevistas informais i a compilación da *Basi de datus* (Valeš 2024) pon a utilidai de esti conceptu en duda, porque en a nosa expresión oral realmenti nun formamus unha secuencia de enunciaus; sinón, que simplemente falamus, i a cadea falá é difícilmenti separabli en enunciaus, por tantu u conceptu é máis ben unha idealización teórica.

4.2 ARTÍCULO

U artículo é un determinanti que aporta información sobre u sustantivu o sobre u sintagma nominal. U artículo indeterminau, o indefiníu, presenta algu novu en u discurso, algu indefiníu o descuñucíu pa u interlocutol. En cambiu, u artículo determinau, o definíu, se refieri a algu que se supón que u interlocutol cuñoci. Esti cuñucimentu poi sel por unha referencia anterior, por u contexto, o por a experiencia. A función sintáctica du artículo é determininal u sustantivu i por tantu sempris vai con un sustantivu o un elementu sustantivau, *u/o amarelu*. Us demais elementus que tenin a función de determininal son us demostrativus, us posesivus i us cuantificadoris. Us artículos van antepostos a u sustantivu i salvu excepcións tamén a otrus determinantis. A categoría de género i número está presentí tantu con us artículos determinaus comu us indeterminaus.

4.2.1 Artículu determinau

Us artículos determinaus son palabras átonas i por isu forman un grupu acentual con a palabra tónica seguinte. As súas formas varían en género i número i concordan con u sustantivu o con outra palabra a que se refierin. Etimológicamente venin dus demostrativus latinus ILLE, ILLA i con us demostrativus compartin algunhas das súas funcións.

	masculinu	femeninu
singulal	u [LV], o [M]	a
plural	us [LV], os [M]	as

Figura 1. U artículu determinau

En a tabla notamus que as formas de masculinu coinciden en lagarteiru i valverdeñu, pero son diferentes en mañegu. As de mañegu *o, os* coinciden con u portugués i con u galegu, mentras que en valverdeñu i lagarteiru apareci unha vocal fechá *u, us*.

U artículu femeninu nun cambia de forma antis dus sustantivus que empezan con unha *a-* tónica, *a agua, a arca, a arma, a asha* [LM], *a asa* [V].

U artículu determinau sirvi pa identificar algu cuñucíu, tamén sirvi pa refirirli a us elementus ditos anteriorlmenti. U artículu poi sustituíl u sustantivu, i sustantival outras clasis de palabras, por exemplo a us adjetivus.

4 Morfosintaxis

- *é comu o de mei pairi* (fala_man_018c) = o fornú de mei pairi
- *us novus u millol nun entendin* (fala_val_306h).

U artículu masculinu *u/o* poi desempeñar as funcións de u neutru con *us* adjetivos sustantivos, *u/o amarelu*, *u/o interesante*, i en construcións sin referenti determinau *u que me dicis* [V], o en as construcións enfáticas *u ben que u hemus pasau* [LV].

- *isu foi u importante esas seyas primeiras a Europa* (fala_lag_014a)
- *cumu idía Albert Camus, o que está claru é que a lingua está mui por encima de fronteiras* (fala_man_303)
- *choraba de aligría de vel u ben que me trataban sabis* (fala_lag_101).

En general, as funcións i u usu son parecíus a u castellanu, i a outras linguas da zona, con algunhas diferencias en cuanto a *us* cuantificadores, a secuencia artículu + posesivo + sustantivo (*a nosa lingua materna*), descrita con máis detallí en u apartau sobre *us* posesivos, i tamén u usu *du* artículus con *us* nomis propios de pesoas i *us* topónimos.

U artículu poi diferencial u género *du* sustantivos, *u/o estudianti*, *a estudianti*, *u/o artista*, *a artista*.

U artículu vai sempris antepostu a outros componentis du sintagma nominal, *u/o mes de abril*, con a excepción du cuantificadol *tó, toa, tós, toas*.

- *i galiñas tamén había en toas as cashas* (fala_man_011b)
- *cincu mesis tós us días en casa chea de genti* (fala_val_003b).

Us nomis propios de pesoas van generalmenti sin artículu, *Vanesa, Carlos, Alberto, Marisa*, igual que en castellanu. En esti aspectu se diferencia A Fala du portugués i coincide con u galegu. En algunhus casos poi aparecel u artículu, cuando queremos identifical a unha pesoa anteriormenti mencioná.

- *entonces a Herminia esta toma u libru* (fala_lag_008).

U artículu apareci con *us* motis, que son mui frecuentis en *us* tres lugares, *Calniciría u Follón, Chelis u Latas, Quicu u Breva, Adolfu u Coixu*, i en estis casos poi usalsi nun solu en a forma arriba exposta *nomi + artículu + moti*, sinón, tamén solu u artículu + moti, cuando se supón que a pesoa está suficientementi identificá, *inda velná u Malletu* [L].

- *fijati é u Capri* (fala_val_016a) = é un da familia Capri.

Us topónimus locais aceptan u artículo determinau con máis frecuencia que en castellanu, *U Soitu, U Petril, As Torris, U Cumi, O Chafaril, Os Amiais, A Grandxa, As Hortas, Us Currais Andxís, A Torriamata, A Divisiña*, i un largu etcétera. Tamén encontramos us mismos topónimus que van sin artículo en castellanu pero con artículo en A Fala, *Us/Os Foyus* = cast. Hoyos, *U/O Adebu/Acebu* = cast. Acebo, *A Moraleixha* [L] = cast. Moraleja, *Us/Os Fuiñus/Fuñus* = cast. Fóios (en Portugal); sin embargo, a mayoría dos topónimus que se refieren a sitios fora dos tres lugares van sin artículo, *Cileirus, Cáciris* [LM], *Trevellu, Plascencia, Gata, Moraleixha* [M], etcétera.

Topónimu

Un topónimu é u nomi propiu de un lugar o unha localidai, por exemplu, *As Ellas, Cancheiras, A Divisiña*.

4.2.2 Artículu indeterminau

Us artículus indeterminaus venin du numeral latín UNUS i guardan algunhus significaus semánticus de cuantificación. A diferenca du artículu determinau u indeterminau poi sel tónico i por tantu construí un grupu fónico de por sí, sin outros elementus. Sin embargo, as funcións referenciais predominan i justifican a súa tradicional inclusión en us artículus.

	masculinu	femeninu
singulal	un	unha
plural	us [L], unhos [M], unhus [V]	unhas

Figura 2. U artículu indeterminau

As formas coinciden en as tres variedades, menos en u masculinu plural que usa *us* en lagarteiru, *unhos* en mañegu i *unhus* en valverdeñu. É interesante que en lagarteiru coincide a forma du artículu determinau i u indeterminau *us* en u plural du género masculinu.

En mañegu a forma du masculinu plural presenta certa variación, porque de maneira minoritaria (8,3 %) se usa tamén a forma *unhus*. Esta variación poi tel dúas razóns, a primeira é a influencia du valverdeñu, mutas de estas formas as registramus en a fala das persoas que tenin un vínculo importantí con Valverdi. A outra razón é a inclinación hacia a regularización, porque as palabras xeralmenti acaban en a vocal fechá -u, i esta influencia é particularmenti forti en colocacións comu *unhos* i *otros* [M].

4 Morfosintaxis

U artículu indeterminau sirvi pa intruducil un elementu novu, ubical algu dentru de unha categoría de coixas parecías, refirirli a algu inespecíficu de tipu "cualquera" i en plural poi señalal unha cantidai aproximá o indefinía.

- *son us cuantus que le incanta correl* (fala_lag_001)
- *i intoncis quea unha sopa de tomati* (fala_man_001b)
- *le puñían comu un sellu pa saber o que era* (fala_man_011a)
- *agora fayu unhos ochenta tarrus de tomati* (fala_man_005a)
- *i ten unha cuñá i un cuñau en Madrí* (fala_val_014).

- Me sintu orgulloso por tel a lengua materna tan especial.
- Me alegru mutu. Nun sempris ha síu así. Antiguamenti algunha genti se avergonzaba por falal A Fala.
- ¿Lo por qué?
- Foi porque a us demais le parecía ridículu por falal "diferenti".
- ¡Pero u diferenti é lindu!
- Sí, tes razón, pero nun sempris ha síu vistu así. Preguntali a teis güelus, ya te contarán historias.
- Vali, us güelus sabin contal coixas mui interesantis.

Igual que u artículu determinau o indeterminau vai tamén sempris antepostu a us otrus elementus du sintagma nominal con a excepción dus cuantificadoris *tó, tós, toa, toas*.

- *Morri un vellu o vella i se vai toa unha historia* (fala_man_303)
- *i pa un zagal de 12 anus era tó un privilegiu* (fala_val_306i).

4.3 SUSTANTIVU

U sistema nominal de A Fala é bastanti analítico, igual que u das outras linguas peninsularis. En latín u sustantivu usaba us morfemas flexivus de declinación, PUELLA, PUELLAE, PUELLAE, PUELLAM, PUELLĀ, PUELLA, pa recuñucel seis casus que expresaban as relacións sintácticas; sin embargo, esti sistema se había perdíu i as linguas románicas actuais, incluía A Fala, emplean as preposicións pa especificar as relacións entre palabras, AMICA PUELLAE VENIT - *Ven a amiga de a pequena*.

Desde u puntu de vista semánticu nun é fácil definil us sustantivus porque se trata de palabras que denominan a pesoas, animais, objetus, accións, cualidais, sensacións, enfermidades, conceptus abstractus, fenómenos de tó tipu i mutu máis. A nivel sintácticu us sustantivus i sintagmas nominais desempeñan as funcións de suxetu explícitu de unha oración o du complementu directu, que podin cumpril por sí solus, ademais podin tel outras funcións en unha oración, a du complementu indirectu, du atributu, du complementu de réximen, o du complementu circunstancial.

A us sustantivus us podemos clasificar según varius criterios. Generalmenti se diferencia entre us concretus (*tellau*) i us abstractus (*forza*), us nomis comúns (*oiru*) i us nomis propius (*Carmen*), sustantivus contabilis (*camiñu*) i non contabilis (*airi*), animaus (*netu*) i inanimaus (*viñu*), individuais (*amigu*) i colectivus (*castañal*). Us sustantivus admitin as categorías gramaticais de género, femininu o masculinu, i número, singular o plural.

As palabras que nun son sustantivus a veces toman a forma i función dos sustantivus, a esti procesu se le chama «nominalización» o «sustantivación». Pa nominalizar outras palabras sirvin us artículus antepostos a outras clasis de palabras, así, por exemplo, us adjetivus *bo* i *importanti* funcionan comu sustantivu en as siguientes frases.

- *o bo que ten a horta é que teñu un pozu* (fala_man_005a)
- *u importanti é que sea fogu lentu* (fala_val_301).

Un sintagma nominal ten por núcleo un sustantivu, pero tamén poi servir de núcleo un pronomi, un infinitivu, o unha palabra sustantivá comu *u/o verdi*, *u aye* [L], *o aye* [M], *u adiel* [V]. Ademais, u núcleo poi estar acompañado por identificadoris, *esti cabalu*, cuantificadoris, *oitu cabalus*, o complementus, *cabalu da miña filla*.

4.3.1 Género

U género dus sustantivus distingui entre masculinu i femeninu. En u casu dus sustantivus inanimaus se trata de unha categoría arbitraria, que refleja a evolución histórica, mentras que us sustantivus animaús, que se refieren a unha pesoa o animal, suelin reflejal u sei sexu. Masculinu é u género nun marcou, así que se poi refiril a dambus sexus.

- *tós os miembrus de a familia real inglesha* (fala_man_309).

PESOAS I ANIMAIS

Se supón que as formas con raíces distintas pa diferentes sexus son as máis antigas, *homi* - *mullel*; *pairi* [LM], *padri* [V], *taita* [LM] - *mairi* [LM], *madri* [V]; *xhenru* [L], *xhenru* [M], *xenru* [V] - *nora*; *toiru* - *vaca*; *cabalu* - *egua* [LM]; *carneiru* - *ovella*. Sin embargo, guardal a mesma raíz é unha maneira eficaz de amplial u vocabulariu, por isu mutus sustantivus señalan u género femeninu por mediu dus morfemas flexivus -*a*, -*as*, u máis frecuenti son us paris en us que u masculinu acaba en -*u* i u femeninu en -*a*, pero tamén se aplica a us sustantivus que acaban en unha consonanti o en a vocal -*i*, *fillu* - *filla*, *tíu* - *tía*, *primu* - *prima*, *ferreiru* - *ferreira*, *perru* - *perra*, *ciervu* - *cierva*, *dorru* [LM] - *dorra* [LM], *zorru* [V] - *zorra* [V], *león* - *leona*, *jefi* - *jefa*, *elefanti* - *elefanta*.

A forma femenina sempris recupera a -*r* etimológica en us sustantivus que acaban en -*l*, *señol* - *señora*, *directol* - *directora*, *pintol* - *pintora*, tamén recupera outras consonantis comu en *jué* - *jueza*. Naturalmente istu nun ocurri cuandu nun hai -*r* etimológica, *jabaryl* - *jabarila* [V], *xhabaryl* - *xhabarila* [M].

En algunhas palabras se conservan as terminacións latinas pa u sustantivu femeninu, *rei* - *reina*, *galu* - *galiña*, *actol* - *actriz*, *abad* - *abadesha* [LM], *abadesa* [V], *alcaldi* - *alcaldesha* [LM], *alcaldesa* [V].

Otru grupu de sustantivus diferencia u género solu con u artículo, *u/o estudianti* - *a estudianti*, *u/o pacienti* - *a pacienti*, *u/o sastri* - *a sastri*, *u/o amanti* - *a amanti*, *u/o albañil* - *a albañil*, *u/o pilotu* - *a pilotu*, *u/o pirata* - *a pirata*, *u/o artista* - *a artista*.

Algunhus sustantivus que se refieren a us animais tenin solu unha forma, así que *lebri* i *ardilla* son sempris femeninus, mentras que *cuellu* i *linci* sempris masculinus, si queremos distinguil u sexu en estis casus hai que usal a distinción explícita, *lebri machu*, *lebri fembra*.

Solu se ha identificau unha palabra que modifica a raíz, debíu a u cambiú de acentu, *hérui* - *hiruína*. Otra palabra excepcional é *mondxa* [LM] que en lagarteiru i mañegu ten a forma masculina *monji* [LM]; sin embargo, en lagarteiru

a forma masculina prácticamente nun existi, porque en u sei lugal se usa *fraili*. En valverdeño se trata de unha palabra regular, *monji* - *monja* [V].

US DEMAIS SUSTANTIVUS

Us demais sustantivus tenin u género arbitrariu; sin embargo, algunhas marcas formais ayudan a distinguil entre us dois génerus. Igual que en u casu anteriorol u morfema flexivu *-u* sueli marcal u masculinu, *viñu*, *bagazu*, *trigu*, *barrocu*, mentras que us sustantivus que acaban en *-a* son, por u general, femeninus, *casha* [LM], *casa* [V], *lengua*, *estrela*, *folla*, *malleta*, aunque encontramos tamén algunhas excepcións a esta regra, *u/o mapa*, *u/o día*, *a cru*.

U género dus sustantivus que acaban en unha consonanti o outra vocal poi sel tanto femeninu comu masculinu, *u/o sol*, *a frol* [L], *a mañán* [LM], *a miñán* [V], *u/o azafrán*, *a menti*, *u/o mensaji*, etcétera.

Algunhus sufijus derivativus determinan u género dus sustantivus. Generalmenti, son femeninus us sustantivus formaus por us sufijus *-dai*, *-ai*, *igualdai*, *crueldai*, *actividai* [LV], *diversidai* [LV], que en mañegu suprimin a *-d-* intervocálica, *activiai* [M], *diversiai* [M]. Otrus grupus de femeninus forman us sufijus *-ción*, *-sión*, *atención*, *información*, *comprensión*, *cunclusión/conclusión*, us sufijus *-eira*, *-ura*, *bagaceira*, *carreteira*, *uliveira*, *mixtura*, *amalgura*, *calintura* [LV], i tamén us sufijus *-ía*, *-cia*, *coquetería*, *cobardía*, *abundancia*, *paciencia*. U sufiju *-eda* marca us femeninus en lagarteiru i mañegu, mentras que en valverdeño as mesmas palabras tenin u sufiju *-eza*, *tristeda* [LM], *tristeza* [V], *naturaleda* [LM], *naturaleza* [V], *pereda* [LM], *pereza* [V].

De maneira paralela encontramos us sufijus que forman a us sustantivus masculinus, *-mentu*, *arrisimentu* [LM], *arrecimentu* [V], *sufrimentu*, *alojamentu*, tamén us sufijus *-eiru*, *-eru*, *galiñeiru*, *chaveiru/chaveru*, *floreiru/floreru*. U sufiju masculinu *-aji* apareci en as tres variedais, *maquillaji*, *aprendizaji*, pero en lagarteiru i mañegu ten tamén a varianti *-aixhi*, *lenguaixhi* [M], *forraixhi* [LM]. Otrus sufijus que forman us sustantivus femeninus i masculinus se describin con máis detalll en a parti de Lexicología.

Algunhas palabras tenin dúas formas i u género diferencia, por exemplu, u tamaño du objetu o outras cualidais, *cestu* é máis grandi que *cesta*, *barrenu* é máis grandi que *barrena*, *cubu* é máis pequenu i ademais differenti que *cuba*, *sachu* é un tipu de azá pequena i *sacha* otro tipu, *endru* [V] i *endra* [V] son tamén ferramentas diferentes. Igualmente a relación entre as palabras *podu* [L] i *poda* [L], *pozu* [MV] i *poza* [MV] é máis complicá i nun se refieri solu a u tamaño.

A relación árbul - frutu diferenciá por u género, tal comu en castellanu, solu apareci con *pinu* - *pina* i *castañu* - *castaña*, us demáis árbulis normalmenti usan us sufijus derivativus en forma femenina o masculina *-eira*, *-eiru*, comu en *pera*

4 Morfosintaxis

- *pereira*, *limón* - *limoneiru*, aunque tamén encontramos excepcións a esta regra, *murta* [LV] frutu du *follarancieru*, *bellota* frutu du *carballu* o *indina* [L], *encina* [MV].

U género de algunhas palabras homónimas, que tenin a mesma forma, diferenciencia conceptus differentis, *u/o pe* (parti du colpu) - *a pe* (resina du pinu que se usa pa tratal as tinajas), *u/o radiu* (alambri que uni u centru con a circunferencia) - *a radiu* (radiodifusión), etcétera.

A mayoría das palabras tenin u mismu género en A Fala en comparación con u castellanu, pero tamén existin unhas poicas diferencias. As palabras *leiti*, *mel*, *sal*, *narí*, se usan mayoritariamente comu masculinas, aunque por a influencia du castellanu a vecis aparecin comu femeninas.

- *i se le eita o sal i o pimentón i si fai falta algu de agua* (fala_man_301)
- *se pon a esquentar u leiti con azúcar* (fala_val_003b)
- *me chorreaba sangri sangri sangri u narí* (fala_val_002).

Ademais, *narí* é femeninu cundu se usa en a locución *hasta as naridis* [LM], *hasta as naricis* [V]. A palabra *carritillu* [LM], *carretillu* [V] sempris é masculina. É posibli que antiguamenti u sustantivu *ponti* fora femeninu, porque u encontramos así en us nomis de algunhus pontis, *A Ponti Vella*; sin embargo, actualmenti se usa comu masculinu.

A variación entre as variedades se ha documentau en unhas poicas palabras, por exemplu, *a gadaña* [L], *u gadañu* [V], *u cutuví* [L], *a cutuvía* [MV].

4.3.2 Númeru

Igual que as otras lenguas románicas A Fala distingui singular, que se refieri a unha pesoa o coixa, i plural que se refieri a máis que unha. A forma nun marcá é a de singular, mentras que u plural se forma con us morfemas flexivus -s, -is. A categoría de númeru ten relación con us sustantivus contablis i non contablis. Us primeirus son entidais que existin separás i se podin contal, *un lagartu*, *dois lagartus*, mentras que us segundus son sustancias continuas, *viñu*, *café*. U feitu de sel non contabli; sin embargo, nun significa que estis sustantivus nun tuveran a forma de plural, dicendu *tres viñus i dois cafés*, sabemos que se tratará de tres copas de viñu i dúas tazas de café.

Por regra general, en as tres variedades, us sustantivus i us adjetivus que acaban en unha vocal, forman u plural con u morfema -s, mentras que us que acaban en unha consonanti suelen añañil u morfema -is. Sin embargo, a descripción detallá manifesta que a formación du plural é máis compleja.

final da palabra	plural	exemplu	variación
VOCAL	-s	figus, migrás	pirdís [L], pirdidis [L] filís [L], filicis [L]
	-is	virtudis, ludis [LM] lucis [V]	
DIPTONGU	-s	praus, amistaís	
	-is	leyis, reyis	
L VARIABLI	R + is	baris, maioris	castañais, castañaris regulais [MV] regularis [MV]
MONOSÍLABUS VOCAL ÁTONA + L INVARIABLI	-is	milis, solis móvilis, difficilis	
VOCAL TÓNICA + L INVARIABLI	Ø -is	papeis, normais albañís	caracolis, caracois igualis, iguais
R	-is	maris, llaris [LV]	vateris [V], vaters[V]
	-s	cuters	
S	-is	meshis [LM] mesis [V]	
	Ø	lunis, andarríus	
VOCAL TÓNICA + N	Ø -s [LM]	melós [LM] aviós [LM]	monosílabus: tres [LM], trenis [L] fis [LM], finis [L]
	-s [V]	melóns [V] avións [V]	
VOCAL ÁTONA + N	-is	órdinis [LM] márginis [LM]	órdenis [V], ordens [V] márgenis [V] margens [V]
P, B, T, D, G, M	-s	robots, webs	

Figura 3. Plural dus sustantivus i adjectivus

U morfema -s se añadi a vocal final sea esta átona o tónica, *figu* - *figus*, *bagu* - *bagus*, *navalla* - *navallas*, *múa* - *múas*, *linci* - *lincis*, *amarelu* - *amarelus*, *levá* - *levás*, *migrá* - *migrás*, *culibrí* [L] - *culibrís* [L], *colibrí* [MV] - *colibrís* [MV], *imbuí* [L] - *imbuís* [L], *embuí* [MV] - *embuís* [MV].

Algunhas palabras que tiñan consonantis latinas etimolóxicas as recuperan en plural,untu con u morfema -is, *lú* - *ludis* [LM], *lucis* [V], *cru* - *crudis* [LM], *crucis* [V], *virtú* - *virtudis*, *raí* - *raícis* [V], *jué* - *juecis*, i outras funcionan de

maneira analógica, *andalú* [L] - *andaludis* [L]. Sin embargo, tamén hai palabras que nun recuperan as consonantis etimolóxicas, *pé* - *pés*, *paré* - *parés*, solu en mañegu coexisti tamén a forma *paredis* [M].

As palabras que acaban en unha vocal tónica a veces tenin máis posibles formas de plural, con consonanti recuperá i sin ela, *narí* - *narís* [L], *naridis* [LM], *naricis* [V]; *pirdí* [L] - *pirdís* [L], *pirdidis* [L], *perdí* [MV] - *perdidis* [M], *perdicis* [V]; *actrí* - *actrís* [L], *actridis* [LM], *actricis* [LV]; *cicatrí* - *cicatrís* [L], *cicatridis* [M], *cicatricis* [V], i u adjetivu *filí* [LM] - *filís* [L], *filidis* [M], *fili-cis* [L]; *felí* [V] - *felicis* [V].

Algunhas palabras que acaban con un diptongu tamén modifican u plural con unha consonanti, *lei* - *leyis*, *rei* - *reys*, pero a maioría siguiu a regra xeral, *dificultai* - *dificultais*, *soldau* - *soldaus*, *boi* - *bois*.

Si a palabra acaba en unha -l que poi varial con unha -r, u plural casi sempre recupera a -r final, *bal* - *baris*, *lugal* - *lugaris*, *mayol* - *mayoris*, *mullel* - *mulleris*, *colol* - *coloris*.

Us sustantivos i adjetivos que acaban en unha -l invariabli tenin dúas posibilidades. Si a última sílaba é átona, o si se trata de un monosílabu, añadin u morfema -is a súa basi léxica, *árbul* - *árbulis*, *difícil* - *difícilís*, *caníbal* - *caníbális*, *móvil* - *móvilís*, *portátil* - *portátílís*, *sol* - *solís*, *fiel* - *fielís*, *mil* - *milís*. En cambio, si a última sílaba é tónica, casu mutu máis frecuente, se elimina a consonanti final antes de añañil a terminación -is, *dagal* [LM] - *dagais* [LM], *zagal* [V] - *zagais* [V], *vival* - *vivais*, *zarzal* [LV] - *zarzais* [LV], *carnaval* - *carnavais*, *albañil* - *albañís*, *candil* - *candís*, *papel* - *papeis*, *natural* - *naturais*, *tradicional* - *tradicionais*, *artesanal* - *artesanais*. A esta regra solu se ha encontrado unha excepción hasta agora, *azul* - *azulis*.

Algunhus sustantivos tenin dúas posibles formas de plural, *caracol* - *caracois* i *caracolis*, *farol* - *farois* i *farolis*, *imbécil* - *imbecis* i *imbécilís* [V], así comu u adjetivu *igual* - *iguais* i *igualis*. As dúas formas existin tamén en unhas poucas palabras que podin varial a l/r final, por exemplo, *castañal* - *castañais* i *castaña-ris*, i us adjetivos *particular* - *particulais* i *particularis*, *rigulal* [L] - *rigulais* [L] i *rigularis* [L], *regulal* [MV] - *regulais* [MV] i *regularis* [MV].

- ¿I qué le recomendarías a un neofalanti en esti casu? ¿Regularis o regularis?
- Ei le recomendaría nun rompelsi a cabeza mutu con as coixas poicu importantes, é dicel, que dá igual.
- Pero us que aprendin a lingua querin recetas fijas.
- Sí, tes razón, us que aprendemus as linguas queremos reglas i cuántu máis simplis i regularis, millol.
- Pa mí é máis simpli regularis.
- Vali, comu tú queiras.

As palabras que acaban en *-r*, sempris añañin u morfema *-is*, *mar* - *maris*, *calamar* - *calamaris*, *llar* [LV] - *llaris* [LV], salvu en as palabras estranjeiras comu *cúter* - *cuters*, *vater* [V] - *vaters* [V] i *váteris* [V].

Algunhas palabras con *-s* final forman u plural de maneira regular, *país* - *paíshis* [LM], *países* [V]; *mes* - *meshis* [LM], *mesis* [V]; *anís* - *anishis* [LM], *anisis* [V], *gris* - *grishis* [LM], *grisis* [V], i gentilícios de tipu, *inglés* - *ingleshis* [LM], *inglesis* [V]. Pero a maioría nun cambia a súa forma en plural i esti solu se distingui por us determinantis i por a concordancia, *u/o lunis* - *us/os lunis*, *u/o aná-lisis* - *us/os aná-lisis*, *u/o arcuírís* - *us/os arcuírís*, a vecis se trata de palabras compostas que ya incluyin u plural, *andarríos*, *pasapurés*, i outras vecis de palabras formás por dúas partís simétricas, *tixheiras* [LM], *tijeras* [V], *tenadas* [L], *tenadis* [M], *tenazas* [V].

Us plurais das palabras acabás en *-n* precedía por unha vocal tónica, que é a maioría absoluta, coincidín en lagarteiru i mañegu pero son diferentís en valverdeñu. En lagarteiru i mañegu eliminan a consonanti final i añañin u morfema flexivu *-s*, *verán* - *verás* [LM], *melón* - *melós* [LM], *león* - *leós* [LM], *avión* - *aviós* [LM], *sartén* - *sartés* [LM], *calabacín* - *calabacís* [LM], *man* - *más* [LM]. En cambi, en valverdeñu se añañi u morfema *-s* sin eliminal a consonanti final, *veráns* [V], *melóns* [V], *leóns* [V], *avións* [V], *sarténs* [V], *calabacíns* [V], *mans* [V].

Locución sustantiva

As locucións sustantivas son grupus de palabras que, de maneira conjunta, funcionan comu un sustantivu. Us componentís podín sel sustantivos o sustantivu con adjetivu, por exemplu, *istrela fugá* [L], *estrela fugá* [MV], *gras macho-tis* [L], *misa redá* [LM], *misa rezá* [V].

- *despois damus migas cun café pur as mañás* (fala_lag_004c)
- *vendimus camiós de bacalau a montóns platus de duralex* (fala_val_001a).

Hai sustantivos mononosílabus que manifestan variación entre u plural regular i a forma influía por u castellanu, *tren* - *trenis* [L], *tres* [LM], *trens* [V]; *fin* - *finis* [L], *fis* [LM], *fins* [V]; *plan* - *planis* [L], *plas* [LM], *plans* [V]; *pan* - *panis* [L], *pas* [LM], *pans* [V]. A forma castellanizá apareci con máis frecuencia en lagarteiru que en mañegu, mentras que u valverdeñu sueli mantel as súas formas propias.

- *aquí nun hai funcionarius nun hai sabis é fis de semana* (fala_lag_003a)
- *sí cudiñas pero máis us finis de semana* (fala_lag_007)
- *o lugar nun estaba en os meis plas* (fala_man_309)
- *levaba u millor cen pans o centu i picu* (fala_val_018).

As palabras con *-n* final que siguiu a unha vocal átona forman u plural añadindu u morfema *-is* en as tres variedades, *margin* [LM] - *márginis* [LM], *margen* [V] - *márgenis* [V]; *ordin* [LM] - *órdinis* [LM], *orden* [V] - *órdenes* [V]; *crimin* [LM] - *críminis* [LM], *crimen* [V] - *crímenis* [V]; *virgin* [LM] - *vírginis* [LM], *virgen* [V] - *vírgenis* [V]. En valverdeño podín aparecel as vocais finais fechás por metafonía, *imagen* [V] - *imáginis* [V]. Ademais, en valverdeño existin tamén as formas con a terminación *-s*, *ordens* [V], *crimens* [V], *margens* [V].

- *se vistían us homis de Barranecus pa levar as imáginis* (fala_val_305).

As palabras que acaban en outra consonanti son escasas, se trata de préstamos de outras linguas. Us plurais se forman normalmente con u morfema *-s*, *robot* - *robots*, *táblet* - *táblets*, *web* - *webs*, *club* - *clubs*, *parkings*, etcétera.

Algunhus sustantivos solu se usan en singular, «singularia tantum», i outros prefieren a forma do plural, «pluralia tantum». Us que aparecin solu en singular son, por exemplo, *sedi* [LV], *sé* [M], *fomi*, *roipa*, *soidi*, *tráficu*, mentras que us seguintes solu se usan en plural, *albas*, *calus*, *istresnis* [L], *estrenis* [MV], *andas* [V], *vacaciós* [LM], *vacaciós* [V], *güelas* [L], etcétera.

En algunhus casos a forma de plural poi cambial u significau da palabra, *historia* - *historias*, *interés* - *intereshis* [LM], *interesis* [V], *radón* [LM] - *radós* [LM], *razón* [V] - *razóns* [V].

Us nomis propios nun forman plurais con frecuencia, pero cando u facin siguin as regras xerais, *as Lauras*, *us/os Carlos*, *us/os Juas* [LM], *us Juans* [V]. Us apillús quedan invariáblis cando nus referimus a toa familia, *us/os Payo*, *us/os Moreno*, solu en un caso, moi pouco frecuente, en u que nus quixeramus refiril a diferentes familias do mismu apillú, poderíamusal a forma do plural, *tós Bellancos* [L], dicendu que hai varios con u mismu apillú en u lugar, pero tamén é posíbel usal *tós Bellanco* [L] en a mesma situación.

4.3.3 Nomis proprius

Us nomis propios denominan persoas, lugares o entidades concretas como, *Josefa*, *Carlos*, *Lanchares*, *Serra de Gata*, *Salamanca* o *U Lagartu Verdi*.

A súa formación en A Fala manifesta dúas forzas opostas. A primeira é a tendencia a aplicar a morfoloxía de A Fala, isu se reflicte sobre tó en u fecho das vocais finais, *Paulu*, *Justu*, i por outro lado temos a influencia do uso dos nomis en castellanu i fora dos tres lugares.

• *En mayu de 1936 se casó con Victoriano Blanco Rivas, que en pá esté, tuvo cinco fillus, Antoniu, Florenciu, Epifanio, Agapito, que falleceu con anu i mediu, i Santiago (fala_val_303).*

Esti exemplu é bastanti representativu porque nus ensina que nun hai niñunha regra pa ajudalnos a sabel dóndi se aplica a morfología de A Fala i dóndi non. U mismu autol a aplicó a dois fillus dus enumeraus i a otrus dois non; sin embargo, tamén é significativu que us dois con a terminación *-u* son us *mayoris*. Por regra general, encontramos mutus máis nomis con morfología propia en as generacións máis *mayoris*, *Vitu*, *Florenciu*, *Eusebiu*, *Severianu*, *Agapitu*, *Ambrosiu*, *Ámparu*, *Mercédis*, *Consuelu*, mentras que entre as pesoas de menus de 45 anos se trata máis ben de unha excepción, actualmenti son máis frecuentes us nomis en a súa forma castellana, *Cisco*, *Alberto*, *Jenaro*, *Jairo*, *Darío*, *Gonzalo*, *Antonio*, *Pedro*, *Consuelo*, etcétera. En a *Basi de datus* (Valeš 2024) son máis frecuentes as formas castellanas dus nomis propius, aproximámenti en a proporción de dúas por unha.

Existin tamén diferencias morfológicas máis complejas. Primeiru, algunhus nomis fechan a vocal da rei, *Sufía*, *Filisa*, *Fibriciu* [L], *Isperanza* [L], i otrus fechan máis vocais por a armonía vocálica, *Viturianu*, *Sivirinu*. Segundu, en comparación con u castellanu podin diferencials i tamén as consonantis, *Ixhuan* [L], *Xhuan* [M], *Peiru* [M], *Idubarda/Dubarda* [L], *Ládaru* [M]; sin embargo, us primeirus dois nomis us localizamos actualmenti máis ben en referencia a us santus, *San Xhuan* [M], *San Peiru* [M].

Us nomis que aplican a morfología de A Fala, i us que non, us encontramos tamén entre us diminutivos i us apelativos familiares cariñosos, así, registramus a *Sebiu*, *Chichu* (Narciso), *Chiñu* (Felicísimo), *Chivirí* (Severina), pero tamén as versións que acaban en *-e*, *-o*, *Tito*, *Sebito*, *Nacho*, *Paco*, *Juanete*, etcétera.

A acomodación o non acomodación dus nomis é decisión personal de cada falanti tamén en referencia a us personajis históricos, que nun suelin tel relación directa con us tres lugares, así que registramus a *Fernando II* i *Fernandu II*, *Alfonso VIII* i *Alfonso IX*, *Fernán Centeno*, *Felnán Centeno*, *Hernán Centenu*, *Felnán Centenu*, etcétera.

- Claro, ei te coñozu comu Miro, non Miru.
- Sí, tes razón, é comu me chama toa genti. Pero toa regra ten a súa excepción, así que u nosu viciñu Carlos me chama Miru. Me pareci mui lindu i lu agradezu.
- Supoñu que isu tendrá que vel con a adaptación das palabras, que algunha genti toma as palabras tal i comu venin mentras que otrus as modifican según a morfología general da lingua.
- Exactamenti, eris un tipu listu.

De maneira general as formas dos nomis propius das pesoas tendrán relación con u prestígiu da lingua, i con u contactu con u exterior. Estis factoris sociolingüísticos causaran u gradual reemplazamentu das formas propias por as formas castellanizás, que en u sei momentu gozaban de máis prestígiu i foran utilizablis de maneira universal, dentru i fora da comunidai.

Us motis o apodus, que suelin refirirli a familias enteiras, son unha fonti mui rica de material etnolingüístico i seguramenti sería interesante saber u sei oríxen, porque mutas vecis son bastanti pintorescos. Sin embargo, as observacións gramaticais se podin limitar a afirmación de que en a súa maioría teñen a forma correspondienti a morfoloxía de A Fala, i que esta forma nun sufriu de castellanización, *Chatu, Cutelu, Poyu, Follón, Macachu, Navallas, Zarangallu, Cacheiru*, aunque tamén existin excepcións, por exemplo, *Mechero, Charro*.

En cuanto a us gentilicis que se refieren as tres localidades falantis, us habitantes de As Ellas se chaman *lagarteirus* i *lagarteiras*. Esti nomi se refieren a costumbri antiga de cazar us lagartos; sin embargo, a caza de lagartos nun se practicaba solu en As Ellas; sinón, en mutos lugares da Serra de Gata i nun queda claro, por qué foran justu os habitantes de As Ellas os que sacaran u sei gentiliciu de esa costumbri. U gentiliciu de Sa Martín de Trevellu é *mañegu, mañega*, mentras que en Valverdi du Fresnu temos dúas posibilidades, *valverdeñu, valverdeña* i *valverdeiru, valverdeira*. Estas dúas posibilidades, xunto con u nomi da variedade que se fala en Valverdi du Fresnu, son a vecis un tema de polémica i disputa. De forma general podemos afirmar que a variante *valverdeiru, valverdeira* a usan os falantes de lagarteiru i mañegu, sin excepción, i tamén algunhas falantes de valverdeñu. Sin embargo, unha boa cantidai de falantes de Valverdi prefieren a denominación *valverdeñu, valverdeña*.

- *en Valverdi ahora hai mucha gente ya que dice valverdeiru pero antiguamente naidi de entre us de Valverdi naidi decía valverdeiru o sea ei me chamu valverdeñu [...] nun digu valverdeiru digu valverdeñu porque u sufijo -eñu é u que se utiliza habitualmente pa os gentilicis que van con esa denominación con esi sufijo i u sufijo -eiru se fai máis pa temas de profesión [...] ei recordu de pequenu que a mí me chamaban valverdeiru i me sentía mal ei nun soi valverdeiru ei soi valverdeñu porque toa gente me chamaba me decía valverdeñu si soi valverdeñu tós nus dicíamos nos os valverdeños pero nunca dicíamos nos os valverdeirus desde aquí desde As Ellas tamén outra coiza que hai que respetar sempre se nus ha chamau valverdeirus pero é por a costumbri de eles de chamalnos a nos valverdeirus (fala_val_017).*

Sin contribuír demasiado a polémica, a terminoloxía *valverdeñu, valverdeña*, nun sueli provocar reaccións negativas, é a máis neutral, i por tanto a máis recomendable pa os que nun están vinculados con unha das variedades.

Us gentilicius de outras localidais acaban con a vocal fechá, *pacensi*, *salmantinu*, *cacereñu*, *malagueñu*. A vecis se correspondin con a versión local do topónimo, *Mairil* [M] - *mairileñu* [M], *Nafrías* [LM] - *nafrieñu* [LM], outras vecis coinciden con u gentiliciu castellanu, *Vilamel* - *villamiengu*, i algunhas tenin varias formas *U/O Adebu* [LM] - *adebeñu* [LM], *adebanu* [L], *acebanu* [L].

Us topónimos locais i us nacionais frequentis suelin tel a súa forma diferente da castellana, *Mairil* [M], *Madri* [LV], *Us/Os Foyus*, *Us/Os Fuiñus/Fuñus* (Portugal), *Payu*, *Vilamel*, *Nafrías* [LM], *Cileirus*, *A Moraleixa* [L], *Moraleixa* [M], *A Ciai* [LM], *Cia Rudrigu* [V], *Perais*, *A Grandxa* [LM], *U/O Soitu*, etcétera. Conformi con u anteriolmenti descrito encontramos tamén variación, según a inclinación a adaptación por parti dos falantis individuais, *Cáceres*, *Cáciris*, *Cáceris*, *Burgos*, *Burgus*, *Bilbao*, *Bilbau*, *Sevilla*, *Sivilla*, *San Isidro*, *San Isidru*.

Us nomis das institucións suelin usalsi sin adaptación, *Caja Duero*, *Banco Santander*. É mutu máis frecuente *Junta de Extremadura* que *Ixhunta de Ixtremadura* [L] o *Xhunta de Extremaura* [M]; sin embargo, tamén encontramos referencias a u *Parlamentu* i u *Patrimoniu*.

4.4 ADJETIVU

Us adjectivus son palabras que modifican a us sustantivus, *manzana verdi*, añañin información sobre as súas propiedais, *tumba antropomorfa*, o funcionan como atributu, i así atribuyin propiedais a u suxetu por medio de un verbo copulativu, *está cansau*.

A clasificación básica dividi us adjectivus en «calificativus», us que exponin algunha cualidai do sustantivu, por exemplo, *cheu*, *limpu*, *lixoshu* [LM], *porcu* [V], *amarelu*, *peredoshu* [LM], *perezosu* [V]; i «determinativus», us que determinan algunha relación, orixe, orde ou cantidai, por exemplo, *anual*, *digital*, *procedenti*, *checu*, *primeiru*, *siguienti*. Se trata de unha clasificación tradicional que mezcla u criteriu semánticu do primel grupo con a función sintáctica de terminal us sustantivus do segundu. A diferenza práctica entre us dous grupos é que us adjectivus calificativus permiten gradación, poden expresal varios grados da cualidai, por exemplo, *máis limpu*, *menos limpu*, mentras que us determinativus nun tenen esa posibilidade.

U sintagma adjectival ten de núcleo un adjectivu i poi estar formado por un solu adjectivu, *alegri*, pero tamén poi tel máis elementus, modificadoris i complementus, *mui alegri*.

- *O principitu o miró i le gustó o faroleiru que era tan fiel a consigna* (fala_man_502).

Us modificadoris suelin estal antepostus a u núcleo. Típicamenti se trata de adverbios, *tan fiel, completamenti cheu, mui lixoshu* [LM]. Us complementus van pospostus a u núcleo i mutas vecis son sintagmas preposicionais, *fiel a consigna, encantau de cuñucelti* [V].

4.4.1 Formas irregulares

Us adjetivos *mau, primeiru, terceiro*, tenin unha forma apocopá *má, primel/primer, tercel/tercer*, cuandu están antepostus a un sustantivu masculinu en singular.

- *cuitau qué má ratu pasó* (fala_lag_311)
- *acaba en febreiru o tercer fin de semana de febreiru* (fala_man_007b).

U adjectivu *grandi* se apocopa a *gran* antis dos sustantivos masculinus i femininus en singular, i u adjectivu *santu* se apocopa a *Sa* o *San* antis dos nomis proprius masculinus, *Sa Martín, San Belnabé, San Isidro, San Bras*, exceptu *Santu Tomás* i *Santu Domingu* [V].

- *en aquelis anus había un gran comerci con Portugal* (fala_val_302d)
- *aquí hai unha gran diferencia* (fala_val_004).

Mención especial merecin us adjetivos *bo, boa* i *tó, toa*. En mañegu i valverdeño se usa a súa forma feminina, *boa, toa*, tantu anteposta comu posposta a un sustantivu femininu.

- *vaya boa pinta que tenin* (fala_man_005a)
- *estaba a u alcan*ci de *toa genti* (fala_val_010b)
- *a xhenti toa me querin mutu* (fala_man_013a).

Sin embargo, en lagarteiru as formas *boa, toa* solu se usan pospostas a u sustantivu (posnuclear), o con u sustantivu suprimiu o elíptico. En a posición anteposta (antinuclear) se usan as formas *bo, tó*, antis de dambus sustantivos, masculinus i femininus.

- *us churiz*us que eran de *bo calni* (fala_lag_013b)
- *esi inda sigui* fendu *matanza de tó vida* (fala_lag_018d)
- *era unha profesora mui boa* (fala_lag_008)
- *que nun digu que sea má ni boa* (fala_lag_010).

De esta maneira *bos studentis* designa en mañegu i valverdeño un grupo de *studentis* varóns o un grupo mixto, mentras que en lagarteiru se poi tratal, ademais, de un grupo feminino.

4.4.2 Concordancia

U adxetivu dependi do sustantivo i refleja as súas categorías gramaticais de xénero i número, *cesteirus mañegus*, con u cual u adxetivu poi tel hasta catru formas diferentes, *colorau, colorá, coloraus, colorás*. A formación dos plurais dos adxetivos sigui as mesmas regras que os plurais dos sustantivos. Os adxetivos a veces manifestan u xénero dos sustantivos que nun u exponin, *studenti guapu, studenti guapa*, i tamén u número *andarrús colorau, andarrús coloraus*.

Algunhus adxetivos nun manifestan u xénero, típicamenti os que acaban en *-i* o *-l*, *probabli, árabi, fácil, familiar*, i unhus poicos son invariablis, nun manifestan ni xénero ni número, *finolis, gratis, manitas*.

- Me pareci que tó istu é bastanti pareciu a u castellanu.
 - É normal, é pareciu a u castellanu, tamén a u galegu, tamén a u asturiano, i tamén a u portugués. Estamus describindo unha lingua románica.
- Pero A Fala é diferente, nun é comu u castellanu ni u galegu.
 - Tes razón, é diferente, pero forma parti do «continuum dialectal» de esta zona. Se diferencia bastanti con as formas, mira, por exemplo, a conjugación dos verbos, pero as estruturas xerais son iguais, é dicel, que encontras os mesmos tempos verbais que en castellanu.

Ademais, describimos a lingua de maneira bastanti tradicional, tal i comu te ensinan en u cole.

- Así comu mínimo entendo algu.
 - Si ques, te prestu un libro sobre a gramática generativa. É moi interesante, ¿a vel si prefieris esi tipo de descripción?
- Vendu a tu sonrisa de basiliscu, me pareci que de momentu me quedu con u tradicional.

4.4.3 Posición do adxetivu

A Fala, igual que outras linguas románicas, prefieri pospuñel u adxetivu a u sustantivo, aunque tamén ten a posibilidade inversa. En teoría os adxetivos pospostos especifican a u sustantivo, *viño blancu* diferencia esti viño do tintu, o de outro colol, mentras que u mesmo adxetivu en *a súa blanca saya* ten valol descriptivo o explicativo. U primel casu é mutu máis frecuente; sin embargo, a posición do adxetivu en u sintagma nominal é un tema máis complexo i dependi de varios factoris. Algunhas veces casi nun percibimos diferencia de significado, *un saludu*

cordial, un cordial saludu, pero outras veces a anteposición o posposición conleva cambios semánticos.

- *pidis aixhúa pa certas coixhas* (fala_lag_001)
- *a probi mullel nun le quedó oitra opción que calalsi* (fala_lag_312).

En u primel exemplu a palabra *certas* ten u significau de "definías", sin embargo, *coixa certa* [V], sería unha coixa "segura, indudabli". U segundu exemplu expresa u sentimentu de lástima, mentras que unha *mullel probi* sería unha mullel sin recursus económicos.

U usu frecuente de certas expresións ha estabilizau u sei orden de anteposición o posposición.

- *hai riesgu a cortu plazu* (fala_val_008)
- *u zorru se caló i miró largu tempu u principiñu* (fala_val_502)
- *nun se sabi a ciencia certa si estis Fuerus eran os primeirus* (fala_man_303).

4.4.4 Gradación

Us adjectivus calificativus, us que describin algunha cualidai du sustantivu, tenin a posibilitadai de manifestal gradus de comparación. U gradu comparativu indica mayol, menol o igual presenza da cualidai, *máis quenti, minus quenti, igual de quenti, tan quenti comu*, etcétera. U gradu superlativu indica a mayol o menol presenza da cualidai, *u/o máis baratu, u/o minus baratu, baratísimu*.

A maneira máis frecuente de creal u comparativu i u superlativu é a analítica, con us adverbios *máis* i *minus*. En u casu du superlativu van acompañus con u artículu determinau, sempris con as súas variacións de género i número, *(u/o) máis relajau, (u/o) minus relajau*. Sin embargo, tamén hai outras formas que comparan i expresan a cantidai máxima da cualidai, *u/o mismu de baratu, verdadeiramente cansau, ben lixheiru* [LM], etcétera.

Sintético i analítico

As formas que chamamus «sintéticas» son aquelas que acumulan máis morfemas en unha palabra, mentras que as «analíticas» dan preferencia a separalos en máis palabras.

Sintético: *traballaré, máximu*.

Analítico: *voi a traballal* [MV], *u/o máis grandí*.

Da mesma maneira distinguimus entre as linguas sintéticas, as que prefieren as formas sintéticas, i as analíticas. A Fala é unha lingua sintética, aunque tamén usa algunhas formas analíticas.

Algunhus adxetivus disponin de máis posibildais de gradación, xuntu con as formas analíticas, *bo* - *máis bo* - *u/o máis bo*; *mau* - *máis mau* - *u/o máis mau*, están tamén as formas sintéticas, heredás do latín, *bo* - *millol/millor* - *óptimu*; *mau* - *piol* - *pésimu*, as formas do superlativu compitin con as parcialmente analíticas, *u/o millol*, *u/o piol*.

- *quedarsi sin recreu isu u piol castigu que era pa elis* (fala_lag_008)
- *Por a noiti recibíu a pésima noticia de que Sandra iba a estar unhus días fora* (fala_val_306m).

Otrus adxetivus con formas sintéticas de gradación son *grandi* - *mayol/mayor* - *máximu*, *pequenu* - *menol/menor* - *mínimu*, *altu* - *superiol/superior* - *supremu*, *baixu* [LM], *baju* [V] - *inferiol/inferior* - *ínfimu*. En tós estis casus son máis frecuentes i máis propias as formas analíticas, *(u/o) máis grandi*, *(u/o) máis pequenu*, *(u/o) máis altu*, *(u/o) máis baixu* [LM], *(u) máis baju* [V]. Sin embargo, algunhas das formas sintéticas son frecuentes en algún contexto semántico particular, *menol*, *mayol*, en referencia a edai, *superiol*, *inferiol*, en referencia a calidai.

Us adxetivus podin formal tamén u «superlativu absolutu» pa marcal u gradu superiol de algunha cualidai. U superlativu absolutu se forma con u sufijo *-ísimu*, con as súas respectivas variacións de género i número, *contentu* - *contentísimu*, *fundu* - *fundísimu*, *guapa* - *guapísima*, i a vecis u superlativu absolutu recupera as consonantis elidías, *peshau* [LM] - *peshadísimu* [LM], *pesau* [V] - *pesadísimu* [V], *aburríu* - *aburridísimu*. De toas as maneiras, u usu do superlativu absolutu nun é moi frecuente en A Fala, i numerosos adxetivus solu podin formal u superlativu analítico, *folclóricu* - *u/o máis folclóricu*, *ecolóxicu* - *u/o máis ecolóxicu*, etcétera.

Locución adxetiva

Unha locución son dúas o máis palabras que funcionan como unha unidai léxica, en esti casu como un adxetivo. Mutas vecis us significaus das palabras individuais nun descifran u significau da locución.

de segunda man - usau

de moda - moderno

de gran tamaño - *grandi*

4.5 PRONOMIS

A característica general dos pronomis é que podin sustituíl a un sustantivu o a un sintagma nominal, por isu se chaman pronomis, porque a súa función é igual que a de un nomi, por exemplu, *us homis du lugal están falandu* [V] - *elis están falandu*. Mentras que funcionalmenti se asemejan a us sustantivos o adxetivos, as súas propiedais semánticas son bastanti diferentis, porque nun reunin unhas características fijas. Us pronomis entoncis funcionan comu substitutus i nun tenin muta carga semántica propia.

A clasificación tradicional recuñoci us pronomis personais (*ei, tú, ela,...*), us reflexivos (*mi, ti, si,...*), us posesivos (*mei, tei, súa,...*), us demostrativos (*esti, esta, aquel,...*), us interrogativos (*¿qué?, ¿quín?,...*), us exclamativos (*¡qué!, ¡quín!,...*), us relativos (*u que, u cual, ...*) i us indefinios (*naidi, poicus, tó,...*). Sin embargo, mutas de estas palabras podin funcional tamén comu adxetivos, adverbios o hasta sustantivos. Por esta razón nus referimus en us capítulos respectivos a us posesivos, us demostrativos, etcétera, sin especificar si se trata de pronomis o de outra clase de palabras.

4.5.1 Pronomis personais tónicos

Us pronomis personais guardan parcialmente a categoría latina de casu, aunque podemos identificar solu u nominativu, que representan as formas tónicas (*ei, tú,...*), u genitivu que apareci comu términu de un sintagma preposicional (*pa mi, de ti,...*), u dativu en u complementu indirectu (*me/mi, te/ti,...*) i u acusativu en u complementu directu (*me/mi, te/ti,...*).

	lagarteiru	mañegu	valverdeñu
1. ^a sg.	ei	ei	ei
2. ^a sg.	tú	tú	tú
3. ^a sg.	el, ela	el, ela	el, ela
1. ^a pl.	nos	noshotrus, noshotras / nos	nos
2. ^a pl.	vos	voshotrus, voshotras, vos	vos
3. ^a pl.	elis, elas	elis, elas	elis, elas

Figura 4. Nominativu, pronomis personais tónicos

En esti cuadro podemos observar que u lagarteiru i u valverdeñu tenin u mismu sistema de pronomis personais, mentras que u mañegu difiere un poicu en a primeira i en a segunda persoa do plural. Ademais, en mañegu compiten dúas

formas en a primeira pesoa do plural, por un lau se usa *noshotrus*, *noshotras*, i por outro *nos*. As dúas formas se usan indistintamente pero *noshotrus*, *noshotras* é máis frecuente. A segunda pesoa do plural en mañegu usa a forma *voshotrus*, *voshotras*, a forma *vos* solu sirvi pa expresal cortesía.

- *i noshotrus fomus a Francia fíjati* (fala_man_009a)
- *nos tiñamus serrería ya nun a temus* (fala_man_007a).

Tós us pronomis personais disponin da categoría de pesoa. A primeira pesoa do singular (*ei*) designa a pesoa que fala, i en plural (*nos* [LV], *noshotrus* [M], *noshotras* [M]) a u que fala, máis outras pesoas. A segunda pesoa (*tú*) indica sempre a u que escuta, i en plural (*vos* [LV], *voshotrus* [M], *voshotras* [M]) tamén a outras pesoas. A terceira pesoa do singular (*el*, *ela*) i do plural (*elis*, *elas*) nun incluí ni a u falanti ni a pesoa a que u falanti se dirigi.

Us pronomis personais expresan a categoría de número, singular o plural, i algunhas tamén a de género, a terceira pesoa distingi entre *el*, *elis* i *ela*, *elas*. En mañegu apareci a distinción de género tamén en a primeira pesoa de plural, *noshotrus*, *noshotras*, i en a segunda de plural, *voshotrus*, *voshotras*. As outras dúas variedades nun recoñecin u género en a primeira i segunda pesoa do plural.

4.5.2 Pronomis personais átonus

Us pronomis personais átonus desempeñan as funcións de complementu indirectu, que adopta a forma de dativu, i complementu directu, que toma a de acusativu. Se trata de palabras clíticas que constitúen un grupo acentual con us verbus.

Us clíticos se anteponin a us verbus conjugaus i se posponin a u infinitivu, a u gerundiu, a u imperativu, i us de complementu directu a veces aparecin tamén pospostos a u participiu. A posición dos clíticos é, por tanto, bastanti parecida a u castellanu.

A diferenza do portugués, do galego i do asturianu en A Fala nun existin clíticos pospostos a un verbo conjugau, por exemplo, port. *vejo-os*, gal. *véxoos*, ast. *véolos*, i tampocu encontramos a palatalización dos clíticos port. *lhe*, gal. *che*, *lle*, ast. *llu*, *lla*, *llos*, *lles* (Andrés Díaz 2013, pp. 639, 648).

Clítico, proclítico, enclítico

Us «clíticos» son palabras átonas que se juntan as palabras tónicas pa formar un grupo acentual. Si están antepostas a palabra tónica se trata de «proclíticos», *te veu*, si están pospostas a palabra tónica falamos de «enclíticos», *queru velti*.

	lagarteiru	mañegu	valverdeñu
1. ^a sg.	me, mi	me, mi	me, mi
2. ^a sg.	te, ti	te, ti	te, ti
3. ^a sg.	le, li	le, li	le, li
1. ^a pl.	mus	nos, nus	nus
2. ^a pl.	vus	vos, vus	vus
3. ^a pl.	le, li	le, li	le, li

Figura 5. Dativu (complementu indirectu), pronomis personais átonus

Us pronomis átonus en dativu, que funcionan comu complementu indirectu, suelin tel dúas formas, unha en a posición proclítica (*me, te, le, nos* [M], *vos* [M]), i otra, con a vocal fechá, en a posición enclítica (*mi, ti, li, nus* [M], *vus* [M]). En lagarteiru i valverdeñu coincidín as formas de 1.ª i 2.ª pesoa de plural (*mus* [L], *nus*[V], *vus* [LV]), mentras que u mañegu emplea formas distintas pa posición proclítica i enclítica en toas as pesoas, tantu en singular comu en plural.

- *unha ve de novius me regaló unhas algolas* (fala_lag_312)
- *i en ve de comprali a palla la quitaban i agarraba as perras pa dalmi a música* (fala_lag_306c)
- *i ya te digu ves ahí había unha figueira* (fala_man_014a)
- *home dati conta que son mutus anus* (fala_man_007a)
- *us padris le habían comprau a máquina* (fala_val_016a)
- *falandu de esa maneira i dicénduli a us mininus* (fala_val_013b).

En a tabla observamus que as tres variedais tenín sistemas parecíos pero non de tó iguais. En lagarteiru, en a primeira pesoa de plural existi tamén a forma *nus* que compiti con *mus*; sin embargo, esta segunda é mutu máis frecuente (aproximámente u 90%), i ademais, algunhus falantis percibín *nus* comu "castellanización". En cambi, registramus tamén a forma *mus* en valverdeñu, dondi máis ben se trata de hipercorrección, porque a forma propia de Valverdi é *nus*.

Si se añadi u pronomi enclítico de terceira pesoa *li* a un infinitivu acabau en *-l*, as dúas eles fusionan en unha, *compral* + *li* = *comprali*.

- *tuvi que preparali ei us cutelus a a filla* (fala_val_015)
- *estaría mui ben que pudéramus chegal a podel leelu entendelu i demostrali a tó mundu que estamos aquí* (fala_val_105b).

A *Basi de datus* (Valeš 2024) registra tamén numerosos usos de **les* pa terceira pesoa de plural, se trata da influencia du castellanu i certa tendencia natural pa marcal u plural. Esta forma nun é a propia de A Fala, aunque se ha registrau

en as tres variedades, particularmenti en valverdeñu é bastanti frecuente. A forma enclítica **lis* é excepcional i tampocu propia de A Fala.

	lagarteiru	mañegu	valverdeñu
1. ^a sg.	me, mi	me, mi	me, mi
2. ^a sg.	te, ti	te, ti	te, ti
3. ^a sg.	u, a, lu, la	o, a	u, a
1. ^a pl.	mus	nos, nus	nus
2. ^a pl.	vus	vos, vus	vus
3. ^a pl.	us, as, lus, las	os, as	us, as

Figura 6. Acusativu (complementu directu), pronomis personais átonus

Us pronomis átonus en acusativu, que funcionan comu complementu directu, coinciden con us de dativu, exceptu a terceira pesoa de singular i plural. Us de terceira pesoa coinciden con us artículus determinaus, i concordan con u género du complementu directu, masculinu o femeninu. En lagarteiru encontramos otra ve a variación *mus/nus* anteriormenti descrita con u dativu.

- *sin que u diga a zagala si u quel o nun u quel* (u local) (fala_val_015)
- *nosa navalla hai que querela* (fala_val_305)
- *os coñozu ya desde fai anus i os queru mutu* (a os compañeirus) (fala_man_004)
- *por isu ni dixí de querelos* (a os sogrus) (fala_man_201).

Pa referentis sin género determinau, que tamén podemos chamal u neutru, se usan as formas masculinas.

- *u homi u dixu i nun sé quen se fidu calgu de isu* (fala_lag_004d)
- *u primel directol pur así idilu* (fala_lag_001).

Us enclíticos de terceira pesoa añañin unha -l- epentética en lagarteiru, *lu, la, lus, las*, cuandu van pospostus a un infinitivu, un gerundiu o a un participiu; sin embargo, en casu de infinitivu fusionan as eles adyacentis, *comel + lu = comelu* [L]. Esta -l- epentética nun encontramos en mañegu i solu excepcionalmenti en valverdeñu.

- *i nun he agarraulu nunca* (fala_lag_016c)
- *le pegas u cabalu i in u mismu tempu vas frenándulu* (fala_lag_003a)
- *envoltu en unha sábana, levánduo hasta o cementeriu* (fala_man_303)
- *pois ya estoi escribíndua* (fala_man_001b)
- *i nos agarránduas i meténduas en un sacu* (fala_val_014).

Us enclítics de terceira pesoa pospostus a un imperativu podin causal reducións vocálicas o otrus cambius. Si u imperativu acaba en un diptongu, normalmenti nun se producin cambius, *comprei + u = compreiu* [LV], *comprei + o = compreio* [M], *fai + u = faiu* [V], *ficei + u = ficeiu* [V].

- *Dixeiu pai home ¿nun veis que u dagal quel fardal cun u regalu que le ha treyu sei pairi de Holanda?* (fala_lag_309)
- *ahí emborracheiu a vel si le quitamus u carregu* (fala_val_001b).

En cambiu, si u imperativu acaba en unha vocal átona, esta se reduci, pero us resultaus son diferentis pa cada variedai, *compra + u = ¡compru!* [L], *¡compro!* [V], *compra + o = ¡compro!* [M], *bebi + u = ¡bebu!* [L], *¡bebo!* [V], *bebi + o = ¡bebo!* [M]. Us cambius podin afectal tamén as consonantis, *pon + u = ¡poñu!* [L], *¡poño!* [V], *pon + o = ¡poño!* [M]. Algunhus cambius son inda máis complejus, *fai + u = ¡fagu!* [L], *di + u = ¡digu!* [L], *di + o = ¡digo!* [M].

- *Dali un bixhiñu i deixu que dulma* (fala_lag_312)
- *penso ben* (fala_man_005a).

COMBINACIÓNS DE PRONOMIS PERSONAIS ÁTONUS

Algunhus verbus podin usalsi con u complementu indirectu i u directu a u mismu tempu, así que us pronomis personais átonus, que us representan, chegan a aparecel un a u lau du otro con u complementu indirectu primeiru i u directu dispois. En tal casu chegan a contraelsi us dois según se ve en as tablas sigüentis.

[L]	me	te	le	mus	vus	le
u	mu	tu	lu	mu lu	vu lu	lu
us	mus	tus	lus	mulu mu lus mulus	vu lu vulu vu lus vulus	lus
a	ma	ta	la	mu la	vu la	la
as	mas	tas	las	mula mu las mulas	vula vu las vulas	las

Figura 7. Combinacións dus pronomis átonus en lagarteiru

[M]	me	te	le	nos	vos	le
o	mo	to	lo	nos u nulo	vos u vulo	lo
os	mos	tos	los	nos us nulos	vos os vulos	los
a	ma	ta	la	nos a nula	vos a vula	la
as	mas	tas	las	nos as nulas	vos as vulas	las

Figura 8. Combinacións dos pronomis átonos en mañegu

[V]	me	te	le	nus	vus	le
u	mu	tu	lu	nu(s) lu nu(s)lu	vu(s) lu vu(s)lu	lu
us	mus	tus	lus	nu(s) lus nu(s)lus	vu(s) lus vu(s)lus	lus
a	ma	ta	la	nu(s) la nu(s)la	vu(s) la vu(s)la	la
as	mas	tas	las	nu(s) las nu(s)las	vu(s) las vu(s)las	las

Figura 9. Combinacións dos pronomis átonos en valverdeñu

As combinacións que se exponin podin varial un poicu. Particularmenti as formas de 1.ª i 2.ª pesoa du plural que son poicu frecuentes, i inda máis en a súa forma enclítica.

En cuantu a maneira de escribil, esta publicación usa a ortografía separa en a posición proclítica, *mu lu* [L], i junta en a posición enclítica, *mulu* [L].

- *i outras vedis mu lus puñían mu lu puñían ya us de Nafrías* (fala_lag_018a)
- *mus abrían as cartas antis de dálmulas* (fala_lag_008)
- *a sigunda mu la iscribíu esti u maestru* (fala_lag_004d)
- *a bicicleta ma comprorin in us Reyis* (fala_lag_005b)
- *nun mo compris que máis dá i nun lo comprabas* (fala_man_201)
- *pero o básico nun to acaba de idil* (fala_man_001b)
- *i las vendei a un tíu mei (as vacas)* (fala_man_008l)
- *ei recordu que nos lo feya idelo* (fala_man_011a)
- *óndi istá o Soitu alí nos o vindían os Ojestus* (fala_man_013a)
- *nun sé mu ha ditu genti* (fala_val_003b)
- *i lógicamente nus la ficía u carpinteiru* (fala_val_305)

4 Morfosintaxis

- *pos había que lavalu nus lus lavaba yeya en u ríu* (fala_val_003a)
- *pues dispois ya nu lu quitaran* (fala_val_001b)
- *U pasu siguienti vu lu podeis imaginal* (fala_val_302d).

Se han registrau tamén casus dondi u complementu indirectu ten a forma *se, con combinacións *se lo, *se lu, etcétera. Estas formas se debín, con muta probabilidai, a influencia du castellanu, aparecin sobre tó en mañegu i valverdeñu, pero hai que respetal que algunhus falantis consideran estruturas comu *se lo digu* [M] propias de A Fala.

- *tiñas que dali un cuartillu o un litru se lo tiñas que dal* (fala_man_012a).

Us pronomis átonus que siguin a un imperativu podin provocál cambius vocálicus, por exemplu, *comi + ta = ¡cómeta!* [LM], *¡cómita!* [V]; *bebi + tu = ¡bébatu!* [L], *¡bébitu!* [V], *bebi + to = ¡bébato!* [M], *iscribi + ma = ¡iscríbama!* [L], *escribi + ma = ¡escríbama!* [M], *¡escríbima!* [V].

4.5.3 Términu preposicional

Us pronomis personais funcionan tamén comu términu de un sintagma preposicional i en estas costruccións tenin formas especiais pa a primeira i pa a segunda psoa de singular, *mi* i *ti*. En us demais casus se usan us nominativus dus pronomis personais.

	lagarteiru	mañegu	valverdeñu
1. ^a sg.	de mi	de mi	de mi
2. ^a sg.	de ti	de ti	de ti
3. ^a sg.	de el, de ela, de sí	de el, de ela, de sí	de el, de ela, de sí
1. ^a pl.	de nos	de nosotrus, de nosotras / de nos	de nos
2. ^a pl.	de vos	de vosotrus, de vosotras	de vos
3. ^a pl.	de elis, de elas, de sí	de elis, de elas, de sí	de elis, de elas, de sí

Figura 10. Términu preposicional con exemplu da preposición *de*

- *nun te fiis mutu de mi porque ei de isu ya nun estoi mui segura* (fala_man_011b)
- *vendis cuatro pues pa ti u beneficiu dus cuatro* (fala_val_015)
- *dil a escuela pa ela era un luju* (fala_man_004)

- *o fillu de esa mairi nos fala a noshotrus en mañegu* (fala_man_016)
- *cuandu falu con elis si intentu falar en valvedeñu me sintu estrañu* (fala_val_017).

Us pronomis de primeira i segunda pesoa du singular han dau formas especiais en combinación con a preposición *cun/con*, *cunmigu* [L], *conmigu* [MV], i *cuntigu* [L], *contigu* [MV]. En a terceira pesoa existi tamén a forma *cunsigu* [L], *consigu* [MV], pero pareci que u sei usu nun é mui frecuente.

- *Vituriانو istuvu traballandu cunmigu* (fala_lag_019a).

A forma *sí* se usa en a terceira pesoa i poi substituíl us pronomis *el*, *ela*, *elis*, *elas*; *entre sí* = *entre elis/elas* [MV].

- *me gusta que a ixhenti fali intre sí* (fala_lag_010)
- *decidiu coñocela por sí mismu* (fala_val_306i).

4.5.4 Reflexivus

Us pronomis personais reflexivus facin referencia a mesma pesoa du suxeto i acompañan a us verbus pronominais comu *me chamu*, *te pendas*. As súas formas coinciden con u dativu i u acusativu, exceptu a terceira pesoa du singular i du plural que ten as formas *se*, *si*.

	lagarteiru	mañegu	valverdeñu
1. ^a sg.	me, mi	me, mi	me, mi
2. ^a sg.	te, ti	te, ti	te, ti
3. ^a sg.	se, si	se, si	se, si
1. ^a pl.	mus	nos, nus	nus
2. ^a pl.	vus	vos, vus	vus
3. ^a pl.	se, si	se, si	se, si

Figura 11. Pronomis personais reflexivus

De maneira paralela a us pronomis átonus, as dúas formas as encontramos en a posición proclítica, i enclítica respectivamente.

- *pero si non nun te quedas tranquilo* (fala_val_017)
- *é a pinitencia pul quedalti preñá antis de que pasaran as matanzas* (fala_lag_311)
- *istu se chama endras* (fala_man_008b)
- *tiró con a vacía a agua de pendalsi* (fala_man_303).

4 Morfosintaxis

Hai verbus que solu se usan comu pronominais, con u pronomi reflexivu, *arripintilsi* [LM], *arrepentilsi* [V], *antollalsi*, *quixalsi* [L], *queixalsi* [M], *quexalsi* [MV], i otrus que podin sel pronominais o non según a intención du falanti.

- *nun hai que arrepentilsi de ná* (fala_val_003b)
- *era subil o carru hacia arriba* (fala_man_015b)
- *sin paralsi siquiera a subilsi us pantalós* (fala_lag_312).

Costas González (2013, p. 198) ve u usu pronominal de certus verbus que nun coincidi con u galegu (*morrelsi*, *quelsi*, *subilsi*, etcétera), comu "castellanismos flagrantes". Sin embargo, tantu us usos pronominais comu us non pronominais de estis verbus son generalmenti aceptaus en A Fala, i us falantis us percibin comu completamenti naturais, propius da súa lingua. Esta observación se aplica tamén a u apartau sigüenti sobre a combinación de us pronomis reflexivus con us átonus.

- *me importaba un carallu miña patria i porque nun quería morrel, naidi quel morrel, esa era a verdai* (fala_val_306j)
- *si nun feyan esta operación, puía morrelsi* (fala_lag_302b)
- *que nun me vo a morrel, puñetas* (fala_lag_310).

COMBINACIÓN DE U PRONOMI REFLEXIVU CON US ÁTONUS

U pronomi reflexivu se apareci en combinación con us pronomis átonus de complementu indirectu sin creal formas especiais. Con u complementu directu apareci de maneira separá, *se u*, *se o*, *se a*, *se us*, *se os*, *se as*, o en forma de contraccións, *su*, *sa*, *sus*, *sas*, en lagarteiru i valverdeñu, i *so*, *sa*, *sos*, *sas* en mañegu.

	se + CI	se + CD
1. ^a sg.	se me	
2. ^a sg.	se te	
3. ^a sg.	se le	su [LV], so [M], sa
1. ^a pl.	se mus [L], se nus [M], se nus [V]	
2. ^a pl.	se vus [LV], se vos [M]	
3. ^a pl.	se le	sus [LV], sos [M], sas

Figura 12. Combinación de pronomi reflexivu se con us átonus de CI i CD

Us siguientes exempls exponin us usos tantu contraíus comu sin contracción.

- *creu que se te cayin as gafas* (fala_val_018)
- *i se le eita o leiti quenti encima* (fala_man_301)
- *se le deixan dus u tres yemas* (fala_lag_009)
- *a genti prácticamenti nun se u creía* (fala_val_008)
- *pero pásmati que sus quiría leval pa u campu* (fala_lag_309)
- *hasta que se a comeran* (fala_man_303)
- *sa levorin pa un museu* (fala_lag_015b).

Comu podemos observal, u orden habitual é con u pronomi reflexivu en a primeira posición; sin embargo, excepcionalmenti encontramos tamén u usu con u orden invertíu.

- *con esa cana sin codel te se abrin i te se rompin* (fala_man_018a)
- *me se ha quitau nun teñu ná* (fala_val_102).

4.5.5 Duplicación pronominal i nominal

Us complementus directu o indirectu en forma de sintagma preposicional intrudíu por a preposición *a* necesitan duplicación du complementu con a forma pronominal átona, aunque us dois se refieren a mesma pesoa o coixa. U términu du sintagma poi sel un pronomi o un sintagma nominal.

- *porque vus vieran a vos i le gustó* (fala_lag_008)
- *a ti ya nun te quel u noviu* (fala_lag_306c)
- *a mi me chamou un día a directora* (fala_val_007b)
- *a os máis maiores le aixhuábamus a relleñal* (fala_man_012a)
- *naidi te coñoci i a naidi le importa o que fayas* (fala_man_309).

As oracións funcionan sin duplicación, con u sintagma preposicional suprimíu, pero nun podin aparecel sin u pronomi átonu.

- *agora te ven a ti por a calli* (fala_man_013a).

En esti exemplu podemos suprimil u sintagma preposicional con u resultau *agora te ven por a calli*, pero nun é aceptablí suprimil u pronomi átonu **agora ven a ti por a calli*.

U sintagma preposicional en función de complementu directu o indirectu nun é u único contextu que necesita duplicación, tamén se duplica con frecuencia u complementu directu que antecedi a u verbu, aunque nun sempris é obligatoriu.

- *mutas de estas cashas as comprorin libaneshis i árabis con mutas perras* (fala_man_309).

En general, us casus de duplicación son parecíus a u castellanu; sin embargo, nun son de tó idénticus, porque en A Fala u complementu directu poi chegal a duplicalsi en máis contextus.

- *pa fel istu ya o tes que tel_o limpitu* (fala_man_013a)
- *ei teñu fulniñu aquí que as puía fel_{as}* (fala_man_018a).

4.5.6 Formas de tratamentu

Toas as linguas da península ibérica teñin medius especiais pa distinguil u tratu de respetu o de cortesía. U pronomi vos declaraba respetu en us romancis medievaes. En algunhas linguas, por exemplu, en castellanu, aragonés o catalán, queda alegau a usus especiais, mentras que en A Fala se conservó a súa finalidai orixinal. En consecuencia, en as tres variedades de A Fala usamus u pronomi *tú* + 2.^a persoa du singular (*tú tes*) pa dirixilnus xeneralmenti a genti du nosu entornu, i u pronomi *vos* + 2.^a persoa du plural (*vos tendis*) pa dirixilnus a persoas de particular respetu, por a súa edai bastanti superior a nosa o por a súa posición. En lagarteiru i valverdeño ten relevancia esti tratamentu cortés solu cando nus diriximus a unha persoa, porque en referencia a máis persoas nun hai distinción. É notabli que u usu cortés de *vos* + 2.^a persoa du plural solu se conservó en poucas linguas peninsularis, por exemplo, en aranés, en as demais foi reemplazau por a 3.ª persoa du singular i du plural.

Variis factoris sociais i pragmáticos condicionan u usu du tratamentu de cortesía. En u desenvolvementu actual da lingua é notabli a gradual inclinación hacia as formas familiares de *tú*. As persoas maiores comentan que en us seis tempus us fillus trataban de *vos* a seis padris; sin embargo, en u presenti é excepcional uivil

- ¿Cómu has aprendíu A Fala?
 - Aprendí falandu i escribindu con genti, é u lindu das linguas, que sirvin pa comunicalsi.
- Antis dijestis que podías comel erroris, ei nun me he dau conta de ningún.
 - Sí, é así, especialmente cando empezaba cometía mutus i algunhus graciosus.
- Dimi un graciosu, porfa.
 - Son erroris que se debin a regularización, pero en unha lingua nun tó é completamenti regular. Por exemplo dicía, *rodalla* en ve de *rodaja*, *burbulla* en ve de *burbuja*.
- Pareci que nun é tan fácil aprendel a falal ben.
 - Non, nun é tan fácil, pero é un aprendizaji lindu.

as formas do tratamento de vos. Esti cambiou sociolingüístico se producíu gradualmenti en a segunda mitai do século XX, así que as mesmas persoas que trataban a us maioris de vos ya están en unha edai avanzá. Us exemplis que exponin u usu dos pronomis personais i formas verbais de 2.ª persoa do plural, venin de entrevistas con mulleris de ochenta i un i cen anos de edai.

- *in qué anu vus cashastis vos (fala_lag_008)*
- *a vos quí é u que máis vus ha gustau insinal (fala_lag_008)*
- *me pueis contal algunha cuixhiña vos de cuandu eris pequena (fala_lag_012a)*
- *pasabis alí tó anu u solu dibis cuandu era tempu de sembra (fala_lag_012a).*

As fórmulas con as que nus diriximus a outras persoas en A Fala inclúyn tamén outras particularidades. As palabras *túu*, *tía*, tenin u usu equivalenti a u castellanu, é dicel, denominan a u ermanu o ermana de un dos padris. Pero en mañegu i valverdeño se usan de maneira frecuente pa refirirli a persoas maioris xunto con u sei nomi o moti.

- *bueno pos túu Mona tiña un bar en a plaza (fala_man_012b)*
- *le chamaban u túu Serapiu Guerrón (fala_val_014)*
- *u túu Custodiu, u Churreiru, falaba de tesoirus escondíus (fala_val_307b).*

En lagarteiru as palabras *túu* i *tía* se refieren tradicionalmenti a us padris do homi o muller de unha persoa, esti usu vai desaparecendu gradualmenti, sendu reemplazau por *sogru* i *sogra*.

A función que tenin *túu* i *tía* en mañegu i valverdeño a desempeñan en lagarteiru as palabras *chu* i *cha*, que ademais manifestan certu respetu.

- *nun era chu Melchol era chu Lías era sei pairi (fala_lag_010)*
- *le ruiبورin as narandxas ducis a cha Juana (fala_lag_017b)*
- *miña mama me mandaba in ca cha Satulnina que tiñan vacas (fala_lag_005a).*

Pa as persoas de parentescu, fundamentalmenti pa us tíus o as persoas de relación moi cercana, se usa en lagarteiru u referenti *ti*, indistintamenti pa dambus i dois sexus.

- *ti Petra, u ti Juana..., que me deis u mordi dos follós (fala_lag_306c).*

De esta maneira, en lagarteiru, us familiares (subriños i subriñas) dicin *ti Beta*, mentras que u restu do lugar di *cha Beta*. Otru aspectu pa tel en conta é u feito de que certas persoas se cuñocin comu *chu Matías* o *ti Marisa*, mentras que con outras nun se ten a costumbri de añañil esta fórmula i se cuñocin comu *Matías* i *Marisa*. En general, son fórmulas de tratamento que están en vías de desaparecel, porque as encontramos sobre tó en referencia a us máis maioris.

4.6 POSESIVUS

Us posesivus reúnin en a súa mayol parti as funcións dos adxetivos, son adyacentis de un sustantivu, podin determininal un sintagma nominal o desempeñal u papel de atributu en un sintagma verbal. Sin embargo, tamén tenin a capacidai de substituíu u sustantivu en función du núcleu de un sintagma nominal, i por tantu tamén reúnin algunhas propiedais dos pronomis.

	prenuclear				posnuclear o nuclear			
	singular		plural		singular		plural	
	m.	f.	m.	f.	m.	f.	m.	f.
1. ^a sg.	mei	miña	meis	miñas	mei	miña	meis	miñas
2. ^a sg.	tei	tu	teis	tus	tei	túa	teis	túas
3. ^a sg.	sei	su	seis	sus	sei	súa	seis	súas
1. ^a pl.	nosu	nosa	nosus	nosas	nosu	nosa	nosus	nosas
2. ^a pl.	vosu	vosa	vosus	vosas	vosu	vosa	vosus	vosas
3. ^a pl.	sei	su	seis	sus	sei	súa	seis	súas

Figura 13. Us posesivus en lagarteiru

- *claro tendrá u sei incantu a su coixha* (fala_lag_005b)
- *me dixó in a su casha sabis* (fala_lag_008)
- *tó familia súa i tamén a mutus amigos* (fala_lag_305e)
- *acababa pur selsi cun a súa* (fala_lag_302a).

	singular		plural	
	m.	f.	m.	f.
1. ^a sg.	mei	miña	meis	miñas
2. ^a sg.	tei	túa	teis	túas
3. ^a sg.	sei	súa	seis	súas
1. ^a pl.	nosu	nosa	nosus	nosas
2. ^a pl.	vosu	vosa	vosus	vosas
3. ^a pl.	sei	súa	seis	súas

Figura 14. Us posesivus en mañegu i valverdeñu

- *pero antis tó mundu tiña a súa pichurrita* (fala_man_002)
- *tei taita ha vistu a túa güela* (fala_val_007b)
- *pero vivíu toa súa vida in Valverdi* (fala_val_105a)
- *a lengua súa materna é esa no* (fala_val_013b).

As tablas 13 i 14 demostran que u sistema lagarteiru diferencia entre as formas prenuclearis, antepostas a u sustantivu, i as nuclearis i posnuclearis, pospostas a u sustantivu, mentras que u mañegu i u valverdeño tenin as mesmas formas pa as dúas posicións. Entre as linguas peninsularis solu u castellano i u asturiano tenin formas pre i posnuclearis diferentes, aunque en galegu i aragonés tamén existin formas reducías antepostas a u sustantivu. As diferencias entre a posición pre o posnuclear en lagarteiru afecta solu a u género feminino, 2.ª persoa do singular (*tu, tus*) i 3.ª persoa do singular i do plural (*su, sus*).

Cuando os posesivos determinan máis de un sustantivo, concordan en género con u máis próximo. Tamén é frecuente que se repitan os posesivos con os sustantivos respectivos, como en u segundo exemplo.

- *a forma de sel i de convivil de un lugal, súa gracia i humor (fala_man_303)*
- *entre elis os meus ángelis da guarda, mei pairi, miña mairi, mei homi i miña filla (fala_lag_303b).*

Aunque os posesivos de terceira persoa (*sei, súa, su*) nun distinguin u número de poseedoris nun se han documentado construcións tipo **a su finca de elis* [L], **a súa finca de elis* [MV]. Si u falante quel especifica quin é u poseedor u fai con u sintagma preposicional *de* + pronomi personal.

- *por certu os pairis de ela tiñan unha discoteca (fala_man_309)*
- *era da sogra de ela que se lo dó sabis (fala_man_009d).*

En A Fala nun encontramos posesivos perifrásticos como en u asturiano *el libro de mio*, ni os posesivos distributivos como en u galego *cadanseu anel de ouru* (Andrés Díaz 2013, p. 373). Sin embargo, a veces aparece a substitución da preposición *de* máis u pronomi personal *el, ela*, por un posesivo de terceira persoa *sei, súa*, por exemplo, *quedó dedientri súa* [LV].

- ¿Os posesivos i demostrativos son entón adxetivos o pronomes?
- Bueno, ... u tema nun é exactamente fácil. Os posesivos i demostrativos son adxetivos cuando modifican a un sustantivo i son pronomes cuando substitúen a un sustantivo o adxetivo.
- Hm. Vali, u final u importante é que u entendas tú.
- De feito, nun é unha coiza pa rompeli a cabeza, nun ten muda relevancia práctica, i ademais, diferentes tradicións lingüísticas u ven de diferente maneira. Pero si prestaras máis atención, ya hemus falado de iso.
- Me parece que os lingüistas sempre tendes algo pa ficeli as coizas máis complicadas a xente.
- Por iso me estás axudando, pa aclarar os lúos.
- Sí, pero agora parece que me he esforzado pouco.

4.6.1 Artículu determinau antepostu a u posesivu

A posibilidai de usal us posesivus prenuclearis con u artículu determinau é unha cualidai que diferencia A Fala du castellanu i a asemeja a otras linguas da península, galegu, portugués, asturianu, etcétera. Sin embargo, a secuencia artículu determinau + posesivu + sustantivu, por exemplu, *me gusta a miña lingua materna*, nun se usa automáticamente en tós us contextus. As regras que rigin a aparición o non du artículu están sujetas a variablis lingüísticas i extralingüísticas. Un dus factoris que ha demostrau a súa relevancia é u significau semánticu du sustantivu. Fundamentándusi en un análisis de 1 190 usos dus posesivus prenuclearis da primeira pesoa du masculinu *mei*, *meis* i du femeninu *miña*, *miñas* se han identificau tres grupos de sustantivos. U primel grupu prefieri u usu sin artículu determinau, u segundu normalmenti usa u artículu, i u tercel grupu está en a posición intermedia. De toas as maneiras, sempris hai que dalsi conta de que nun se trata de unha regra absoluta, sinón, de unha mayol o menol probabilidadai de que u posesivu apareza con o sin u artículu.

SUSTANTIVUS SIN ARTÍCULU ANTIS DU POSESIVU

Us sustantivus que tenin preferencia por u usu sin u artículu determinau antis du posesivu son us de parentescu cercanu, con algunhas excepcións, *pairi* [LM], *mairi* [LM], *padri* [V], *madri* [V], *güelu*, *güela*, *agüelu* [M], *agüela* [M], *ilmanu* [L], *ilmana* [L], *ermanu* [MV], *ermana* [MV], *túu*, *tía*, *sogru*, *sogra* i *primu*, *prima*. É probabli que as relacións de parentescu menos frequentis comu *sobriñu* [V], *sobriña* [V], *cuñau*, *cuñá*, *ixhenru* [L], *xhenru* [M], *xenru* [V], *nora*, *padriñu* se comportin comu us demais sustantivus de parentescu, pero nun se han encontrau datus suficientes pa comprobalo. U último exemplu indica que nun se trata de unha regra absoluta, aunque a probabilidadai du usu sin artículu supera u 89%.

- *cuandu chiguí a casha ni miña mairi ni miñas ermanas estaban* (fala_man_008j)
- *recordu que era mei padri i miña madri en un salón alí* (fala_val_016a)
- *i mei ermanu Jose por exemplu el terminaba de ducharsi* (fala_val_004)
- *ei soi cazaol mei ermanu non* (fala_man_007b)
- *as anécdotas que nos contaba o mei pairi o que didi o mei ermanu* (fala_man_005b).

SUSTANTIVUS CON ARTÍCULU ANTIS DU POSESIVU

A u grupu dus sustantivus que normalmente exigen u usu du artículo determinau antis du posesivu pertencen us sustantivus concretus inanimaus, *lugal, pan, tellau, sal, ollu, finca, casha* [L], us sustantivus abstractus, *lengua, traballu, gustu, afición*, us animais, *galiña, perru, cabalu*, i tamén as pesoas, *homi, mullel, noviu i novia*. Igual que en u casu anterior, u usu du artículo nun se produci sempris, pero u porcentaxi é bastanti altu, arredol de 83%, sendu unha excepción u último exemplu.

- *pasaban pur a miña casha a preguntalmi que quería* (fala_lag_101)
- *o papeleu é así o mei traballu é administrativu* (fala_man_010)
- *o mei homi nacei en o treinta i cincü* (fala_man_009a)
- *hoixi ya poñu ei u mei nomi* (fala_val_007b)
- *a falta de oportunidais que tuvimos as mulleris de a miña época* (fala_val_306h)
- *i joder cual sería a miña sorpresa que estaba en a porta de a barraca* (fala_val_012b)
- *era du lugal u mei noviu Nisiu* (fala_lag_101)
- *Ei diba in ca miña sogra aunque era mei noviu* (fala_lag_306c).

SUSTANTIVUS VACILANTIS

Se ha identificau un pequenu grupu de sustantivus con un usu bastanti equilibrau con artículo i sin artículo, *fillu, filla, amigu, amiga i netu, neta*. Se supón que tamén as demais pesoas comu *compañeiru, vidiñu* [LM], *viciñu* [V], *paisanu, alumnü, antepasau, invitau*, etcétera, alternan u usu con i sin artículo, pero nun se ha conseguíu comprobalo con datus suficientes. En valverdeño i mañegu podemos incluíl en esti grupu tamén a palabra *cashu* [M], *casa* [V].

- *me levó a miña filla i me gustó u contrasti tan grandi* (fala_val_003a)
- *meis padris i despois ei i agora miña filla* (fala_val_015)
- *Carlos u mei netu que ten tres anus* (fala_val_102)
- *¿Cómu sería ei cuandu tiña a edai que ten agora miña neta?* (fala_val_306h)
- *ei soi Alejandro i aquí está miña compañeira Laura* (fala_val_101a)
- *en a mesma lista con os meis compañeirus* (fala_man_101)
- *son ferramentas de meis antepasaus* (fala_man_015c)
- *i cudiñaba en súa casha millol* (fala_man_001a)
- *en a miña casa sempris se ha falau* (fala_val_103).

COMPARACIÓN I OTRUS FACTORIS

U empleu du artículo poi dependel de varius factoris i nun tós se han analizau hasta agora. A descripción anteriorol se fundamenta en un análisis realizau con us posesivus *mei(s)*, *miña(s)*. Se supón que us demais posesivus se comportan da mesma maneira, pero existi a posibilidai de encontral diferencias. A edai dus falantis tamén ten a súa relevancia, pareci que us falantis novus a vecis aplican a sintaxis castellana, sin artículo, pero otras vecis chegan a hipercorrección, i aplican u artículo de maneira indiscriminá. Nun se ha comprobau a influencia du registru falau frenti a u escritu. Tampocu hai diferencias significativas entre as tres variedais.

- *chu Lías era sei pairi* (fala_lag_010)
- *tiñan u sei qanau tiñan as sus hortas i tiñan as sus coixhas* (fala_lag_007)
- *tel o tei viñitu pa ti o pa o tei amigu pa o tei grupitu* (fala_man_002)
- *i con ajuda tamén de súa filla* (fala_val_103)
- *en u nosu idioma i logu en castellanu* (fala_val_006b)
- *É mui lindu u vosu praneta* (fala_val_502).

Si comparamus A Fala con otras lenguas emparentás, notamus certas diferencias. En portugués é bastanti sistemáticu u usu du artículo determinau antis du posesivu prenuclear, aunque tamén se poi suprimil en algunhas ocasións (Cunha – Cintra 2016, p. 229). En asturianu se suprimil u artículo en a linea de parentescu ascendienti (*pá, ma, tía*), i us sustantivus van con u artículo en a linea descendienti (*fíu, sobrina*), mentras que u parentescu du mismu nivel (*hermanu, primu, cuñada*) poi levalu o non (Andrés Díaz 2002, pp. 78-81). En galegu encontramos unha situación parecía, rigía por a linea ascendienti o descendienti du parentescu (Álvarez – Xove 2002, p. 477).

4.7 DEMOSTRATIVUS

Us demostrativus son determinantis que sirvin pa indicar a relación espacial i temporal entre u falanti i us sustantivus a us que se refierin. Juntu con us artículos i us posesivus componin a subclasi de determinantis identificadoris. Us demostrativus nun van acompañaus de un artículo, porque cumplin a mesma función de identificai, i en a posición prenuclear sempris antecedin a us cuantificadoris, *estis cuatro días*.

A Fala usa tres gradus de señalamentu de proximidai, comu a mayoría das lenguas ibéricas, solu u catalán i u aranés disponin de dois. Estis tres gradus tenin

unha relación con us pronomis personais, *esti* señala algu ubicau cerca du falanti, *esi* algu que está cerca du oyenti o a unha distancia media, i *aquel* algu situau longi de us dois. Sin embargo, esta relación simplifíca ten us seis límites i máis ben sirvi de maneira didáctica i aproximativa.

	singular			plural	
	m.	f.	neutru	m.	f.
1. ^{el} grau	esti aquesti	esta aquesta	istu aquistu	estis aquestis	estas aquestas
2. ^u grau	esi aquesi	esa aquesa	isu aquisu	esis aquesis	esas aquesas
3. ^{el} grau	aquel	aquela	aquilu	aquelis	aquelas

Figura 15. Us demostrativus

Us demostrativus presentan variación de género i número, *esti*, *esta*, *estis*, *estas*, con formas iguais en as tres variedades. Tamén disponin de formas invariables o neutras en singular, *istu*, *isu*, *aquilu*.

- *istu é cuñu ves mira istu é u cuñu da rella* (fala_lag_016c)
- *antis quen tiña mil uliveiras de administralas vivía agora isu nun existi* (fala_val_006c)
- *tamén me acordu de vel aquilu cuandu funcionaba inda a fábrica* (fala_man_015b).

En ocasións se conservan inda us demostrativus arcaicos *aquesti(s)*, *aquesta(s)*, *aquistu*, *aquesi(s)*, *aquesa(s)*, *aquisu*, de primel i segundu gradu, pero u sei usu é mui poicu frecuente.

- *o mismu que fais istu fais aquistu* (fala_man_013a)
- *que aquí chaman arrieiru aquisu que tenin ahí in a plaza* (fala_lag_201a)
- *tuvi que dal a lú, aquesi día ei me mití dois cojís* (fala_lag_305c).

En u textu anterior se ha ditu que us tres gradus de señalamentu de proximidad describin a distancia en relación a u falanti. Us factoris que influyin en a selección du gradu son múltiplis, us máis importantes son a distancia física o temporal, pero tamén influyi u tamaño du objetu i si se trata de un objetu solitariu o si hai objetus parecíos arredol. De toas as maneiras, as regras que rigin u usu dus demostrativus están sujetas a valoración individual, por u cual en a mesma situación cada falanti escolli librimenti cualquiera de as tres posibilidades. U resumen siguiente é por tantu solu aproximativu.

	espaciu	tamaño	tempu
1. ^{el} gradu <i>esti</i>	cerca a u falanti	grandi, objetu únicu	relacionau con u pre-senti
2. ^u gradu <i>esi</i>	a media distan-cia	medianu, máis ob-jetus	pasau o futuru poicu distanti
3. ^{el} gradu <i>aquel</i>	distanti	pequenu, máis ob-jetus	pasau o futuru remotu

Figura 16. Us demostrativus i a súa relación con u espaciu, tamaño i tempu

- *nun me acordu exactamenti in esti momentu* (fala_man_011a)
- *en esa época en esi tempu que ei estuvi fora oitu o dé anus* (fala_val_010a)
- *pagaban en aquel tempu pues decioitu o vinti mil escudus* (fala_val_001b).

Us demostrativus podin aparecel tamén reforzaus por palabras comu *mismu* o *propiu* con u motivu de énfasis.

- *foi aguacil pa esti mismu pueblu* (fala_val_104).

4.8 RELATIVUS, INTERROGATIVUS I EXCLAMATIVUS

Us relativus, interrogativus i exclamativus se suelin tratál juntos porque son palabras que compartin as súas formas, por exemplu, *que*, *¿qué?*, *¡qué!*, pero con funcións sintácticas diferentes.

As tres variedais disponin de as mismas formas, pero us personais, us locativus i us modais tenin máis de unha forma con unha variación bastanti libri. Pa us antecedentis personais encontramos as formas *quin* i *quen*. En a *Basi de datus* (Valeš 2024) a primeira ocupa u 36% i a segunda u 64% dus usus, sin identificál us contextus que favorezan unha o otra. En cuantu a us antecedentis locativus, a forma máis frecuente é *dondi* que se alterna con *ondi*, esta segunda nun chega a u 30% dus usus. En lagarteiru existin tamén as formas *dundi* [L] i *undi* [L], menos frequentis que as anterioris. Us relativus, interrogativus i exclamativus modais son *cumu* i *comu*. As dúas formas tenin unha frecuencia de usu parecía cuandu se usan comu relativus, en cambiu, é lógicu que en a función interrogativa i exclamativa se usi exclusivamenti *cómu*, porque a primeira vocal é tónica i por tantu manten a súa apertura.

ANTECEDENTI O REFERENTI	relativus		interrogativus + exclamativus	
	invariabli	variabli	invariabli	variabli
general	que	u/o que a que us/os que as que	qué quí	
general		u/o cual a cual us/os cualis as cualis		cuál cuális
personal	quin, quen		quín, quén	
cuantificadol		quantu cuanta quantus quantas		cuántu cuánta cuántus cuántas
locativu	dondi, ondi		dóndi, óndi	
temporal	cuandu		cuándu	
modal	cumu comu		cómu	

Figura 17. Us relativus, interrogativus i exclamativus

4.8.1 Relativus

Us relativus facin referencia a otrus sustantivus o continúus mencionaos anteriolmenti. U elementu a u que se refieri u relativu se chama «antecedenti». Us antecedentis podin sel sustantivus, adjetivus, pronomis, adverbis o oracións enteiras. En u primel exemplu se refieri u relativu *que* a u antecedenti *us clientis* i u relativu *a cual* a u antecedenti *tabelna*. En u segundu u relativu *undi* fai referencia a *serra*. U antecedenti nun é obligatoriu, us relativus funcionan tamén sin elis comu en u último exemplu.

- *un día, mentras despachaba a us clientis que tiña na tabelna da cual era propietariu* (fala_lag_302b)
- *a vida que habían tío in a serra undi istá agó a irmita de a Divina Pastora* (fala_lag_004d)
- *con fomi i isu nun hai quin o coma* (fala_man_018a).

Algunhus relativus solu tenin unha forma, son invariablis (*que, quin/quen, dondi/ondi, cuandu, cumu/comu*) mentras que otrus varían según número i género (*u/o que, a que, us/os que, as que*). En a súa maioría son palabras átonas que dependin do elementu a u que se refierin. Si u referenti nun é suficientementi determinau, se usa a forma masculina comu en u seguinte exemplu.

- *pero bueno u que te digu consolidan mutus empleus que por otu lau desaparecerían* (fala_val_008).

U relativu *quin/quen*, que se refieri a u antecedenti personal, é invariabli comu en as linguas románicas cercanas, u portugués (*quem*), u galegu (*quen*), u asturianu (*quien*) i u mirandés (*quien*). Nun ten forma de plural comu en castellanu (*quien, quienes*). Si u falanti quel definil u género i u número da pesoa referenti ten a posibilidai de usal us relativus generais *u/o que, a que, us/os que, as que*.

- *pa que te des unha idea de quin son é esis que tenin o restauranti alí abaixu en a carreteira* (fala_man_009a)
- *a xhenti que lea as revistas do corazón sabi quin son* (fala_man_309).

U relativu *cual* ten a forma de plural *cualis*, que coexisti con a forma *cuais*, aunque a segunda é de usu poicu frecuente.

A Fala coincidí con u asturianu i u mirandés con a ausencia de un relativu posesivu paralelo a *cuyo* en castellanu, *cujo* en portugués i *cuxo* en galegu.

- A veces tes erratas a u escribil. ¿Nun é posíbli dali a corrección automática? Ei cuandu escribu en castellanu u fayu así.
 - Non, nun é posíbli, porque naidi inda ha feito un correctol pa A Fala.
- ¿Sería difícil ficelu?
 - Nun sería exactamenti fácil. De feito, primeiru necesitas unha boa descripción da lingua i dispois pois pensal en u correctol automático, u correctol simplimentu necesita algún modelu pa comparal si u textu está ben o non.
- É unha pena, vendría ben aquela ferramenta.
 - En teoría se podría ficel un correctol máis simpli, indicandu si a forma que escribis está en a basi de datus, pero nun funcionaría mui ben i, ademais, tendrías que tel a basi de datus grabá en u aparatu.
- Vali, en tal casu millol ficel unha boa descripción.

4.8.2 Interrogativus i exclamativus

Us interrogativus intruducin as preguntas i naturalmenti us exclamativus as exclamacións. Us dois compartin algunhas formas con us relativus, pero se trata de palabras tónicas, i por tanto levan unha tildi diacrítica. De forma escrita en a oración principal van acompañaus con us signus de interrogación o exclamación, i con a curva melódica correspondienti en a expresión oral.

U interrogativu *quí* é poicu frecuente, i solu se ha identificau en as construcións *quí é* i *quí era*. Us siguientes exemplus venin de a transcrición de entrevistas i por tanto nun levan us signus de interrogación o exclamación.

- *ai cómu é que se titulaba agó que nun me acordu* (fala_lag_004d)
- *quín soí ei agora pa dicel istu está mal* (fala_val_017)
- *cuándu te levantabas i vos ibais a traballal* (fala_val_002)
- *cuál é a túa opinión sobre istu cómu se debi ficel correctamenti un pozu* (fala_val_101a)
- *a laixha ya sabis quí é non* (fala_man_012b)
- *i cuál foi a nosa sorpresa de que nun había us buquis* (fala_val_012a).

Us enunciaus interrogativus podin tel tamén unha forma indirecta, en esi casu us interrogativus aparecin en unha oración subordiná i nun levan us signus de interrogación en u escrito, aunque cumplin con a modalidai interrogativa.

- *impezamus cun as barreñas sabis qué te queru idil* (fala_lag_018a)
- *a disputa a vel quén se quedaba cun a cun a choza* (fala_lag_005b)
- *i dandu vortas pur tó Buenos Aires i cumu nun sabía dóndi baixalmi* (fala_lag_013b).

4.9 INDEFINIÚS

Us indefiniús manifestan falta de precisión respectu a definición da cantidai o cualidai das coixas o das pesoas. Son palabras que funcionan fundamentalmenti comu sustantivus o adjectivus, por u cual se etiquetan a vecis comu «pronomis indefiniús». Según u criteriu semánticu recuñucemus us indefiniús que se refieren a unha cantidai inespecífica, «cuantificadoris» (*mutu*), us que aludin a existencia indefinía, «existenciais» (*algu*), i us que sirvin pa identificál as entidades de maneira imprecisa «identificadoris indefiniús» (*mismu*). En cuantu a forma, nus vemos con indefiniús variablis (*mutu*, *muta*, *mutus*, *mutas*) i us que solu tenin unha forma, invariablis (*algu*).

4.9.1 Cuantificadoris

singular		plural	
masculinu	femeninu	masculinu	femeninu
mutu	muta	mutus	mutas
poicu	poica	poicus	poicas
tó	tó ²⁶ [L], toa	tós	tós ²⁷ [L], toas
demasiau demaishau [LM] demashiau [M]	demasiá demaishá [LM] demashiá [M]	demasiaus demaishaus [LM] demashiaus [M]	demasiás demaishás [LM] demashiás [M]
tantu	tanta	tantus	tantas
quantu	cuanta	quantus	quantas
bastanti		bastantis	
suficienti		suficientis	
máis			
menus			

Figura 18. Cuantificadoris

En general, us cuantificadoris indefiníus tenin as mesmas formas en as tres variedades salvu dúas excepcións. A primeira é u cuantificadol *tó*, i a segunda *demasiau*.

U cuantificadol *tó* en a posición posnuclear usa sempris as catru formas que correspondin con u género i u número *tó*, *toa*, *tós*, *toas*.

- *ei lo me asustu toa* (fala_lag_201a)
- *a identidai de cada un i que a compartimus tós* (fala_val_013b).

Sin embargo, en a posición prenuclear solu se usan as catru formas respectivas en mañegu i valverdeñu, mentras que u lagarteiru usa *tó*, *tós* tantu pa u masculinu comu pa u femeninu.

- *é cementu i yesu isu leva tó vida* (fala_lag_002a)
- *i cashi tós dagalas de aquí a mayuría fideran alí i toas con carreira igual que ei* (fala_lag_005b).

Otra particularidai é a ausencia du artículo determinau dispois de *tó*, *tós*, en la-garteiru.

²⁶ solu en a posición prenuclear

²⁷ solu en a posición prenuclear

- *i mus iscundíamus pur tós caleixhas pur tós callis* (fala_lag_017b).

En cambiou, u mañegu i u valverdeño aplican u artículo determinau de maneira bastanti sistemática en u plural, pero en u singular con muta frecuencia chegan a reducílsi as vocais adyacentis.

- *con unha familia que tocaba tós os istrumentus* (fala_man_009a)
- *prácticamenti toas as almazaras se han modernizau* (fala_val_008)
- *hai que sel toleranti que tó u mundu poi tel un fallu* (fala_val_101a)
- *son máquinas de toa vía de batalla* (fala_man_007a)
- *entonces pos tó mundu viña aquí a tomar o café* (fala_man_009a).

En lagarteiru, ademais, chegou a lexicalizalsi *tós* + *u* a *tolus* [L] i *tós* + *as* a *tolas* [L]. Esta lexicalización solu se realiza con referentis temporais, *tolus días*, *tolus anus*, *tolus meshis*, *tolus dumingus*, *tolas semanas*, *tolas noitis*, *tolas tardis*. A súa aparición excepcional con outros adyacentis se debi a hipercorrección, porque os falantis se dan conta da existencia de esta forma lexicalizá i querín aplicala en contextos inapropiados, por exemplo, **tolus rojus* [L] en vez de *tós rojus* [L]. En mañegu i valverdeño nun se ha producido este proceso.

- *inda van i venin tolus días* (fala_lag_004c)
- *ei diba tolas semanas sin quedad de noiti* (fala_lag_018a)
- *pasaría tó lugal porque tós os anus centu i picu de mulleris* (fala_man_012b)
- *nus levaban un camión cisterna toas as semanas* (fala_val_012a).

U segundo cuantificadol que presenta certa variación é *demasiau*, *demaishau* [LM] i *demashiau* [M]. A primeira forma é a máis frecuente, por diferenza; sin embargo, é probable que se trate da influencia do castelán, porque en lagarteiru encontramos tamén a forma *demaishau* [LM] i en mañegu esta i ademais *demashiau* [M]. As dúas últimas poden ser as máis propias de estas dúas variedades.

- *o mei traballu é administrativu i bueno pos a vedis é demaishau aburríu* (fala_man_010).

Lexicalización

Lexicalización é u proceso diacrónico en u que as formas compostas de elementos funcionais i léxicos forman unidades fixas con un significado semántico unitario. A versión gráfica resultante pode representar os elementos orixinais por separado, como en u caso das locucións, ou unílos en unha sola palabra, como en u caso das palabras *tolus* [L], *tolas* [L].

4.9.2 Indefiníus existenciais

singular		plural	
masculinu	femeninu	masculinu	femeninu
un	unha	us [L], unhos [M] unhus [V]	unhas
algún	algunha	algús [L] algúnhos [M] algunhus [MV] algúns [V]	algunhas
niñún	niñunha	niñús [LM] niñúns [V]	niñunhas
certu	certa	certus	certas
		varius	varias
ca un [LM] cada un [V]	ca unha [LM] cada unha [V]		
ca [LM], cada [V]			
algu			
alguin, alguen			
ná			
naidi			
cualquera, cuasquera [L]			

Figura 19. Indefiníus existenciais

As formas du indefiníu *un*, máis as súas variantis, coinciden con u artículu indeterminau, pero en a función de indefiníu ten u significau semánticu existencial "un cualquera".

• *pa mí cuantas máis linguas domini un un cualquera é millor* (fala_man_005a).

U plural masculinu du indefiníu *algún* ofreci cuatro formas diferentis. En lartegiru se di *algús*, sin ixcepción. En mañegu compitin as formas *algúnhos* i de maneira bastanti minoritaria *algunhus*. En valverdeñu compiti por un lau a forma parecía a u artículu indeterminau *algunhus*, i por otu a formación general du plural *algúns*. A primeira é maioritaria, pero a segunda supón unha terceira parti dus usos. U plural femeninu é u mismu pa toas as variedades, *algunhas*.

As formas du plural du indefiníu negativu *niñún*, *niñunha* son mui poicu frequentis. Us falantis aceptan us plurais regularis *niñús* [LM] *niñúns* [V] i *niñunhas*; sin embargo, en a *Basi de datus* (Valeš 2024) nun se ha registrau ni un solu

casu de estis, porque u sei usu queda restringíu a us sustantivus en forma de plural (pluralia tantum) comu *niñunhas vacacións* [V], *niñunhas ganas*, etcétera.

Solu existi u plural dus indefinius *varius*, *varias*, igual que solu u singular de *cada un* [V], *cada unha* [V], u que correspondi con u sei significau semánticu.

Us indefinius invariablis *alguin* i *alguen* existin en as tres variedais, pero pareci que *alguin* é bastanti máis frecuente en lagarteiru i en mañegu, mentras que *alguen* u é en valverdeño.

U indefiniu *cualquera* se apocopa a *cualquel* o *cualquer* cuandu ven inmediatamente antepostu a un sustantivu. En lagarteiru documentamus, ademais, a forma tradicional *cuasquera* apocopá a *cuasquel*, pero hai que admitil que esta ya está en gradual desusu.

- *se ushaban pa leval a o campu o viño a agua o cualquer coixha* entendis (fala_man_008a)
- *había mutus impedimentus pa cualquel acción formativa* (fala_val_004)
- *si fai farta algunha coixha a mandamus in u diretu cun cuasquera que vaya a Cáciris* (fala_lag_310)
- *cuasquera asoma u fucicu pur alí* (fala_lag_310).

4.9.3 Identificadoris indefiniús

singular		plural	
masculinu	femeninu	masculinu	femeninu
mismu, mesmu	misma, mesma	mismus, mesmus	mismas, mesmas
oitr <u>u</u> [L], otr <u>u</u>	oitra [L], otra	oitrus [L], otrus	oitras [L], otras
		dambus	dambas
		us/os demais	as demais
tal		talis	

Figura 20. Identificadoris indefiniús

Us indefiniús que sirvin pa identifical persoas i coixas tenin casi as mesmas formas en as tres variedais salvu *oitru* [L], *oitra* [L], *oitrus* [L], *oitras* [L], que en lagarteiru compiti con *otru*, máis as súas variantis. A primeira forma, *oitru* [L], é máis frecuente, u 60% dos usos, frenti a 40% de *otru*, según a *Basi de datus* (Valeš 2024). En mañegu i valverdeño a forma habitual é *otru*, mentras que *oitru* apareci solu de maneira excepcional.

As formas *mismu*, *mesmu* podin alternar, pero a segunda é mui poicu frecuente (4%) en as tres variedais.

Pa refirirli a dúas entidades usamus u indefiníu *dambus* i *dambas*, que de maneira dialectal existi tamén en castellanu, galegu i asturianu. É frecuente u sei usu en a locución *dambus i dois*. Sin embargo, en valverdeño a vecis apareci a forma castellanizá *ambus*, *ambas*.

- *debaixu, a dambus laus, están colocaus os angelotis* (fala_man_305)
- *lá que se foran dambus i dois hasta chegal a casa da novia* (fala_val_307a)
- *as dúas o dambas comu se di aquí en Valverdi se dicía antiguamenti é unha palabra que ya prácticamenti se ha perdíu tamén* (fala_val_105b).

4.10 NUMERAIS

En a tradición da descripción das linguas románicas us numerais nun suelin aparecel comu unha clasi de palabras separá, porque u único criteriu que as distingue é u semánticu, fai referencia a cantidai definía de pesoas o coixas. Desde u puntu de vista funcional desempeñan a función de sustantivos o adjetivos. Sin embargo, mutas gramáticas, igual que a nosa, as describin en un apartau especial por tratali de un grupu coherenti con rasgos semánticos ben definíus. Us numerais podin sel de varias clasis, cardinais (*un, dois, tres*), ordinais (*primeiru, segundu, terceiro*), multiplicativus (*dobli, tripli*), partitivus (*mitai, terciu*) i colectivos (*par, udiá*). U rasgu semánticu de cantidai u compartin con us cuantificadoris indefiníus, pero a diferencia de estis implica unha cantidai definía, i por tantu us tratamus en apartaus distintos. A Fala igual que mutas outras linguas románicas ha heredau u sistema decimal du latín.

4.10.1 Cardinais

U comportamentu gramatical dos numerais cardinais é u de adjetivu, é dicel, que modifican a us sustantivos contablis con a definición da súa cantidai exacta. Us numerias podin aparecel tamén con us sustantivos non contablis, comu se ha explicau anteriorlmenti con u exemplu de *tres viños i dois cafés* o xugandu as cartas podemos dicel *tres oirus*, pero en estis casus se trata da omisión de un sustantivu contabli, comu *copa, taza, carta*, etcétera, que fai cuantificabli u sustantivu. Us numerais cardinais generalmenti venin antepostus a u sustantivu, *cuatru ovus*. En a posposición desempeñan a función dos ordinais, *siglu vintiún*. Algunhus varían en género, *quinientus, quinientas*, i otros non, *cincu*, i tós, menus u número *un, unha*, sempris concordan con u plural du sintagma nominal, *tres figus verdis*. De a tabla du resumen é evidenti que hai diferencias entre as tres variedades, aunque en algunhus casus son diferencias regularis i previsiblis.

1	un, unha	30	trenta
2	dois, dúas, dus [L]	31	trenta i un, unha
3	tres	40	cuarenta
4	cuatru	50	cincuenta
5	cincu	60	sesenta
6	seis	70	setenta
7	seti	80	ochenta
8	oitu	90	noventa
9	novi	100	centu, cen
10	dé	200	dodentus, tas [L] dudentus, tas [M] doscentus, tas [V]
11	ondi [LM] onci [V]	300	tredentus, tas [LM] trescentus, tas [V]
12	dodi [LM] doci [V]	400	cuatrodentus, tas [L] cuatrudentus, tas [M] cuatrucentus, tas [V]
13	tredi [LM] treci [V]	500	quinientus, tas
14	catordi [LM] catorci [V]	600	seisdentus, tas [LM] seiscentus, tas [V]
15	quindi [LM] quinci [V]	700	setedentus, tas [LM] setecentus, tas [V]
16	dedaseis [LM] dieciseis [V]	800	oitodentus, tas [L] oitudentus, tas [M] oitucensus, tas [V]
17	dedaseti [LM] dieciseti [V]	900	novedentus, tas [LM] novecentus, tas [V]
18	dedoitu [L] dedaoitu [M] diecioitu [V]	1 000	mil
19	dedanovi [LM] diecinovi [V]	2 000	<i>m. i f.</i> dus mil [L] <i>m.</i> dois mil [MV] <i>f.</i> dúas mil [MV]
20	vinti	3 000	tris mil [L] tres mil [MV]
21	vintiún, unha	4 000	cuatru mil
22	vintidois, dúas, dus [L]	5 000	cincu mil

23	vintitrés	6 000	sis mil [L] seis mil [MV]
24	vinticuatro	7 000	siti mil [L] seti mil [MV]
25	vinticinco	8 000	uitu mil [L] oitu mil [MV]
26	vintiseis	9 000	nuvi mil [L] novi mil [MV]
27	vintiseti	10 000	dis mil [L] dé mil [MV]
28	vintioitu	10 ⁶	millón
29	vintinovi	2.10 ⁶	dois millós [LM] dois millóns [V]

Figura 21. Numerais cardinais

U número *un*, *unha*, distingui u género i coincide con u artículo indeterminau. Según Andrés Díaz (2013, p. 392) u número *dois* dividi us romancis peninsularis en dúas ramas, us que tenin solu unha forma (castellanu, asturianu) i us que distinguin entre a forma masculina i femenina (portugués, galegu, catalán). A Fala se sitúa generalmenti en a segunda rama. En mañegu i valverdeño encontramos a forma masculina *dois* i a femenina *dúas*. Sin embargo, en lagarteiru hai tres formas distintas de esti número *dois*, *dus*, *dúas*, porque u lagarteiru distingui entre a posición prenuclear *dois homis* [L], *dus mulleris* [L], i a posnuclear *son dois* [L], *son dúas* [L]. Estas segundas se usan tamén de maneira independenti.

- *unha caixa de adituna i me daban dus caixas de castañas* (fala_lag_003b)
- *despois a u gua i te levabas as dus canicas* (fala_lag_005a)
- *ei me acordu poicus bunecus a u millol unha Balbie u dúas* (fala_lag_005b)
- *bueno pues se agarra en os dois extremus* (fala_man_010)
- *pa que le venda as dúas tinaixhas pequenas* (fala_man_005b)
- *cobró dúas pagas unha de aquí de España i otra de alí* (fala_val_014).

Us numerais entre onci i diecinovi manifestan diferencias regularis entre u lagarteiru i u mañegu por un lau, que incluyin a oclusiva dental sonora /d/, *ondi*, *dodi*, i u valverdeño por otro, que us realiza con a interdental fricativa sorda /θ/, *onci*, *doci*.

A varianti mayoritaria du número 30 é *trenta*, pero tamén é frecuente a versión castellanizá *treinta*, aproximámenti en unha terceira parti dus usos. Comparandu as variedais, esta segunda é máis frecuente en valverdeño que en as outras dúas.

As centenas varian en género en concordancia con u sustantivu, *quinientus homis i quinientas mulleris*. Ademais, presentan unha variación regular comparando u lagarteiru i u mañegu con u valverdeño; sin embargo, encontramos tamén algunhas detallis sorprendentis. Primeiru, a diferenza entre u lagarteiru i u mañegu con u número 200 *dodentus* [L], *dudentus* [M]. Segundu, os números 400 *cuatrodentus* [L] i 800 *oitodentus* [L] en lagarteiru con a vocal media -o- en vez da fechá -u-, tal como en *cuatru* i *oitu*. As variantes *cutrudentus* [M] i *oitudentus* [M] se han registrau só en mañegu, aunque algunhas falantes lagarteirus tamén as admiten como aceptables.

U numeral *centu* se apocopa a *cen* cando le segue un sustantivo, *cen caixas*. A súa forma do plural *centus*, sin outro numeral, ten u significado de cantidade imprecisa, u mesmo que *milis*, i só aparece antes de un sintagma preposicional introducido por a preposición *de*, *centus de anus*, *milis de eurus*.

U numeral *mil* se usa en singular con outros numerais, *cuatru mil*, *cincu mil*, pero u lagarteiru ten as súas formas particulares pa *tris mil* [L], *sis mil* [L], *siti mil* [L], *uitu mil* [L], *nuvi mil* [L] i *dis mil* [L]. Ademais, 2 000 usa en lagarteiru a forma *dus*, *dus mil anus* [L], *dus mil pesetas* [L], pa dambos géneros, mentras que varía según u género *dois mil anus* [MV], *dúas mil pesetas* [MV] en mañegu i valverdeño. A variación según u género en 2 000 se coñece tamén en galego, portugués, catalán i aranés. En cambio, u castelán, u asturiano i u aragonés teñen forma única.

U numeral *millón* forma u plural de maneira regular *millós* [LM], *millóns* [V] i usa esta forma con outros numerais.

- *i cun unhas cuairillas de centu i picu de mulleris a apañal* (fala_man_012b)
- *me doi por contentu máis que si matu un xabalí de cen kilus* (fala_man_007b)
- *pai longi a lo millor te vas a centus de kilómetros* (fala_val_017)
- *pa resolver unha convocatoria milis de documentus* (fala_val_008)
- *in Madrid le ten que pagar digamus dus mil eurus* (fala_lag_004c)
- *in as uliveiras súas agarrí ei o restu i liví dois mil kilus* (fala_man_014a)
- *que a u final dejó seti millóns de pesetas i varius proxectos aprobaus* (fala_val_305).

4.10.2 Ordinais

Os números ordinais definen u posto en unha secuencia. Igual que os anteriores, se comportan como adxetivos i se anteponen a os sustantivos. Tós distinguen u género i u número.

4 Morfosintaxis

1. ^u	primeiru, ra, primel/primer	6. ^u	sextu, ta
2. ^u	segundu, da, sigundu, da [L]	7. ^u	séptimu, ma
3. ^u	terceiru, ra, tercel/tercer	8. ^u	octavu, va
4. ^u	cuartu, ta	9. ^u	novenu, na
5. ^u	quintu, ta	10. ^u	décimu, ma

Figura 22. Numerais ordinais

Con a excepción de *sigundu* [L], máis frecuenti en lagarteiru, us ordinais son idénticus en as tres variedades. Primeiru i terceiru se apocopan a *primel/primer* i *tercel/tercer* cuandu están sigúius por un sustantivu de género masculinu. En teoría podríamos buscal números ordinais máis altos, pero en a práctica solu se usan us primeirus dé. Us ordinais dispois de dé se sustituyin por us cardinais pospostus a u sustantivu, *artículo trenta, siglu quindi* [LM], *Alfonso treci* [V].

- *o tercer fin de semana de febreiru acaba a caza* (fala_man_007b)
- *u nomi se le pusu ya en a terceira edición* (fala_val_017)
- *con unha baranda do siglu dedaseis* (fala_man_007a).

4.10.3 Multiplicativus, partitivus i colectivus

x1	simpli
x2	dobli, dobri [L]
x3	tripli
x4	cuatru vedis [LM] cuatru vecis [V], cuádrupli

Figura 23. Numerais multiplicativus

Us numerais multiplicativus *simpli* i *dobli*, en lagarteiru tamén *dobri* [L], son us máis frequentis. En cambiu, a forma *cuádrupli* é poicu habitual. Pa a multiplicación a partil de tres sirvin as palabras *vedis* [LM], *vecis* [V].

- *sabía nomis i apellús i había cuatru vecis máis comerciantis que agora* (fala_val_014).

1	enteiru, ra, inteiru, ra [L]
1/2	mitai, metai meyu, ya [LM], mediu, dia [LV]
1/3	terciu, terceira parti
1/4	cuartu, cuarta parti
1/5	quintu, quinta parti
1/6	sextu, sexta parti
1/7	séptimu, séptima parti
1/8	octavu, octava parti
1/9	novenu, novena parti
1/10	décimu, décima parti

Figura 24. Numerais partitivus

Us numerais partitivus o fraccionarius aproveitan a us ordinais. A variación *mitai*, máis frecuente, *metai*, menos frecuente, está presenti en as tres variedades. Desde u terciu temos as formas que funcionan comu sustantivus masculinus, *terciu*, *cuartu*, *quintu*, i ademáis a fragmentación explícita, *terceira parti*, *cuarta parti*, *quinta parti*, etcétera.

- *agora nun se fai ni a metai ni a mitai menos a terceira parti a parti de que hai muta competencia* (fala_val_018).

Unha categoría aparti son us numerais colectivus. Se trata de sustantivus que expresan conjuntos de unha cantidai determiná. Us máis frequentis son us catru sigüentis.

2	par, pal [L]
10	decena
12	udia [LM], ducia [V]
100	centena

Figura 25. Numerais colectivus

- *cuandu fotis a Cáciris me compratis meya udia* (fala_lag_309)
- *tú vas a compral unha udia de rizus* (fala_man_018a)
- *viñan a Valverdi, que tiña unha oferta de ociu superior a u restu de a comarca. Tres discotecas. Decenas de baris.* (fala_val_306m).

4.11 VERBU

U verbu constituyi u núcleo du sintagma verbal (grupu verbal) que desempeña a función de predicau en unha oración. Por esta razón se refieri de un elementu fundamental da frasi que, en u casu de un verbu finitu, poi formal a oración por sí solu, expresandu tantu u sujetu (pesoa) comu u predicau (acción), por exemplu, *¿Gañastis? Perdí.*

A estrutura du sistema verbal é bastanti parecía a u castellanu, sin embargo, de maneira excepcional encontramos tamén diferencias. Por exemplo, merecería máis estudiu u usu du verbu *sel* en situacións en as que u castellanu emplea u verbu *estar*. Esti fenómeno comparti A Fala con u galegu i u portugués.

• *in as Torris sabis dóndi son as Torris* (fala_lag_018a).

Verbu finitu

É un verbu que está conjugau, é dicel, expresa as categorías de pesoa, número, tempu i modu, por exemplo, *falas, comerán, compró.*

4.11.1 Categorías i formas

A raí o a basi léxica defini u significau léxicu du verbu, mentras que a desinencia, u conxuntu de morfemas flexivus que se añañin a raí, nus informa sobre as súas categorías gramaticais de pesoa, número, tempu, modu i aspectu. Por exemplo, *falabas*, ten a basi léxica *falal*, a raí *fal* i a desinencia *abas*. Esta desinencia a podemos dividil en us morfemas flexivus *-a-*, que é a vocal temática, *-ba-*, aporta información sobre u tempu, modu i aspectu, pretérito imperfectu de indicativu, i *-s*, designa a segunda pesoa du singular. Sin embargo, non toas as formas verbais as podemos analízal de esta maneira exemplal, particularmenti us verbus irregularis juntan us morfemas flexivus con as raíces, así que nun podemos descumpuñelus en us elementus individuais, por exemplo, as formas du verbu *dal, dá, di, dó*, o as formas irregularis dus verbus *dil, sel*, etcétera.

VOCAL TEMÁTICA

Según a vocal temática (*-a-*, *-e-*, *-i-*) dividimus us verbus en tres conjugacións. Us verbus que acaban en *-al* (1.ª conjugación), us verbus que acaban en *-el* (2.ª conjugación), i us verbus que acaban en *-il* (3.ª conjugación). U latín tiña catru tipos flexionais, acabaus en *-ĀRE, -ĒRE, -ĔRE, -ĪRE* que a mayol parti das linguas iberorrománicas reducíu a tres, menus u aranés, u catalán i u valencianu.

Algunhus verbus con a vocal temática corta -ĚRE, se juntaran a segunda conjugación -el, BĪBĚRE > *bebel*, i outros a terceira -il, PETĚRE > *pidil* [L], *pil* [M], *pedil* [V]. A vocal temática normalmente coincide con us étimos latínus, pero tamén encontramos excepcións, por exemplo, MORĪRE > *morrel*, que coincide con u gallegu i u portugués, i TUSSĪRE > *tosel*, que coincide con u castellanu.

Us casus de variación da vocal temática nun son frequentis; sin embargo, é interesanti mencionalus. U primeiru é u verbu latinu DĪCĚRE que en valverdeño dó *dicel* [V], pero en lagarteiru i mañegu resultó en *idil* [LM] i *idel* [LM], que se usan indistintamente, sendu *idel* máis frecuente en lagarteiru i *idil* en mañegu. U segundu casu é u verbu latinu RENICĚRE que levó a *arringuil* en lagarteiru i *arringal* en mañegu i valverdeño.

- *mei güelu me dixu que el me diba a fel un de colcha inda millol i que pul supostu nun se diba a arringuil cumu us du comerciú (fala_lag_306f)*
- *i diban montandu u mismu i fii se arringaba i o que queira pa o solu (fala_man_012a)*
- *¡Anda, Cara de Puta! que has enganchau a un forasteiru ricu mediu arringau (fala_val_307d).*

CATEGORÍAS

As categorías principais que observamus con us verbus son a pesoa, u número, u tempo i u modu. Algunhas gramáticas das linguas románicas añadin u «aspectu» (perfectivu, imperfectivu), pero esti vai estreitamente relacionau con u tempo, i por tantu se menciona con us respectivos tempus verbais. Outras gramáticas recuñocin a categoría de «vo» (activa, pasiva); sin embargo, a vo nun ten as súas formas propias, i por tantu reservaremos esti aspectu pa u análisis sintácticu en u que se establecin relacións entre u agentu i u paciente de unha acción.

PESOA I NÚMERU

Igual que us pronomis personais us verbus recuñocin tres pesoas i dois números que se combinan entre sí. A primeira pesoa se refieri a u mismu interlocutor en singular (*yalu*), i en plural incluyi tamén a outras pesoas (*falamus*). A segunda pesoa se refieri a u que se dirigi u interlocutor (*yalas*), i en plural incluyi tamén a outras pesoas (*faleis* [LM], *falais* [V]). A terceira pesoa nun incluyi ni a u interlocutor ni a pesoa a que se dirigi (*fala*, *falan*).

As formas verbais que marcan a pesoa i número, i outras categorías, se chaman «personais» o «finitas», us verbus tenin tamén as formas que nun expresan pesoa, son as formas «non personais» o «non finitas», estas son u infinitivu, u gerundiu

4 Morfosintaxis

i u participiu. U participiu poi reflejal as categorías de número i género, mentras que u infinitivu i u gerundiu nun tenin esta posibilidai.

TEMPU VERBAL

A categoría gramatical du tempu verbal se fundamenta en u tempu físicu que distingi entre u presenti, u pasau i u futuru. As accións, ademais, podemos categorizalas comu anterioris a otra acción, posterioris, o simultáneas.

Según a estrutura morfológica distinguimus entre us tempus simplis i compostus. Us tempus compostus se forman por u verbu auxiliar *habel*, con a flexión respectiva, i u participiu du verbu que aporta u significau léxicu sin rasgos flexivus.

Paradigma

Un paradigma é un modelu de formas flexivas, é dicel, que é un conxuntu de formas que se relacionan con algunha categoría gramatical. Por exemplu, u paradigma de u verbu *falal* en u tempu futuru é: *falaré, falarás, falará, falaremus, falareis, falarán*.

TERMINOLOGÍA

En u campu das linguas románicas us tempus i us modus verbais han recibíu varias denominacións, porque varius autoris intentaban reflejal as propiedais de esis tempus en u nomi que le asignaran. Desgraciamenti, u resultau é que actualmenti falta unha terminología generalmenti aceptá, con u cual intentaremos etiquetar us tempus verbais con as denominacións que consideramus bastanti comúns i neutras pa nun entral en a discusión terminolóxica. Pa que nun haya confusión se exponin us tempus i modus verbais en a sigüenti tabla con us exemplos de 1.ª persoa du singular du verbu *falal*, que aclaran de maneira inequívoca de qué tempu i de qué paradigma se trata. É bastanti común simplifical a referencia a us tempus de modu indicativu sin mencionarl a esti, por exemplu, «presenti» en ve de «presenti de indicativu», istu se debi a u carácter non marcau du indicativu, así que é máis cómodo refirirli explícitamenti solu a u modu marcau, u subjuntivu, «presenti de subjuntivu».

formas non personais		infinitivu		<i>falal</i>
		infinitivu compostu		<i>habel falau</i>
		gerundiu		<i>falandu</i>
		gerundiu compostu		<i>habendu falau</i>
		participiu		<i>falau</i>
formas personais	INDICATIVU	presenti		<i>falu</i>
		pretéritu	perfectu simpli	<i>falí</i>
			perfectu compostu	<i>he falau</i>
			imperfectu	<i>falaba</i>
			pluscuamperfectu	<i>había falau</i>
		futuru		<i>falaré</i>
		futuru compostu		<i>habré/haberé falau</i>
		condicional		<i>falaría</i>
		condicional compostu		<i>habría falau</i>
	SUBJUNTIVU	presenti de subjuntivu		<i>fali</i>
		imperfectu de subjuntivu		<i>falara</i>
		perfectu de subjuntivu		<i>haya falau</i>
		pluscuamperfectu de subjuntivu		<i>hubiera falau</i>

Figura 26. Terminoloxía das formas verbais

ASPECTU

U aspectu nus dá a información adicional sobre u desenvolto dos eventos, así que nos permite saber si se trata de unha acción puntual o repetitiva. U aspectu perfectivo presenta unha acción como completamente acabada, con u seu principio i fin, en cambio, u aspectu imperfectivo se enfoca en u transcurso de unha acción, sin referencia a u seu inicio i fin, o presenta unha acción que se repetía. Sin embargo, a categoría de aspectu nun se reflicte en todos os tempos verbais, u aspectu perfectivo se suela relacionar con as formas *falí*, *he falau* i *había falau*, mentras que u imperfectivo con *falaba* i a veces con u presentí *falu*. En u campo das linguas románicas a categoría de aspectu recibe diferentes interpretacións, porque a oposición exemplar sóla a encontramos entre u perfectu simpli (*falí*) i u imperfectu (*falaba*), tal como se ve en os seguintes exemplos.

4 Morfosintaxis

- *así que falí con mei pairi i le dixi que estaba dispostu a siguiu con a súa profesión* (fala_man_309)
- *con os meis falaba en mañegu i con a xhenti de fora pues en castellanu* (fala_man_017).

MODU VERBAL

U modu verbal é unha categoría gramatical que se manifesta por mediu das desinencias dos verbus. En A Fala, igual que en as linguas cercanas, recuñecemos tres modus, indicativu, subjuntivu i imperativu. Esta clasificación nun é absoluta, dependi do enfoqui lingüístico, i hai lingüistas que, por exemplo, separan u condicional comu un modu aparti.

U modu sirvi pa expresal a modalidai, i ademais pa indicarl a integración do verbu en a estrutura da oración, abarca entoncis u aspectu semánticu i u formal. A modalidai refleja a actitú do falanti respectu a u conténú do enunciado, poi manifestal actitudes comu certeza, posibilitadai, desexo, valoración, etcétera, mentras que desde u punto de vista sintácticu distingui u elementu rectol de u rigíu.

Explical a oposición entre u modu indicativu i u subjuntivu nun é simpli. U modu indicativu sueli relacionarsi con a modalidai aseverativa i con u elementu rectol, por exemplo, a oración principal; sin embargo, se trata de unha simplificación, porque u modu indicativu ten mutas máis funcións i significaus. En cambio, as interpretacións semánticas que intentaban describir u modu subjuntivu usaban etiquetas comu modu de non aseveración, irrealidai, emoción, desexo, etcétera. Desde u punto de vista formal se fala a veces sobre u modu de subordinación, pero en realidai u subjuntivu junta os dous aspectus, tanto os significaus modais comu os aspectus formais.

- *te digu que ei ya teñu noventa anitus* (fala_man_013a)
- *¿qué quereis que vus diga?* (fala_val_307f).

ALTERNANCIA I VARIACIÓN VOCÁLICA

En os paradigmas de algunhus verbus nos encontramos con a alternancia vocálica, é dicel, con cambios previsiblis i regularis das vocais o dos diptongos da raíz. Estes cambios se deben, a veces, a posición do acento, así que en a posición tónica nos encontramos con un diptongu o con unha vocal media, que alterna con unha vocal fechada en a posición átona. Por exemplo, a conjugación do verbu *uivil*, *oivu*, *oivis*, *oivi*, *uivimus*, *uivís*, *oivin*. En lagarteiru alterna u diptongu *-ei-* con a vocal *-i-* do verbu *dixal* [L], *deixu*, *deixas*, *deixa*, *dixamus*, *dixeis*, *deixan*, pero en mañegu esti mismu verbu *deixal* [M] solu aplica a *-i-* en a 1.ª persoa do

singulal du perfectu simpli, *dixí*. Hai verbus que alternan entre tres posibilidadeis, unha vocal media, *queru*, unha vocal fechá, *quishi* [LM], *quisi* [V], i un diptongu, *queira*. A complejidad de alternancia das vocais se poi observal en us Modelus de conjugación verbal en u capítulo 4.11.7.

A variación é un fenómeno distintu, se trata da elección libri por parti de cada falanti entre as vocais *i/e*, *u/o*, en a posición átona, que se ha analizau con máis detall en a parti de Fonética, así que as formas verbais *quería* i *quiría* as encontramos en as tres variedades; sin embargo, a forma *quería* é mutu máis frecuente, casi exclusiva, en valverdeño, mentras que *quiría* é máis habitual en lagarteiru i en mañegu.

Un factol que influyi en a variación é a metafonía; sin embargo, esta nun é tan sistemática comu en portugués o en galegu, así que a súa aplicación nun é obligatoria, por exemplu, con u verbu *siguil* encontramos as formas *siguimus*, pero en mañegu i en valverdeño tamén *seguimus*, da mesma maneira u condicional du verbu *tel* ten en mañegu i en valverdeño tantu as formas *tindría* comu *tendría*. U participiu du verbu *arrecollel* aplica a metafonía de maneira plena en lagarteiru, *arricullíu* [L], parcialmente en mañegu, *arrecullíu* [M], mentras que en valverdeño nun se aplica, *arrecollíu* [V].

- *dispois ya siguimus con o cini mutu tempu* (fala_man_009a)
- *os que seguimus traballandu a carpintería* (fala_man_007a).

4.11.2 Modu indicativu

En A Fala u modu indicativu é u modu non marcau, u que se usa en a mayoría das situacións. U indicativu dispón de novi tempus verbais: presenti, perfectu simpli, perfectu compostu, imperfectu, pluscuamperfectu, futuro, futuro compostu, condicional i condicional compostu.

PRESENTI

Aunque a denominación du tempu presenti fai alusión a u tempu físicu en u momentu de falal, a realidai du sei usu é bastanti diferente, porque as accións as que se refieri esti tempu podin sel tantu presentis comu pasás o futuras. Se trata de un tempu que nun ten un anclaji temporal fiju. En realidai, as accións que se desarrollan en u momentu presenti se describin con muta frecuencia con as formas perifrásticas, *estoi falandu* [MV], *estás falandu* [MV], etcétera.

As formas dus verbus regularis se crean con us morfemas flexivus añadíus a raí respetandu con excepción a vocal temática. En a 2.ª pesoa du plural da 1.^a

conjugación chega a cambial a vocal temática, *falal* - *faleis* [LM] en lagarteiru i mañegu, mentras que en valverdeñu nun occurri esti cambiú, *falal* - *falais* [V].

As diferencias entre as variedades individuais se podin observar en us Modelus de conjugación (4.11.7) dondi están expostos tantu us paradigmas regularis comu us irregularis.

PRETÉRITU PERFECTU SIMPLI

Se trata du único tempu claramenti perfectivu, é dicel, que generalmenti describi accións puntuais en u pasau. A denominación alternativa é u «indefiníu», que nun é mui acertá, pero ten a ventaja de nun creal confusións. De toas as maneiras, optamus por a etiqueta que acentúa a forma morfolóxica en oposición a u pretérito perfectu compostu, i ademais expón u aspectu perfectivu.

As formas dus verbus regularis se crean con us morfemas flexivus añadiús a raí, mantendu con dúas excepcións a vocal temática. En a 1.ª pesoa du plural de a 1.ª i de a 2.ª conjugación chega a cambial a vocal temática *falal* - *falimus* [V], *bebel* - *bebimus* [V] en valverdeñu, mentras que en lagarteiru i mañegu nun occurri esti cambiú *falal* - *falamus* [LM], *bebel* - *bebemus* [LM].

PRETÉRITU PERFECTU COMPOSTU

Igual que en a denominación du tempu anterior, se ha optau por acentual a súa forma morfolóxica. Aunque u tempu tradicionalmenti leva a etiqueta de «perfectu», u valol perfectivu nun destaca tantu comu en u casu anterior.

As súas formas están compostas du presenti du verbu auxiliar *habel* máis u participiu du verbu que añadi u valol léxicu. Se trata de unha estrutura que coincide con as linguas da parti oriental da península, castellanu, aragonés, catalán, valencianu i aranés. En cambiú, as linguas da parti occidental, portugués, galegu, asturianu i mirandés, usan u verbu auxiliar *tel*. U usu du verbu auxiliar *tel* tamén se ha registrau en A Fala, por exemplu, *ya le teñu dau*, *o te teñu ditu*, en ve de *ya le he dau*, i *te he ditu*. Sin embargo, esti usu é mui poicu frecuente, i ademais, añadi u matiz enfático.

• *pues istu ven de teñu entendíu ei de noshus bishagüelus* (fala_man_007a).

En comparación con u castellanu u usu de esti tempu pareci sel máis frecuente, aunque pa unha afirmación máis convincenti nus faltan datus comparativus. Pa observar u usu du pretérito perfectu compostu servirán us siguientes exemplos, us primeirus tres describin accións empezás i acabás en u pasau, dondi se usa con outras ocasións u pretérito perfectu simpli, u cuarto exemplo se refieri a unha acción que duró hasta certu momentu en u pasau, dondi podrímus usal u plus-

cuamperfectu, u último exemplu describi accións repetitivas en u pasau, expresa u aspectu imperfectivu, i así sustituyi u usu du imperfectu.

- *¿Algunha ve me heis falau de us pucheirus, qué era isu dus pucheirus?* (fala_lag_306c)
- *é u que ha traballau u pueblu esti nun ha habíu oitrus medius* (fala_lag_019a)
- *u castigu era adiel nun has vindu a clasi pues ya ves que u próximo día tes que trel un bizcochu pa tomar con u café* (fala_val_102)
- *porque meis padris antis toa vida han traballau en u campu* (fala_val_103)
- *sempris que u tempu lu ha pirmitíu ha vindu pa Sa Martín i ha alternau in us tres lugares, tomandusi us seis viñiños cun us seis amigos de tó vida* (fala_lag_305e).

PRETÉRITU IMPERFECTU

U aspectu imperfectivu se refieri a accións repetitivas o duradeiras en u pasau i está en oposición a u rasgu perfectivu du pretérito perfectu simpli.

As formas dus verbus regularis solu tenin dois paradigmas de desinencias, porque a 2.ª i 3.ª conjugación coincidin. Ademais, us verbus irregularis en pretérito imperfectu son poicus. A 1.ª i a 2.ª pesoa du plural tenin a acentuación en a vocal temática, *falábamus*, *falabis* [LM], *falábais* [MV], que contrasta con u sistema original du latín.

En u pretérito imperfectu nun encontramos mutas diferencias entre as tres variedais, exceptu a 2.ª pesoa du plural, *falabis* [LM], *falábais* [MV] i a alternancia vocálica da raíz que se produci menus en valverdeño, *bibía* [LM], *bebía* [V].

PRETÉRITU PLUSCUAMPERFECTU

U pluscuamperfectu expresa u rasgu de anterioridai, é dicel, a acción du verbu ocurriu antes de algún momentu definíu en u pasau. En certu modu se trata de un tempu paralelo a u pretérito perfectu compostu, solu que a referencia temporal nun é u momentu presenti, sinón, algún momentu pasau.

As súas formas están compostas du verbu auxiliar *habel* en pretérito imperfectu (*había*) i du participiu du verbu que añadi u significau léxicu. En contrasti con u asturianu, u mirandés, u galegu i u portugués, A Fala nun dispón du pretérito pluscuamperfectu simpli. Esti é otu rasgu,untu con a formación du pretérito perfectu compostu, que fai u sistema verbal máis afín a u castellanu.

FUTURU

Comu é de esperal, esti tempu verbal describi as accións futuras, as que van a suceder dispois de u momentu presenti, tal comu está en us primeirus dois exemplos. En esti valol u futuro compiti con a forma perifrástica du verbu *dil* + *a* + infinitivu, que se refieri tamén a us acontecementos por vil. Otru valol que manifesta esti tempu verbal con frecuencia é a probabilidadai, tal comu observamus en us outros dois exemplos.

- *os Reyis Magus i o roscón con chocolate se fairá en a Plaza mayor* (fala_man_701)
- *codel unhus 20 minutus si é en a ola exprés, si é en a cazuela será máis tempu* (fala_man_301)
- *i otro se morrei fairá seis o seti anus* (fala_man_018a)
- *ei nun sé será que soi pesimista* (fala_man_005b).

As formas du futuro tenin u sei orixen en un tempu composto du latín vulgar que chegou a lexicalizarsi, CANTARE HABEO > cantar he > *cantaré*. Actualmente us verbus regularis forman u futuro con desinencias que se agregan a u infinitivu.

Us verbus *habel*, *sabel*, *cabel* i *valel* podin sufrir síncope, queida da vocal temática, igual que en castellanu (*habrá*), o conservala (*haberá*), de maneira parecida a u galegu i a u portugués. En concreto, u verbu *habel* ofreci estas dúas posibilidades en as tres variedades con prevalencia das formas sincopás. Us

▪ Mairita, cuántu líu con us tempus verbais. ¿De verdai necesitamos tantos tempus i modus? ¿Nun nos bastaría con menus?

▫ Isu me preguntu ei, en checu solu temos un tempu pa u presenti, un pa u futuro i un pa u pasado. Ná de subjuntivu, ni ná.

▪ Pa us extranjeirus ten que sel tremendu aprendel A Fala con tó esti líu de tempus i modus.

▫ Sí, a verdais que nun é fácil.

▪ Ei queru aprendel u checu, con tres tempus verbais u aprendu en un par de mesis.

▫ Bueno, a lingua tampocu é tan fácil. Us verbus tenin mutas formas de conjugación i us sustantivos tenin 14 modelus de declinación, multiplica por 7 casus, son 98 formas diferentes.

▪ ¡¿Qué?! Entoncis ya nun queru aprendel checu.

▫ Pois probal a lingua Lakhota, elis solu tenin un tempu verbal, pero nun creas que é unha lingua fácil de aprendel.

▪ Ya veu que aprendel linguas é complicau. Menú sorti que aquí nacemos con dúas.

▫ Sí, tendis unha sorti. Pero aprendel linguas é lindu.

▪ Vali, pa empezal me esforzaré un poico máis con u inglés.

▫ Mui ben, u inglés é tamén mui importantu.

verbus *sabel*, *cabel* i *valel* aparecin sin a síncopa (*saberá*, *caberá*, *valerá*) solu en lagarteiru, i ademais excepcionalmenti.

- *pus haberá feito ya seis u seti por lo menus* (fala_lag_201a)
- *habrá que itarli a culpa a us tempus que nus tocó vivil* (fala_val_306h).

FUTURU COMPOSTU

U futuro compostu ten us mismus valoris que u simpli, solu que a referencia temporal está vinculá a algún momentu futuro, non a u de falal. U valol de probabilidadai é inda máis frecuenti que con a forma simpli i está vinculau con unha acción pasá.

En cuantu a súa formación, se usan as formas futuras du verbu auxilial *habel* máis u participiu du verbu léxicu. U verbu *habel* presenta a arriba mencioná variación de formas con síncopa, *habré*, *habrás*, *habrá* i sin ela *haberé*, *haberás*, *haberá*.

- *dúas xheiras máis o menus se haberá pirdíu tamén algunha parehi unhas centu vintitantas máis o menus* (fala_man_014a)
- *ei nun le he contaú ná, habrá síu sei güelu* (fala_lag_311).

CONDICIONAL

U tempu verbal que chamamus condicional, o tamén potencial, ten dúas funcións distintas. A primeira cumpli con u sei nomi i declara algu hipotéticu sin clara vinculación temporal, comu en u primel exemplu. A segunda se chama a vecis «futuru du pasau», é dicel, que indica as accións que acontecerán en u futuro tomandu comu puntu de partía un momentu du pasau, en u exemplu dois se refieri a u momentu de prometel.

- *fairía tó por seis fillus i us trataba con mutu cariñu* (fala_val_302c)
- *en esi mismu momentu se prometeu que algún día sairía de aquelas minas i conseguiría u diñeiru suficianti pa sacar a sei padri de alí* (fala_val_306i).

A formación du condicional é comparabl a du futuro. A basi é u infinitivu du verbu léxicu con as desinencias que tenin orixe en u verbu HABERE du latín vulgar. En cuantu a síncopa da vocal temática (*habría*), se han chegau a documental as formas sin síncopa, *habiría* en lagarteiru, i *habería* en valverdeño, pero en comparación con as primeiras son mui poicu frequentis. Por u que se refieri a us verbus *sabel*, *cabel* i *valel*, us falantis lagarteirus aceptan as formas sin síncopa, pero u sei usu é excepcional.

4 Morfosintaxis

- *qué habiría que nun supera el* (fala_lag_312)
- *algún accidenti habría algunha ve sí porque era cumpticau* (fala_man_015b).

CONDICIONAL COMPOSTU

U condicional compostu cumpli con us mismus valoris hipotéticos que u simpli, pero con unha vinculación temporal en u pasau.

As súas formas aproveitan u condicional du verbu auxiliar *habel* i u participiu du verbu con valol léxicu. A síncope da vocal temática funciona igual que en us casus anterioris, comu se ve en u último exemplu.

- *pensu mutas vecis dondi habría chegau esta si nun hubera carecía de oportu-nidais* (fala_val_306h)
- *i dandu pul ben impriau us cuartus que le habría custau aquel cachu de ilusión* (fala_lag_306f)
- *máis ben me habiría istrelau i siguru que in us papeis sí habría seyu in a sección das isquelas dus mortus* (fala_lag_312).

4.11.3 Modu subjuntivu

Comu ya se ha ditu anteriorlmenti, u modu indicativu é u elementu nun marcau, mentras que u subjuntivu añaði información sobre a modalidai o sobre a relación con otrus elementus da oración. U subjuntivu dispón de cuatro tempus verbais: presentí, imperfectu, perfectu i pluscuamperfectu. En castellanu, galegu, portugués i mirandés existín tamén u futuro i u futuro compostu de subjuntivu; sin emabargu, en A Fala nun se han identificau estis tempus verbais.

PRESENTI DE SUBJUNTIVU

A pesal de u sei nomi, esti tempu verbal nun describi solu as accións presentis. Se trata de un tempu bastanti atemporal, que poi refirílsi a u momentu presentí, pero tamén a u futuro, u pasau, o a un tempu sin definil.

As súas formas regularis añaðin a raí as desinencias *-i, -is, -i, -emus, -eis, -in* en a primeira conjugación, i *-a, -as, -a, -amus, -ais, -an* en a segunda i a terceira conjugación. En u presentí de subjuntivu dus verbus regularis nun hai variación entre as tres variedais. Ademais, as formas se correspondín con as linguas románicas cercanas.

IMPERFECTU DE SUBJUNTIVU

U imperfectu de subjuntivu se refieri normalmente a accións hipotéticas en u momentu presenti o pasau.

A forma de esti tempu procedi do pluscuamperfectu de indicativu do latín CANTAVERAM, que ya en latín vulgar dó a forma *cantara*; sin embargo, u cambiou de significau é bastanti máis tardío. En u período medieval i mutu dispois desempañó a función de imperfectu de subjuntivu a forma *cantase* procedenti do subjuntivu de pluscuamperfectu do latín CANTAVISSEM. En as linguas cercanas como u portugués, u galego i u mirandés sigui sendu así, en cambiou, en asturianu, castellanu i tamén en A Fala a forma maioritaria é a *cantara*. En a *Basi de datus* (Valeš 2024) se han documentau as formas acabás en *-si* solu con mui poicous verbus, concretamenti, *sel (fosi)*, *istal (istuvesi)*, *tel (tuvesi)*, *comel (comesi)* i *querel (quisesi)*. Se poi concluír, por tanto, que u sei usu é residual. Algunhus dos usus se han registrau en as traducións de u castellanu, outros en as transcripcións dos textus históricos, dondi aportan un toqui arcaizanti, tamén aparecin en as expresións como en a do exemplu. Hai falantis que reclaman que as formas acabás en *-si* nun son as propias da súa lingua, pero outros as consideran unha parti íntegra da lingua, aunque con algunhus verbus se podin formal solu a nivel teórico.

- *fora cumu fosi*, u *caushu é que a corda que sujetaba a roa das murcelas nun dó máis de sí i se rompeu* (fala_lag_312).

PERFECTU DE SUBJUNTIVU

U perfectu de subjuntivu se usa principalmente pa accións supuestamenti acabás en algún momentu antes do presenti, por u cual ten u aspectu perfectivu.

Se trata de un tempu composto. A primeira parti a forma u verbu auxiliar *habel* en presenti de subjuntivu *haya*, *hayas*, etcétera i a segunda parti é u participiu do verbu léxico. En lagarteiru se han documentau, de maneira excepcional, tamén as formas *haixha* [L], *haixhas* [L], etcétera, do verbu auxiliar *habel*.

- *queru que haixhas tíu un mininu* (fala_lag_312).

PLUSCUAMPERFECTU DE SUBJUNTIVU

U pluscuamperfectu de subjuntivu se refieri a accións pasás, supuestamenti acabás en algún momentu pasau, i igual que u anterior ten u aspectu perfectivu.

Se trata de un tempu composto. A primeira parti a forma u verbu auxiliar *habel* en imperfectu de subjuntivu *hubera*, *huberas*, etcétera, i a segunda parti é u

participiu du verbu léxicu. En teoría, u verbu auxilial podría dispuñel das formas acabás en *-si*, *hubesi*, *hubesis*, etcétera, pero esti usu nun se ha registrau.

4.11.4 Modu imperativu

U imperativu sirvi pa dal órdenis o exigil que alguin faya algunha acción. Esti usu limita as formas de imperativu solu a segunda pesoa du singular, *¡fala!*, i a segunda pesoa du plural, *¡falei!* As formas de imperativu solu aparecin en oracións afirmativas, ademais u imperativu nun distingui a categoría de tempu, así que se refieri sempris a u presentí.

- *agarrei comei que aquí hai jamón* (fala_man_005a)
- *sentati i ven a cial* (fala_val_307e)
- *sempris nus contaba que unha noiti iban a ceal i sei padri diju: “vamus a comel a juliana” i ela contestó: “non, non..., comei primeiru a Epifaniu (ermanu de Juliana)”, porque ela por entoncis era mui pequena i nun sabía que a sopa se chamaba juliana* (fala_val_303).

De forma indirecta podemos dal órdenis tamén a outras pesoas, *¡que fali!*, *¡falemus!*, *¡que falin elis!*, pero estas se apoyan en as oracións subordinás *queru que fali el*, etcétera. Comu podemos observal, pa órdenis a primeira i a terceira pesoa usamus as formas de subjuntivu.

- *falemus sempris, conservemus nosa fala, escribamus incluso sin importálnus correccións fonéticas* (fala_man_303).

Pa impuñel unha orden negativa tamén sirvin as formas de subjuntivu que tenin u valol apelativu, comu se ve en u siguiente exemplu.

- *toma, nun falis tantu, comi* (fala_man_005a).

Pa u tratamentu cortés sirvi a segunda pesoa du plural, *¡falei!*, con u cual u tratamentu cortés solu se manifesta si nus dirigimus a unha pesoa.

- *conteimus algún recordu da vosa infancia* (fala_lag_306c).

Us pronomis átonus van añadíus comu enclítics, juntandusi con u verbu. Estas combinacións podin producil reduccións vocálicas o otrus cambius, comu se ha explicau en u capítulo 4.5.2 (Pronomis personais átonus).

- *a vel fálami de cuandu vivías in u campu* (fala_val_002)
- *bébiti a cerveza Miro que se te va a quental* (fala_man_005b)

- *i u maestru in ve de idilmus ala divus porque aquí nun hai quin aguanti adentru i tós chorandu nun mus dixorin sel era don Clemente nun se me ulvía mui maus éramus* (fala_lag_005a).

4.11.5 Formas non personais

As formas verbais que nun admitin a categoría de pesoa se chaman «non personais», tamén «non finitas» o «nominais». As formas non personais son infinitivu, gerundiu i participiu. Estas reúnen as características funcionais dos verbos i dos sustantivos, por exemplo, u infinitivu poi desempeñar a función de suxeito o formal parti do predicado de unha oración.

INFINITIVU

U infinitivu se forma agregando a vocal temática i u morfema *-l* a raíz do verbo *fala-a-l*, *com-e-l*, *viv-i-l*. En a parti de Fonética (3.3.6) se documenta con detallis a variación *-l/-r* a u final dos infinitivos. Se han analizau os dé verbos máis frecuentes que aparecen en a *Basi de datos* (Valeš 2024) con prevalencia dos acabaus en *-l*, en lagarteiru 98%, en mañegu 68%, i en valverdeño 52%. Si consideráramos solu u corpus oral, as cifras dos infinitivos acabaus en *-l* suben en mañegu i valverdeño. De toas as maneiras, as formas acabás en *-r* son frecuentes en valverdeño i a variación é innegable, aun así, por razóns de coherencia esti texto enteiro usa sempre os infinitivos con u morfema *-l* final.

A forma simpli do infinitivu, *falal*, carece de marcas de pesoa, número, tempo, modo i aspecto, mentras que a forma composta, *habel falau*, ten a marca de tempo pasau i se poi vel como perfecta. En A Fala nun existe u infinitivu personal como en u galego, u portugués i u mirandés.

- ¿A Fala é entoncis unha lingua o é un idioma?
 - Veu que inda teño mutu traballo educativo por ficel. As dúas palabras son sinónimas.
- Pero nun existen sinónimos absolutos.
 - Existen. I esti é un bo exemplo. A única diferenza entre as dúas palabras é u sei orixe, idioma é de orixe grego, i lingua é de orixe latino.
- ¿Estás seguro de iso?
 - Absolutamente. Si as dúas palabras tuvieran outro significado, necesitarías dous conceptos diferentes, i as linguas, o idiomas, si ques, teñen toas u mesmo concepto, son sistemas que serven para a comunicación.
- Vali, te creu, pero me pareci que me han contado mentiras.
 - Nun me sorprendi, en lingüística hai moitas falsas creencias.

4 Morfosintaxis

- *primeiru me acordu ei habel tíu café de pucheiru que se escaldaba en o pucheiru* (fala_man_009a).

Us infinitivus forman parti das locucións i das perífrasis verbais dondi u infinitivu aporta u significau léxico, mentras que us verbus auxiliariis aportan as categorías gramaticais. En estas estruturas tenin u carácter verbal; sin embargo, u infinitivu poi sel tamén núcleo de un sintagma nominal, comu en u exemplu dois.

- *yamus a falal un poicu sobre u tema dus igualaus* (fala_val_014)
- *falal ya é máis difícil* (fala_man_005a).

Us pronomis átonus enclíticos se unin con u infinitivu. Si u enclítico empeza con unha *l-*, as dúas *l* adyacentis se reducin a unha, por exemplu, *dal + li = dali*. Istu nun occurri cuandu u falanti acaba u infinitivu en *-r*, comu en u exemplu dois. A forma composta agrega us enclíticos a u infinitivu.

- *dibas abrindu máis o cerrandu máis pa dali máis revolucióis o menus* (fala_man_015a)
- *era pa darlus a outras pesoas* (fala_val_014)
- *le meteran tres mesis máis de mili en aquel entoncis capá de habelu fusilau* (fala_val_014)
- *has cuñucú tú a Quicu a Quicu sí tes que habelo cuñucú* (fala_man_012b).

GERUNDIU

U gerundiu se forma con u morfema *-ndu* que se añadi a raíz i a vocal temática, *fal-a-ndu*, *com-e-ndu*, *viv-i-ndu*. Nun se han identificau formas irregulares. U mismu que en galegu, en portugués i en outras linguas románicas, A Fala conserva a diferenza das tres conjugacións, mentras que u castellanu i u asturianu unificaran as desinencias da segunda i da terceira conjugación. A forma composta du gerundiu ten u verbu auxiliar *habel* en gerundiu i u participiu du verbu que leva u valol léxico *habendu falau*.

Igual que en u casu du infinitivu a forma simpli careci de marcas de pesoa, número, tempo i modu, ten u carácter durativu, mentras que a forma composta se refiri a u tempo pasau i ten u aspecto perfectivu.

Us pronomis átonus enclíticos se unin a u gerundiu igual que a u infinitivu. En mañegu i valverdeñu as vocais finais podin conservarsi, comu en us exemplos tres i catru, pero tamén se reducin a vecis, comu en u exemplu cinc (fendu + o = fendo). En u exemplu cinc se poi observal, ademais, a duplicación du pronomi átonu.

- *é idil buscándusi a vida a ixhenti de antis* (fala_lag_007)
- *era u procesu que feyan antis i siguimus nos féndulu* (fala_lag_009)
- *pois ya estoi escribíndua porque me encanta* (fala_man_001a)
- *i nos agarránduas i meténduas en un sacu i escapandu ensegúia* (fala_val_014)
- *nun sé que pasó que nun acabí total que alí me o estuvi fendo* (fala_man_017)
- *que siguin por generaciós con tal apelativu inclusu habendu desapariciu certus uficius* (fala_man_303).

PARTICIPIU

Us participius en A Fala han perdíu a *-t-* intervocálica do latín que encontramos sonorizá (*-d-*) en castellanu, galegu i portugués. As formas regularis da primeira conjugación tenin a desinencia *-au*, que incluyi a vocal temática, *fal-au*. A segunda i terceira conjugación tenin a desinencia *-íu*, *com-íu* [V], *viv-íu*. A u lau das formas regularis existin tamén us participius irregularis, por exemplo, *abril - abertu*, *cubril - cubertu*, *iscribil* [L] - *iscritu* [L], *escribil* [MV] - *escritu* [MV], *dicel* [V] - *ditu* [V], *idil/idel* [LM] - *ditu* [LM], *iditu* [L], *fel* [LM] - *feito* [LM], *ficel* [V] - *feito* [V], *vel - vistu*, etcétera. Algunhus dos participius irregularis conservan a *-t-* etimológica en mañegu i valverdeño, *sel - seyu* [L], *seidu* [MV], *trel - treyu* [L], *treidu* [MV], *quel - queyu* [L], *queidu* [MV]. Dus exemplus se desprendi que en as formas irregularis encontramos algunhas diferencias entre as tres variedades, aunque estas nun son frequentis. U participiu nun ten a forma composta.

A diferencia do infinitivo i do gerundiu, u participiu presenta concordancia de género i número, por u cual sempris temos catru formas de cada participiu, *falau*, *falá*, *falaus*, *falás*; *comíu* [V], *comía* [V], *comíus* [V], *comías* [V]; *vivíu*, *vivía*, *vivíus*, *vivías*. En a primeira conjugación as desinencias femeninas unin as dúas vocais idénticas. Estas formas se aproveitan, por exemplo, en a formación de construcións pasivas, *as torris foran construías*.

U participiu ten aspectu perfectivu. Cuandu forma parti dos tempus compostus solu poi aparecel a forma de masculino singular, *he falau*, *había falau*, etcétera.

En a estrutura oracional us participius podin cumplil a función de predicau, comu parti dos tempus compostus, o de adxetivu con a respectiva concordancia de género i número. Aun así, sempris conservan certas propiedades verbais, porque us adxetivos son morfológicamente diferentes.

- *esi homi de Villamel a mi ma dá regalá* (fala_man_018a)
- *feitus reais, vivíus por mi i por supuestu por tó u lugar* (fala_val_305)

- *ei puñía a miña marca o nomi mei pa que superan de quin era, comu diban ben feitas idían coño a marca está aquí* (fala_man_013a).

A particularidai que nun encontramos en outras linguas románicas da zona é a posibilitadai de añañil un pronomi enclítico a u participiu. Esti fenómeno solu se poi producil con us pronomis átonus en acusativu, i nun ten que producilsi sempris, é dicel, que u pronomi poi dil tamén en a posición proclítica, comu en u primel exemplu. As formas enclíticas en lagarteiru son *lu, la, lus, las*, en mañegu *o, a, os, as*, i en valverdeñu *u, a, us, as*. A posibilitadai de duplicación, *u han féitulu* [L], queda sin confirmal. Nun se ha registrau ningún casu de esta en a *Basi de datus* (Valeš 2024), aun así us falantis admitin a posibilitadai de duplicación en algunhus casus. Por tantu, se poi tratál de un fenómeno infrecuente i poicu documentau. En mañegu, i posiblimenti en valverdeñu, se poi producil fusión das vocais finais, por exemplu, *vistu + o = visto* [M], *tíu + a = tía*, comu se ve en u último exemplu, pero esta fusión nun é obligatoria, comu documentan us exemplus anteriores.

- *as amas de casha sí que u han feitu* (fala_lag_001)
- *ahí está corgau i nun he agarraulu nunca* (fala_lag_016c)
- *he vivíulu he cuñiciulu pero nun he estau nun he díu* (fala_lag_201a)
- *pos esta he feitu ei* (fala_man_013b)
- *é unha cesta divina está nova nun han estrenau cashi* (fala_man_013b)
- *me gusta felo i pur isu he agarrau* (fala_man_014a)
- *pero por lo menus he vistu seti oitu vecis tranquilamenti* (fala_val_003b)
- *en toa a súa vida nun había renunciáu a unha pregunta unha ve que había feitu* (fala_val_502)
- *nunca he tíu esa percepción a verdai nun sé si otra xhenti habrá tía pero* (fala_man_010).

4.11.6 Perífrasis verbais

As perífrasis verbais son construcións sintácticas que juntan como mínimo dous verbus, i posiblimenti outros elementus, que funcionan como unha sola unidai. U verbu que ten u significau léxicu plenu ten a forma non personal (infinitivu, gerundiu o participiu), u outro verbu expresa as categorías gramaticais i poi modifical parcialmente u significau semánticu da perífrasis. A u verbu conjugau u podemos chamal «auxilial» o «semi-auxilial» porque a veces ten unha carga léxica baixa, por exemplo, *vas a falal*, u verbu *dil* solu añadi as categorías gramaticais i non us significaus, mentras que en, *nun queru falal*, u verbu *querel* modifica u significau con a ausencia de voluntai.

Nun toas as colocacións de verbus forman perífrasis, en u exemplu seguinte se trata de unha oración subordiná sustantiva de complementu directu en forma de infinitivu, *prometu que me comportaré*.

- *ei prometu comportalmi cumu as mairis ursulinas* (fala_lag_309).

Aunque as perífrasis suelin estar formás por dous verbus, encontramos tamén combinacións i estruturas máis complexas que incluyin, por exemplo, u infinitivu en a súa forma composta.

- *por u diñeiru que me gastí me podía habel comprau unha réflex* (fala_val_005a)
- *ei tiña que habel siguiú istudiandu* (fala_lag_005b).

As perífrasis as podemos clasifical según a súa forma sintáctica o según u significau semánticu. Desde u puntu de vista semánticu podemos dividil as perífrasis en temporais, modais, aspectuais, etcétera; sin embargo, a seguinte división siguiu u aspectu formal, u sintácticu.

Locución verbal

Unha locución verbal son dúas o máis palabras que funcionan como un verbu. A diferenza de unha perífrasis nun se trata de dous o máis verbus; sinón, solu de un verbu complementau por outras palabras, sustantivos, preposicións, etcétera.

agarral u/o pindil [LM] - sel
agarral u pendil [V] - sel
dal de alta - inscribilsí
dalsi u piru [V] - escapal
dilsí de fatá [LV] - dilsí de casa
dubral u labiu [L] - morrel
fel [LM] / *ficel* [V] *añicus* - rompel
fel [LM] / *ficel* [V] *danu* - perjudical

PERÍFRASIS DE INFINITIVU

A sigüienti tabla dá exemplus das perífrasis i us seis significaus. Nun se trata de unha lista completa; sinón, de exemplus escollíus pa ensinal a amplia gama de significaus que podin tel.

perífrasis	significau	exemplu
dil a + inf.	posterioridai	<i>i cuando <u>vas a cunsiquil</u> isu u millol ya se pasó de moda</i> (fala_val_006c)
tel que + inf.	obligación	<i>esi cuaderneu <u>teñu que buscalu</u> máis a fondu</i> (fala_val_006b)
querel + inf.	voluntai	<i>sabis cómu te <u>queru idil</u></i> (fala_man_014a)
acabal de + inf.	perfectividai	<i>a ver si é verdai porque nun <u>acabas de aprender</u></i> (fala_val_003b)
empezal a + inf. impezal a [L]+ inf.	principiu de unha acción	<i>i ya <u>empezó a flaqueal</u> un poiquitu o cini</i> (fala_man_009a)
sabel + inf.	habilidai	<i>esta juvintú nun <u>sabi fel</u> ná</i> (fala_lag_018c)
volvel a + inf.	repetición	<i>porque <u>volveu a fallal</u> u traballu otra ve</i> (fala_val_103)
chegal a + inf.	culminación	<i><u>chegó a contal</u> con udias de frailis i curas</i> (fala_man_303)

Figura 27. Perífrasis de infinitivu

U verbu auxiliar en a primeira perífrasis *dil a + inf.*, *vas a falal*, ha perdíu u sei significau original i u conxuntu solu expresa a posterioridai. En esti campu compiti con u tempu verbal de futuro, *falarás*.

A segunda perífrasis *tel que + inf.*, con u significau de obrigación, tamén está entre as frequentis, i igual que en u casu anterior u verbu auxiliar ha perdíu u sei significau original i solu sirvi de auxiliar pa marcal as categorías verbais.

As demais perífrasis que se han escollíu de exemplo combinan us significaus dos dous verbos, é dicel, que u verbu semi-auxiliar tamén aporta un matiz semántico importantí a u significau da perífrasis.

PERÍFRASIS DE GERUNDIU

A tabla nun arrecolli toas as perífrasis de gerundiu, outra ve se dan solu exemplus das perífrasis máis frequentis.

perífrasis	significau	exemplu
estal + ger. istal [L] + ger.	acción actual	<i>Fulana por qué nun <u>estás picandu</u> o chuirizu</i> (fala_man_005b)
siguil/seguil + ger.	continuación	<i>ten pali vacas i mei pairi <u>sigui dindu</u></i> (fala_lag_007)
leval + ger.	duración	<i>isu é un tema que <u>levu ei lu-chandu mutu</u></i> (fala_val_103)
cuntinual [L] + ger. continual [MV] + ger.	continuación	<i><u>continué falandu i agarrandu</u> de us mofletis a sei ermanu</i> (fala_val_306m)
dil(si) + ger.	cambiu gradual	<i>istu se chama cinchu i <u>vamus apretándulu</u></i> (fala_lag_020a)

Figura 28. Perífrasis de gerundiu

A primeira perífrasis *estal* + gerundiu, *istal* [L] + gerundiu, ten a función de un tempu verbal que se refieri as accións que están en cursu en u presenti, o en un momentu determinau du pasau. Sin embargo, esta definición teórica nun se correspondi sempris con u usu que le dan us falantis. En us exemplus tres i cuatru podemos vel que a perífrasis poi solapalsi con u presenti de indicativu, refirindusi as accións habituais, sin unha vinculación literal a u momentu presenti.

- *nun me gustaba que cuandu istaba falandu ela* (fala_lag_201a)
- *ei creu que u estás ficendu ben* (fala_val_101a)
- *i agó istó traballandu in Purtugal sabis* (fala_lag_002)
- *porque está traballandu en Cáceres en a consejería* (fala_val_007a).

4 Morfosintaxis

PERÍFRASIS DE PARTICIPIU

As perífrasis con participiu son menos frequentis i por tantu temos menos exemplos. A de mayol usu é *estal* + participiu, *istal* [L] + participiu, que describi u estau resultanti de unha acción. Us participius varían en género i número pa concordar con u sustantivu a u que se refieren.

perífrasis	significau	exemplu
estal + part. istal [L] + part.	estau, resultau	<i>a cooperativa nun <u>está aberta</u></i> (fala_man_005a)
tel + part.	resultau	<i>alí me queaba a durmil millor que en os cuartuchus que <u>tiña alquilau</u></i> (fala_man_309)
leval + part.	estau	<i>esti <u>leva posta</u> unha gorra vella i un chalecu</i> (fala_lag_312)

Figura 29. Perífrasis de participiu

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

As sigüentis tablas exponin us paradigmas das tres conjugacións regularis, i ademais, as conjugacións de algunhus verbus irregularis. Nun se incluyin us tempus compostus, porque se trata da conjugación du verbu auxilial *habel* correspondienti máis u participiu du verbu que aporta u significau léxicu.

U imperfectu de subjuntivu solu presenta as formas acabás en *-ra* (*falara*), aunque con algunhus verbus tamén existin as acabás en *-si* (*falasi*). Comu se ha indicau anteriorlmenti, esti usu é residual i solu se practica con mui poicus verbus, por tantu as tablas solu incluyin as formas comúns i mayoritarias.

Importanti

As formas que nun levan marca de variedai entre corchetis se usan en as tres variedais, salvu que u infinitivu levi esta marca. Si u infinitivu leva unha marca de variedai o variedais entre corchetis, a tabla solu expón us paradigmas en a(s) variedai(s) correspondienti(s).

EJEMPLUS

infinitivu: DIL

2.ª sg. i pl. perfectu simpli *fostis* - se usa en as tres variedais

2.ª sg. i pl. perfectu simpli *fotis* [L] - se usa solu en lagarteiru

infinitivu: ESTAL [MV]

1.ª pl. presentu *estamus* - se usa en mañegu i valverdeño

2.ª pl. presentu *esteis* [M] - se usa solu en mañegu

2.ª pl. presentu *estais* [V] - se usa solu en valverdeño

LISTA DE VERBUS

Regularis: falal, bebel, vivil

Irregularis: agradecel, andal, arrecollet [LM], arrecollet [V], cabel, ceal [MV], cheiral [MV], chiral [L], cial [L], conducil [V], coñocel [LM], cunducil [L], cundudil [M], cuñucel [V], dal, debel, deixal [M], dejal [V], dicel [V], dil, dixal [L], dulmil [L], durmil [MV], entendel [MV], estal [MV], fel [LM], ficel [V], habel, idel/idil [LM], intendel [L], istal [L], ixhugal [L], lel [L], leel [MV], morrel, movel, pidil [LV], pil [M], podel [V], poel [M], poñel [M], preferil [V], prifiril [LM], puel [L], puñel [L], puñel [V], quel, querel [LM], querel [V], ril, sabel, sel, sel, tel, trel, uivil, valel, vel, vil, xhugal [M], xugal [V]

VERBUS REGULARIS

1.ª conjugación (-al)

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
FALAL		falau	falandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	falu	falí	falaba
2. ^a sg.	falas	falastis falatis [L]	falabas
3. ^a sg.	fala	faló	falaba
1. ^a pl.	falamus	falamus [LM] falimus [V]	falábamus
2. ^a pl.	faleis [LM] falais [V]	falastis falatis [L]	falabis [LM] falábais [MV]
3. ^a pl.	falan	falorin [LM] falaran [V]	falaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	falaré		falaría
2. ^a sg.	falarás		falarías
3. ^a sg.	falará		falaría
1. ^a pl.	falaremus		falaríamus
2. ^a pl.	falareis		falariis [LM], falaríais [MV]
3. ^a pl.	falarán		falarían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	fali		falara
2. ^a sg.	falís		falaras
3. ^a sg.	fali		falara
1. ^a pl.	falemus		faláramus
2. ^a pl.	faleis		falaris [LM] falárais [MV]
3. ^a pl.	falin		falaran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	fala		2. ^a pl. falei

2.ª conjugación (-el)

FORMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	gerundiu	
BEBEL		bibíu [LM] bebíu [V]	bebendu	
INDICATIVU				
	presenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	bebu	bibí [LM] bebí [V]	bibía [LM] bebía [V]	
2. ^a sg.	bebis	bebestis bebetis [L]	bibías [LM] bebías [V]	
3. ^a sg.	bebi	bebeu [LV] bebei [M]	bibía [LM] bebía [V]	
1. ^a pl.	bebemus	bebemus [LM] bebimus [V]	bibíamus [LM] bebíamus [V]	
2. ^a pl.	bebeis	bebestis bebetis [L]	bibíis [LM] bibíais [M] bebíais [V]	
3. ^a pl.	bebin	beberan	bibían [LM] bebían [V]	
	futuru		condicional	
1. ^a sg.	beberé		bibiría [LM], bebería [V]	
2. ^a sg.	beberás		bibirías [LM], beberías [V]	
3. ^a sg.	beberá		bibiría [LM], bebería [V]	
1. ^a pl.	beberemus		bibiríamus [LM], beberíamus [V]	
2. ^a pl.	bebereis		bibiriis [LM], bibiríais [M] beberíais [V]	
3. ^a pl.	beberán		bibirían [LM], beberían [V]	
SUBJUNTIVU				
	presenti		imperfectu	
1. ^a sg.	beba		bebera	
2. ^a sg.	bebas		beberas	
3. ^a sg.	beba		bebera	
1. ^a pl.	bebamus		bebéramus	
2. ^a pl.	bebais		beberis [LM] bebérais [MV]	
3. ^a pl.	beban		beberan	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	bebi		2. ^a pl.	bebei

3.ª conjugación (-il)

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
VIVIL		vivíu	vivindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	vivu	viví	vivía
2.ª sg.	vivis	vivistis vivitis [L]	vivías
3.ª sg.	vivi	vivíu [LV] viví [M]	vivía
1.ª pl.	vivimus	vivimus	vivíamus
2.ª pl.	vivís	vivistis vivitis [L]	viviis [LM] vivíais [MV]
3.ª pl.	vivin	viviran	vivían
	futuru		condicional
1.ª sg.	viviré		viviría
2.ª sg.	vivirás		vivirías
3.ª sg.	vivirá		viviría
1.ª pl.	viviremus		viviríamus
2.ª pl.	vivireis		viviriis [LM] viviríais [MV]
3.ª pl.	vivirán		vivirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	viva	vivira	
2.ª sg.	vivas	viviras	
3.ª sg.	viva	vivira	
1.ª pl.	vivamus	viviríamus	
2.ª pl.	vivais	viviris [LM] viviríais [MV]	
3.ª pl.	vivan	viviran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	vivi		2.ª pl. viví

VERBUS IRREGULARIS

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
AGRADECCEL		agradecíu	agradecendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	agradezu	agradicí [LM] agradecí [V]	agradicía [LM] agradecía [V]
2.ª sg.	agradecis	agradecestis agradecetis [L]	agradicías [LM] agradecías [V]
3.ª sg.	agradeci	agradeceu [LV] agradecei [M]	agradicía [LM] agradecía [V]
1.ª pl.	agradecemus	agradecemus [LM] agradecimus [V]	agradiciamus [LM] agradeciamus [V]
2.ª pl.	agradeceis	agradecestis agradecetis [L]	agradiciis [LM] agradiciáis [M] agradecíais [V]
3.ª pl.	agradecin	agradeceran	agradicía [LM] agradecían [V]
	futuru		condicional
1.ª sg.	agradeceré		agradeciría [LM], agradecería [V]
2.ª sg.	agradecerás		agradecirías [LM], agradecerías [V]
3.ª sg.	agradecerá		agradeciría [LM], agradecería [V]
1.ª pl.	agradeceremus		agradeciríamos [LM] agradeceríamos [V]
2.ª pl.	agradecereis		agradeciriis [LM], agradeciríais [M] agradeceríais [V]
3.ª pl.	agradecerán		agradecirían [LM], agradecerían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	agradeza	agradecera	
2.ª sg.	agradezas	agradeceras	
3.ª sg.	agradeza	agradecera	
1.ª pl.	agradezamus	agradecéramus	
2.ª pl.	agradezais	agradeceris [LM], agradecérais [MV]	
3.ª pl.	agradezan	agradeceran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	agradeci		2.ª pl. agradecei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
ANDAL		andau	andandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	andu	andí [LV] anduvi	andaba
2. ^a sg.	andas	andastis [LV] anduvestis	andabas
3. ^a sg.	anda	andó [LV] anduvu	andaba
1. ^a pl.	andamus	andamus [L] anduvenus [LM] andimus [V] anduvimus [V]	andábamus
2. ^a pl.	andeis [LM] andais [V]	andastis [LV] anduvestis	andabis [LM] andábais [MV]
3. ^a pl.	andan	andorin [L] anduveran andaran [V]	andaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	andaré		andaría
2. ^a sg.	andarás		andarías
3. ^a sg.	andará		andaría
1. ^a pl.	andaremus		andaríamos
2. ^a pl.	andareis		andaríais
3. ^a pl.	andarán		andarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	andi	andara [L], anduvera [MV]	
2. ^a sg.	andis	andaras [L], anduveras[MV]	
3. ^a sg.	andi	andara [L], anduvera [MV]	
1. ^a pl.	andemus	andáramus [L] anduvéramus [MV]	
2. ^a pl.	andeis	andaris [L], anduveris [M] anduvérais [MV]	
3. ^a pl.	andin	andaran [L], anduveran [MV]	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	anda	2. ^a pl.	andei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
ARRECOLLEL [LM] <i>comp. arrecollel</i>		arrecullíu [L] arrecullíu [M]	arrecollendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	arrecollu	arrecullí [L] arrecullí [M]	arrecullía [L] arrecullía [M]
2. ^a sg.	arrecollis	arrecollestis arrecolletis [L]	arrecullías [L] arrecullías [M]
3. ^a sg.	arrecolli	arrecolleu [L] arrecollei [M]	arrecullía [L] arrecullía [M]
1. ^a pl.	arrecollemus	arrecollemus	arrecullíamus [L] arrecullíamus [M]
2. ^a pl.	arrecolleis	arrecollestis arrecolletis [L]	arreculliis [L] arreculliis [M] arrecullíais [M]
3. ^a pl.	arrecollin	arrecolleran	arrecullían [L] arrecullían [M]
	futuru		condicional
1. ^a sg.	arrecolleré		arreculliría [L], arreculliría [M]
2. ^a sg.	arrecollerás		arrecullirías [L], arrecullirías [M]
3. ^a sg.	arrecollerá		arreculliría [L], arreculliría [M]
1. ^a pl.	arrecolleremus		arreculliríamus [L] arreculliríamus [M]
2. ^a pl.	arrecollereis		arreculliriis [L] arreculliriis [M], arreculliríais [M]
3. ^a pl.	arrecollerán		arrecullirían [L], arrecullirían [M]
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	arrecolla		arrecollera
2. ^a sg.	arrecollas		arrecolleras
3. ^a sg.	arrecolla		arrecollera
1. ^a pl.	arrecollamus		arrecolléramus
2. ^a pl.	arrecollais		arrecolleris [LM], arrecollérais [M]
3. ^a pl.	arrecollan		arrecolleran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	arrecolli		2. ^a pl. arrecollei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
ARRECOLLEL [V] <i>comp. arrecollel</i>		arrecollíu	arrecollendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	arrecollu	arrecollí	arrecollía
2. ^a sg.	arrecollis	arrecollestis	arrecollía
3. ^a sg.	arrecolli	arrecolleu	arrecollía
1. ^a pl.	arrecollemus	arrecollimus	arrecollíamus
2. ^a pl.	arrecolleis	arrecollestis	arrecollíais
3. ^a pl.	arrecollin	arrecolleran	arrecollían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	arrecolleré		arrecollería
2. ^a sg.	arrecollerás		arrecollerías
3. ^a sg.	arrecollerá		arrecollería
1. ^a pl.	arrecolleremus		arrecolleríamus
2. ^a pl.	arrecollereis		arrecolleríais
3. ^a pl.	arrecollerán		arrecollerían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	arrecolla	arrecollera	
2. ^a sg.	arrecollas	arrecolleras	
3. ^a sg.	arrecolla	arrecollera	
1. ^a pl.	arrecollamus	arrecolléramus	
2. ^a pl.	arrecollais	arrecollérais	
3. ^a pl.	arrecollan	arrecolleran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	arrecolli		2. ^a pl. arrecollei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CABEL		cabíu	cabendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	quepu	cupi cabí [L]	cabía
2.ª sg.	cabis	cupestis cabestis [L], cabetis [L]	cabías
3.ª sg.	cabi	cupu cabeu [L]	cabía
1.ª pl.	cabemus	cupemus [LM] cabemus [L] cupimus [V]	cabíamus
2.ª pl.	cabeis	cupestis cabestis [L], cabetis [L]	cabiis [LM] cabíais [MV]
3.ª pl.	cabin	cuperan caberan [L]	cabían
	futuru		condicional
1.ª sg.	cabré, caberé [L]		cabría, cabiría [L]
2.ª sg.	cabrás, caberás [L]		cabrías, cabirías [L]
3.ª sg.	cabrá, caberá [L]		cabría, cabiría [L]
1.ª pl.	cabremus, caberemus [L]		cabríamus, cabiríamus [L]
2.ª pl.	cabreis, cabereis [L]		cabriis [LM], cabríais [MV] cabiriis [L]
3.ª pl.	cabrán, caberán [L]		cabrían, cabirían [L]
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1.ª sg.	quepa		cupera, cabera [LM]
2.ª sg.	quepas		cuperas, caberas [LM]
3.ª sg.	quepa		cupera, cabera [LM]
1.ª pl.	quepamus		cupéramus cabéramus [LM]
2.ª pl.	quepais		cupérais caberis [LM], cabérais [M]
3.ª pl.	quepan		cuperan, caberan [LM]
IMPERATIVU			
2.ª sg.	cabi		2.ª pl. cabei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	gerundiu	
CEAL [MV] comp. cial		ceau	ceandu	
INDICATIVU				
	presenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	ceu	cií [M] ceí [V]	ceaba	
2. ^a sg.	ceas	ceastis	ceabas	
3. ^a sg.	cea	ceó	ceaba	
1. ^a pl.	ceamus	ceamus [M] ceimus [V]	ceábamus	
2. ^a pl.	ceeis [M] ceais [V]	ceastis	ceábais ceabis [M]	
3. ^a pl.	cean	ceorin [M] cearan [V]	ceaban	
	futuru		condicional	
1. ^a sg.	cearé		cearía	
2. ^a sg.	cearás		cearías	
3. ^a sg.	ceará		cearía	
1. ^a pl.	cearemus		cearíamus	
2. ^a pl.	ceareis		cearáis, ceariis [M]	
3. ^a pl.	cearán		cearían	
SUBJUNTIVU				
	presenti		imperfectu	
1. ^a sg.	cee		ceara	
2. ^a sg.	cees		cearas	
3. ^a sg.	cee		ceara	
1. ^a pl.	ceemus		ceáramus	
2. ^a pl.	ceeis		ceárais cearis [M]	
3. ^a pl.	ceen		cearan	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	cea		2. ^a pl.	ceei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CHEIRAL [MV] <i>comp. chiral</i>		cheirau	cheirandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cheiru	cheirí	cheiraba
2. ^a sg.	cheiras	cheirastis	cheirabas
3. ^a sg.	cheira	cheiró	cheiraba
1. ^a pl.	cheiramus	cheiramus [M] cheirimus [V]	cheirábamus
2. ^a pl.	cheireis [M] cheirais [V]	cheirastis	cheirábais cheirabis [M]
3. ^a pl.	cheiran	cheirorin [M] cheiraran [V]	cheiraban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	cheiraré		cheiraría
2. ^a sg.	cheirarás		cheirarías
3. ^a sg.	cheirará		cheiraría
1. ^a pl.	cheireremus		cheiraríamos
2. ^a pl.	cheirereis		cheiraríaís, cheirariis [M]
3. ^a pl.	cheirarán		cheirarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	cheiri	cheirara	
2. ^a sg.	cheiris	cheiraras	
3. ^a sg.	cheiri	cheirara	
1. ^a pl.	cheiremus	cheiráramus	
2. ^a pl.	cheireis	cheiráraís, cheiraris [M]	
3. ^a pl.	cheirin	cheiraran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cheira		2. ^a pl. cheirei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CHIRAL [L] <i>comp.</i> cheiral		chirau	chirandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cheiru	chirí	chiraba
2. ^a sg.	cheiras	chirastis chiratis	chirabas
3. ^a sg.	cheira	chiró	chiraba
1. ^a pl.	chiramus	chiramus	chirábamus
2. ^a pl.	chireis	chirastis chiratis	chirabis
3. ^a pl.	cheiran	chirorin	chiraban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	chiraré		chiraría
2. ^a sg.	chirarás		chirarías
3. ^a sg.	chirará		chiraría
1. ^a pl.	chiraremus		chiraríamos
2. ^a pl.	chirareis		chirariis
3. ^a pl.	chirarán		chirarían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	cheiri		chirara
2. ^a sg.	cheiris		chiraras
3. ^a sg.	cheiri		chirara
1. ^a pl.	cheiremus		chiráramus
2. ^a pl.	cheireis		chiraris
3. ^a pl.	cheirin		chiraran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cheira		2. ^a pl. chirei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CIAL [L] <i>comp. ceal</i>		ciau	ciandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	ceu	cií	ciaba
2. ^a sg.	ceas	ciastis ciatis	ciabas
3. ^a sg.	cea	ció	ciaba
1. ^a pl.	ciamus	ciamus	ciábamus
2. ^a pl.	cieis	ciastis ciatis	ciabis
3. ^a pl.	cean	ciorin	ciaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	ciaré		ciaría
2. ^a sg.	ciarás		ciarías
3. ^a sg.	ciará		ciaría
1. ^a pl.	ciaremus		ciaríamus
2. ^a pl.	ciareis		ciariis
3. ^a pl.	ciarán		ciarían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	cee		ciara
2. ^a sg.	cees		ciaras
3. ^a sg.	cee		ciara
1. ^a pl.	ciemus		ciáramus
2. ^a pl.	cieis		ciaris
3. ^a pl.	ceen		ciaran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cea		2. ^a pl. ciei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CONDUCIL [V] <i>comp. cundudil, cunducil</i>		conducíu	conducindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	conduzu	conducí	conducía
2. ^a sg.	conducis	conducistis	conducías
3. ^a sg.	conduci	conducíu	conducía
1. ^a pl.	conducimus	conducimus	conducíamus
2. ^a pl.	conducís	conducistis	conducíais
3. ^a pl.	conducin	conduciran	conducían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	conduciré		conduciría
2. ^a sg.	conducirás		conducirías
3. ^a sg.	conducirá		conduciría
1. ^a pl.	conduciremus		conduciríamos
2. ^a pl.	conducireis		conduciríais
3. ^a pl.	conducirán		conducirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	conduza	conducira	
2. ^a sg.	conduzas	conduciras	
3. ^a sg.	conduza	conducira	
1. ^a pl.	conduzamus	conduciramus	
2. ^a pl.	conduzais	conducirais	
3. ^a pl.	conduzan	conduciran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	conduci		2. ^a pl. conducí

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
COÑOCEL [LM] <i>comp. cuñucel</i>		cuñucíu	coñocendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	coñozu	cuñucí	cuñucía
2. ^a sg.	coñocis	coñocestis coñocetis [L]	cuñucías
3. ^a sg.	coñoci	coñoceu [L] coñocei [M]	cuñucía
1. ^a pl.	coñocemus	coñocemus	cuñucíamus
2. ^a pl.	coñoceis	coñocestis coñocetis [L]	cuñuciis cuñucíais [M]
3. ^a pl.	coñocin	coñoceran	cuñucían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	coñoceré		cuñuciría
2. ^a sg.	coñocerás		cuñucirías
3. ^a sg.	coñocerá		cuñuciría
1. ^a pl.	coñoceremus		cuñuciríamus
2. ^a pl.	coñocereis		cuñuciriis cuñuciríais [M]
3. ^a pl.	coñocerán		cuñucirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	coñoza	coñocera	
2. ^a sg.	coñozas	coñoceras	
3. ^a sg.	coñoza	coñocera	
1. ^a pl.	coñozamus	coñocéramus	
2. ^a pl.	coñozais	coñoceris coñocérais [M]	
3. ^a pl.	coñozan	coñoceran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	coñoci		2. ^a pl. coñocei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CUNDUCIL [L] comp. conducil, cundudil		cunducíu	cunducindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cunduzu	cunducí	cunducía
2. ^a sg.	cunducis	cunducistis cunducitis	cunducías
3. ^a sg.	cunduci	cunducíu	cunducía
1. ^a pl.	cunducimus	cunducimus	cunducíamus
2. ^a pl.	cunducís	cunducistis cunducitis	cunduciis
3. ^a pl.	cunducin	cunduciran	cunducían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	cunduciré		cunduciría
2. ^a sg.	cunducirás		cunducirías
3. ^a sg.	cunducirá		cunduciría
1. ^a pl.	cunduciremus		cunduciríamos
2. ^a pl.	cunducireis		cunduciriis
3. ^a pl.	cunducirán		cunducirían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	cunduza		cunducira
2. ^a sg.	cunduzas		cunduciras
3. ^a sg.	cunduza		cunducira
1. ^a pl.	cunduzamus		cunducíramus
2. ^a pl.	cunduzais		cunduciris
3. ^a pl.	cunduzan		cunduciran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cunduci		2. ^a pl. cunducí

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CUNDUDIL [M] ²⁸ <i>comp. conducil, cunducil</i>		cundudíu	cundudindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cundudu	cundudí	cundudía
2. ^a sg.	cundudis	cundudistis	cundudías
3. ^a sg.	cundudi	cundudí	cundudía
1. ^a pl.	cundudimus	cundudimus	cundudíamus
2. ^a pl.	cundudís	cundudistis	cundudiis cundudíais
3. ^a pl.	cundudin	cundudiran	cundudían
	futu <u>ru</u>		condicional
1. ^a sg.	cundudiré		cundudiría
2. ^a sg.	cundudirás		cundudirías
3. ^a sg.	cundudirá		cundudiría
1. ^a pl.	cundudiremus		cundudiríamus
2. ^a pl.	cundudireis		cundudiriis cundudírais
3. ^a pl.	cundudirán		cundudirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	cunduda	cundudira	
2. ^a sg.	cundudas	coundudiras	
3. ^a sg.	cunduda	cundudira	
1. ^a pl.	cundudamus	cundudíramus	
2. ^a pl.	cundudais	cundudiris cundudírais	
3. ^a pl.	cundudan	cundudiran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cundudi		2. ^a pl. cundudí

²⁸ Se usan tamén as formas alternativas con a vocal -o- en tós us tempus verbais, por exemplo, *condudu*, *condudis*, *condudi*, etcétera.

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CUÑUCEL ²⁹ [V] <i>comp. coñocel</i>		cuñucíu	cuñucendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cuñozu	cuñucí	cuñucía
2. ^a sg.	cuñocis	cuñucestis	cuñucías
3. ^a sg.	cuñoci	cuñuceu	cuñucía
1. ^a pl.	cuñucemus	cuñucimus	cuñucíamus
2. ^a pl.	cuñuceis	cuñucestis	cuñucíais
3. ^a pl.	cuñocin	cuñuceran	cuñucían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	cuñucерé		cuñucерía
2. ^a sg.	cuñucерás		cuñucерías
3. ^a sg.	cuñucерá		cuñucерía
1. ^a pl.	cuñucерemus		cuñucерíamus
2. ^a pl.	cuñucereis		cuñucерíais
3. ^a pl.	cuñucерán		cuñucерían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	cuñoza	cuñucera	
2. ^a sg.	cuñozas	cuñuceras	
3. ^a sg.	cuñoza	cuñucera	
1. ^a pl.	cuñuzamus	cuñucéramus	
2. ^a pl.	cuñuzais	cuñucérais	
3. ^a pl.	cuñozan	cuñuceran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cuñoci	2. ^a pl.	cuñucei

²⁹ En valverdeño existi tamén u infinitivu CUÑOCEL, que forma us paradigmas con unha -o- átona, por exemplo, *cuñocía*, *cuñociás*, etcétera, pero estas formas son menos frecuentes.

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DAL		dau	dandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	dó [L] doi [MV]	di	daba
2. ^a sg.	dás	destis detis [L]	dabas
3. ^a sg.	dá	dó	daba
1. ^a pl.	damus	demus [LM] dimus [V]	dábamus
2. ^a pl.	deis [LM] dais [V]	destis detis [L]	dabis [LM] dábais [MV]
3. ^a pl.	dan	deran dorin [L]	daban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	daré		daría
2. ^a sg.	darás		darías
3. ^a sg.	dará		daría
1. ^a pl.	daremus		daríamus
2. ^a pl.	dareis		dariis [LM] daríais [MV]
3. ^a pl.	darán		darían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	dé	dera	
2. ^a sg.	des	deras	
3. ^a sg.	dé	dera	
1. ^a pl.	demus	déramus	
2. ^a pl.	deis	deris [LM] dérais [MV]	
3. ^a pl.	den	deran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	dá	2. ^a pl.	dei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DEBEL		dibíu [LM] debíu [V]	debendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	debu	dibí [LM] debí [V]	dibía [LM] debía [V]
2. ^a sg.	debis	debestis debetis [L]	dibías [LM] debías [V]
3. ^a sg.	debi	debeu [LV] debei [M]	dibía [LM] debía [V]
1. ^a pl.	debemus	debemus [LM] debimus [V]	dibíamus [LM] debíamus [V]
2. ^a pl.	debeis	debestis debetis [L]	dibiis [LM] dibíais [M] debíais [V]
3. ^a pl.	debin	deberan	dibían [LM] debían [V]
	futuru		condicional
1. ^a sg.	deberé		dibiría [LM], debería [V]
2. ^a sg.	deberás		dibirías [LM], deberías [V]
3. ^a sg.	deberá		dibiría [LM], debería [V]
1. ^a pl.	deberemus		dibiríamus [LM], deberíamus [V]
2. ^a pl.	debereis		dibiriis [LM], dibiríais [M] deberíais [V]
3. ^a pl.	deberán		dibirían [LM], deberían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	deba		debera
2. ^a sg.	debas		deberas
3. ^a sg.	deba		debera
1. ^a pl.	debamus		debéramus
2. ^a pl.	debais		deberis [LM] debérais [MV]
3. ^a pl.	deban		deberan
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	debi		2. ^a pl. debei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DEIXAL [M] ³⁰ <i>comp. dixel, dejal</i>		deixau	deixandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	deixu	dixí	deixaba
2. ^a sg.	deixas	deixastis	deixabas
3. ^a sg.	deixa	deixó	deixaba
1. ^a pl.	deixamus	deixamus	deixábamus
2. ^a pl.	deixeis	deixastis	deixabis deixábais
3. ^a pl.	deixan	deixorin	deixaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	deixaré		deixaría
2. ^a sg.	deixarás		deixarías
3. ^a sg.	deixará		deixaría
1. ^a pl.	deixaremus		deixaríamos
2. ^a pl.	deixareis		deixariis deixaríaais
3. ^a pl.	deixarán		deixarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	deixi	deixara	
2. ^a sg.	deixis	deixaras	
3. ^a sg.	deixi	deixara	
1. ^a pl.	deixemus	deixáramus	
2. ^a pl.	deixeis	deixaris deixáraais	
3. ^a pl.	deixin	deixaran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	deixa		2. ^a pl. deixei

³⁰ Existin tamén as formas alternativas sin u diptongu en tós us tempus verbais, por exemplo, *dexu, dexas, dexa*, etcétera; sin embargo, se trata de unha realización minoritaria.

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DEJAL [V] <i>comp. dixal, deixal</i>		dejau	dejandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	deju	dejí	dejaba
2. ^a sg.	dejas	dejastis	dejabas
3. ^a sg.	deja	dejó	dejaba
1. ^a pl.	dejamus	dejimus	dejábamus
2. ^a pl.	dejais	dejastis	dejábais
3. ^a pl.	dejan	dejaran	dejaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	dejaré		dejaría
2. ^a sg.	dejarás		dejarías
3. ^a sg.	dejará		dejaría
1. ^a pl.	dejaremus		dejaríamos
2. ^a pl.	dejareis		dejaríais
3. ^a pl.	dejarán		dejarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	deji	dejara	
2. ^a sg.	dejis	dejaras	
3. ^a sg.	deji	dejara	
1. ^a pl.	dejemus	dejáramus	
2. ^a pl.	dejeis	dejárais	
3. ^a pl.	dejin	dejaran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	deja		2. ^a pl. dejei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DICEL [V] <i>comp. idel / idil</i>		ditu	dicendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	digu	diji	dicía
2. ^a sg.	dicis	dijestis	dicías
3. ^a sg.	di dici	diju	dicía
1. ^a pl.	dicemus	dijimus	dicíamus
2. ^a pl.	diceis	dijestis	dicíais
3. ^a pl.	dicin	dijeran	dicían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	diré		diría
2. ^a sg.	dirás		dirías
3. ^a sg.	dirá		diría
1. ^a pl.	diremus		diríamus
2. ^a pl.	direis		diríais
3. ^a pl.	dirán		dirían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	diga		dijera
2. ^a sg.	digas		dijeras
3. ^a sg.	diga		dijera
1. ^a pl.	digamus		dijéramus
2. ^a pl.	digais		dijérais
3. ^a pl.	digan		dijeran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	di		2. ^a pl. dicei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DIL		díu	dindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	vo [L], voi [MV]	foi [LM] fui [V]	diba [LM] iba [V]
2. ^a sg.	vas	fostis fotis [L]	dibas [LM] ibas [V]
3. ^a sg.	vai	foi	diba [LM] iba [V]
1. ^a pl.	vamus	fomus [LM] fuimus [V]	díbamus [LM] íbamus [V]
2. ^a pl.	dis [LM] vais [V]	fostis fotis [L]	dibis [LM], díbais [M] íbais [V]
3. ^a pl.	van	foran	diban [LM] iban [V]
	futuru		condicional
1. ^a sg.	diré [LM], iré [V]		diría [LM], iría [V]
2. ^a sg.	dirás [LM], irás [V]		dirías [LM], irías [V]
3. ^a sg.	dirá [LM], irá [V]		diría [LM], iría [V]
1. ^a pl.	diremus [LM], iremus [V]		diríamos [LM], iríamos [V]
2. ^a pl.	direis [LM], ireis [V]		diriis [LM], diríais [M] iríais [V]
3. ^a pl.	dirán [LM], irán [V]		dirían [LM], irían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	vaya	fora	
2. ^a sg.	vayas	foras	
3. ^a sg.	vaya	fora	
1. ^a pl.	vayamus	fóramus	
2. ^a pl.	vayais	foris [LM], fórais [MV]	
3. ^a pl.	vayan	foran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	vai	2. ^a pl.	di [LM], idi [V]

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DIXAL [L] <i>comp. deixal, dejal</i>		dixau	dixandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	deixu	dixí	dixaba
2.ª sg.	deixas	dixastis dixatis	dixabas
3.ª sg.	deixa	dixó	dixaba
1.ª pl.	dixamus	dixamus	dixábamus
2.ª pl.	dixeis	dixastis dixatis	dixabis
3.ª pl.	deixan	dixorin	dixaban
	futuru		condicional
1.ª sg.	dixaré		dixaría
2.ª sg.	dixarás		dixarías
3.ª sg.	dixará		dixaría
1.ª pl.	dixaremus		dixaríamos
2.ª pl.	dixareis		dixariis
3.ª pl.	dixarán		dixarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	deixi	dixara	
2.ª sg.	deixis	dixaras	
3.ª sg.	deixi	dixara	
1.ª pl.	dixemus	dixáramus	
2.ª pl.	dixeis	dixaris	
3.ª pl.	deixin	dixaran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	deixa		2.ª pl. dixei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DULMIL ³¹ [L] <i>comp.</i> durmil		dulmíu	dulmindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	dulmu	dulmí	dulmía
2. ^a sg.	dulmis	dulmistis dulmitis	dulmías
3. ^a sg.	dulmi	dulmíu	dulmía
1. ^a pl.	dulmimus	dulmimus	dulmíamus
2. ^a pl.	dulmís	dulmistis dulmitis	dulmiis
3. ^a pl.	dulmin	dulmiran	dulmían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	dulmiré		dulmiría
2. ^a sg.	dulmirás		dulmirías
3. ^a sg.	dulmirá		dulmiría
1. ^a pl.	dulmiremus		dulmiríamus
2. ^a pl.	dulmireis		dulmiriis
3. ^a pl.	dulmirán		dulmirían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	dulma		dulmira
2. ^a sg.	dulmas		dulmiras
3. ^a sg.	dulma		dulmira
1. ^a pl.	dulmamus		dulmíramus
2. ^a pl.	dulmais		dulmiris
3. ^a pl.	dulman		dulmiran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	dulmi		2. ^a pl. dulmí

³¹ En lagarteiru tamén existin as formas con -r-, *durmil, durmu, durmis*, etcétera, pero son menos frequentis en comparación con as expostas.

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DURMIL [MV] <i>comp. dulmil</i>		durmíu	durmindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	durmu	durmí	durmía
2. ^a sg.	durmis	durmistis	durmías
3. ^a sg.	durmi	durmí [M] durmíu [V]	durmía
1. ^a pl.	durmimus	durmimus	durmíamus
2. ^a pl.	durmís	durmistis	durmíais durmiis [M]
3. ^a pl.	durmin	durmiran	durmían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	durmiré		durmiría
2. ^a sg.	durmirás		durmirías
3. ^a sg.	durmirá		durmiría
1. ^a pl.	durmiremus		durmíramus
2. ^a pl.	durmireis		durmírais durmiriis [M]
3. ^a pl.	durmirán		durmirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	durma	durmira	
2. ^a sg.	durmas	durmiras	
3. ^a sg.	durma	durmira	
1. ^a pl.	durmamus	durmíramus	
2. ^a pl.	durmais	durmírais durmiris [M]	
3. ^a pl.	durman	durmiran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	durmi		2. ^a pl. durmí

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
ENTENDEL [MV] <i>comp. intedel</i>		entindíu [M] entendíu [V]	entendendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	entendu	entindí [M] entendí [V]	entindía [M] entendía [V]
2. ^a sg.	entendis	entendestis	entindías [M] entendías [V]
3. ^a sg.	entendi	entendei [M] entendeu [V]	entindía [M] entendía [V]
1. ^a pl.	entendemus	entendemus [M] entendimus [V]	entindíamus [M] entendíamus [V]
2. ^a pl.	entendeis	entendestis	entindiis [M] entindíais [M] entendíais [V]
3. ^a pl.	entendin	entenderan	entindían [M] entendían [V]
	futuru		condicional
1. ^a sg.	entenderé		entindiría [M], entendería [V]
2. ^a sg.	entenderás		entindirías [M], entenderías [V]
3. ^a sg.	entenderá		entindiría [M], entendería [V]
1. ^a pl.	entenderemus		entindiríamus [M] entenderíamus [V]
2. ^a pl.	entendereis		entindiriis [M], entindiríais [M] entenderíais [V]
3. ^a pl.	entenderán		entindirían [M], entenderían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	entenda		entendera
2. ^a sg.	entendas		entenderas
3. ^a sg.	enenda		enendera
1. ^a pl.	entendamus		entendéramus
2. ^a pl.	entendais		entendérais, entenderis [M]
3. ^a pl.	entendan		entenderan
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	entendi		2. ^a pl. entenderi

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
ESTAL [MV] <i>comp. istal</i>		estau	estandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	estoi	estuvi	estaba
2. ^a sg.	estás	estuvestis	estabas
3. ^a sg.	está	estuvu	estaba
1. ^a pl.	estamus	estuvemos [M] estuvimus [V]	estábamus
2. ^a pl.	esteis [M] estais [V]	estuvestis	estábais estabis [M]
3. ^a pl.	están	estuveran	estaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	estaré		estaría
2. ^a sg.	estarás		estarías
3. ^a sg.	estará		estaría
1. ^a pl.	estaremus		estaríamos
2. ^a pl.	estareis		estaríais estariis [M]
3. ^a pl.	estarán		estarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	esté	estuvera	
2. ^a sg.	estés	estuveras	
3. ^a sg.	esté	estuvera	
1. ^a pl.	estemus	estuvéramus	
2. ^a pl.	esteis	estuvérais estuveris [M]	
3. ^a pl.	estén	estuveran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	está		2. ^a pl. estei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS						
infinitivu		participiu		gerundiu		
FEL [LM] comp. ficel		feitu		fendu		
INDICATIVU						
	presenti		perfectu simpli		imperfectu	
1. ^a sg.	fagu [L] fayu [M]		fidi		feya	
2. ^a sg.	fais		fidestis, fidetis [L]		feyas	
3. ^a sg.	fai		fidu		feya	
1. ^a pl.	femus feimus [M] ³²		fidemus		féyamus	
2. ^a pl.	feis		fidestis, fidetis [L]		feyis, féyais [M]	
3. ^a pl.	fadin [L] fain [M]		fideran		feyan	
	futuru			condicional		
1. ^a sg.	fairé			fairía		
2. ^a sg.	fairás			fairías		
3. ^a sg.	fairá			fairía		
1. ^a pl.	fairemus			fairíamus		
2. ^a pl.	faireis			fairiis, fairíais [M]		
3. ^a pl.	fairán			fairían		
SUBJUNTIVU						
	presenti			imperfectu		
1. ^a sg.	faga [L] faya [M]			fidera		
2. ^a sg.	fagas [L] fayas [M]			fideras		
3. ^a sg.	faga [L] faya [M]			fidera		
1. ^a pl.	fagamus [L] fayamus [M]			fidéramus		
2. ^a pl.	fagais [L] fayais [M]			fideris fidérais [M]		
3. ^a pl.	fagan [L] fayan [M]			fideran		
IMPERATIVU						
2. ^a sg.	fai			2. ^a pl.	fei	

³² Forma poicu frequenti.

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
FICEL [V] <i>comp. fel</i>		feito	ficendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	fayu	fici	ficía
2. ^a sg.	fais	ficestis	ficías
3. ^a sg.	fai	fizu	ficía
1. ^a pl.	ficemus	ficimus	ficiámus
2. ^a pl.	ficeis	ficestis	ficíais
3. ^a pl.	facin	ficeran	ficían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	fairé		fairía
2. ^a sg.	fairás		fairías
3. ^a sg.	fairá		fairía
1. ^a pl.	fairemus		fairíamus
2. ^a pl.	faireis		fairíais
3. ^a pl.	fairán		fairían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	faya		ficera
2. ^a sg.	fayas		ficeras
3. ^a sg.	faya		ficera
1. ^a pl.	fayamus		ficéramus
2. ^a pl.	fayais		ficérais
3. ^a pl.	fayan		ficeran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	fai		2. ^a pl. ficei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
HABEL		habíu	habendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	he	hubi	había
2. ^a sg.	has	hubestis hubetis [L]	habías
3. ^a sg.	ha, hai	hubu	había
1. ^a pl.	hemus	hubemus [MV] hubimus [V]	habíamos
2. ^a pl.	habeis, heis	hubestis hubetis [L]	habíis [LM] habíais [MV]
3. ^a pl.	han	huberan	habían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	habré haberé		habría habiría [L], habería [V]
2. ^a sg.	habrás haberás		habrías habirías [L], haberías [V]
3. ^a sg.	habrá haberá		habría habiría [L], habería [V]
1. ^a pl.	habremus haberemus		habríamus habiríamos [L], haberíamos [V]
2. ^a pl.	habreis habereis		habríais habiriis [LM], haberíais [V]
3. ^a pl.	habrán haberán		habrían habirían [L], haberían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	haya, haixha [L]		hubera
2. ^a sg.	hayas, haixhas [L]		huberas
3. ^a sg.	haya, haixha [L]		hubera
1. ^a pl.	hayamus, haixhamus [L]		hubéramus
2. ^a pl.	hayais, haixhais [L]		huberis [LM] hubérais [MV]
3. ^a pl.	hayan, haixhan [L]		huberan
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	---		2. ^a pl. ---

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
IDEL / IDIL [LM] comp. dicel		ditu iditu [L]	idendu idindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	digu	dixi	idía
2. ^a sg.	didis	dixestis dixetis [L]	idías
3. ^a sg.	di [L] didi [M]	dixu	idía
1. ^a pl.	idemus idimus	dixemus	idíamus
2. ^a pl.	idís ideis [L]	dixestis dixetis [L]	idís idíais [M]
3. ^a pl.	didin	dixeran	idían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	diré		diría
2. ^a sg.	dirás		dirías
3. ^a sg.	dirá		diría
1. ^a pl.	diremus		diríamus
2. ^a pl.	direis		diriis diríais [M]
3. ^a pl.	dirán		dirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	diga	dixera	
2. ^a sg.	digas	dixeras	
3. ^a sg.	diga	dixera	
1. ^a pl.	digamus	dixéramus	
2. ^a pl.	digais	dixeris dixérais [M]	
3. ^a pl.	digan	dixeran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	di	2. ^a pl.	idí

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
INTENDEL [L] <i>comp. entendel</i>		intindíu	intendendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	intendu	intindí	intindía
2.ª sg.	intendis	intendestis intendetis	intindías
3.ª sg.	intendi	intendeu	intindía
1.ª pl.	intendemus	intendemus	intindíamus
2.ª pl.	intendeis	intendestis intendetis	intindiis
3.ª pl.	intendin	intenderan	intindían
	futuru		condicional
1.ª sg.	intenderé		intindiría
2.ª sg.	intenderás		intindirías
3.ª sg.	intenderá		intindiría
1.ª pl.	intenderemus		intindiríamus
2.ª pl.	intendereis		intindiriis
3.ª pl.	intenderán		intindirían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1.ª sg.	intenda		intendera
2.ª sg.	intendas		intenderas
3.ª sg.	intenda		inendera
1.ª pl.	intendamus		intendéramus
2.ª pl.	intendais		intenderis
3.ª pl.	intendan		intenderan
IMPERATIVU			
2.ª sg.	intendi		2.ª pl. intendei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
ISTAL [L] <i>comp. estal</i>		istau	istandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	istó	istuvi	istaba
2. ^a sg.	istás	istuestis istuvetis	istabas
3. ^a sg.	istá	istuvu	istaba
1. ^a pl.	istamus	istuvemus	istábamus
2. ^a pl.	isteis	istuestis istuvetis	istabis
3. ^a pl.	istán	istuveran	istaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	istaré		istaría
2. ^a sg.	istarás		istarías
3. ^a sg.	istará		istaría
1. ^a pl.	istaremus		istaríamos
2. ^a pl.	istareis		istariis
3. ^a pl.	istarán		istarían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	isté		istuvera
2. ^a sg.	isté		istuveras
3. ^a sg.	isté		istuvera
1. ^a pl.	istemus		istuvéramus
2. ^a pl.	isteis		istuveris
3. ^a pl.	istén		istuveran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	istá		2. ^a pl. istei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
IXHUGAL [L] <i>comp. xhugal, xugal</i>		ixhugau	ixhugandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	ixhugu	ixhuguí	ixhugaba
2. ^a sg.	ixhugas	ixhugastis ixhugatis	ixhugabas
3. ^a sg.	ixhuga	ixhugó	ixhugaba
1. ^a pl.	ixhugamus	ixhugamus	ixhugábamus
2. ^a pl.	ixhugueis	ixhugastis ixhugatis	ixhugabis
3. ^a pl.	ixhugan	ixhugorin	ixhugaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	ixhugaré		ixhugaría
2. ^a sg.	ixhugarás		ixhugarías
3. ^a sg.	ixhugará		ixhugaría
1. ^a pl.	ixhugaremus		ixhugaríamos
2. ^a pl.	ixhugareis		ixhugariis
3. ^a pl.	ixhugarán		ixhugarían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	ixhugui		ixhugara
2. ^a sg.	ixhuguis		ixhugaras
3. ^a sg.	ixhugui		ixhugara
1. ^a pl.	ixhuguemus		ixhugáramus
2. ^a pl.	ixhugueis		ixhugaris
3. ^a pl.	ixhuguin		ixhugaran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	ixhuga		2. ^a pl. ixhuguei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
LEL [L]		líu [LM], líu [M]	lendu
LEEL [MV]		leíu [V]	leendu [MV]
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	leu	li [LM], líi [M] leí [V]	lía [LM], líia [M] leía [V]
2. ^a sg.	les lees [MV]	lestis, letis [L] leestis [MV]	lías [LM], líias [M] leías [V]
3. ^a sg.	lé lee [MV]	leu [LV], leei [M] leeu [V]	lía [LM], líia [M] leía [V]
1. ^a pl.	lemus leemus [MV]	lemus [LM] leemus [M] leimus [V]	líamus [LM] líiamus [M] leíamus [V]
2. ^a pl.	leis leeis [MV]	lestis, letis [L] leestis [MV]	liis [LM], líais [M] leíais [V]
3. ^a pl.	len leen [MV]	leran leeran [MV]	lían [LM], líian [M] leían [V]
	futuru		condicional
1. ^a sg.	leeré		liiría [LM], leería [V]
2. ^a sg.	leerás		liirías [LM], leerías [V]
3. ^a sg.	leerá		liiría [LM], leería [V]
1. ^a pl.	leeremus		liiríamus [LM], leeríamus [V]
2. ^a pl.	leereis		liiriis [LM], liiríais [M] leeríais [V]
3. ^a pl.	leerán		liirían [LM], leerían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	lea		lera [L], leera [M], leyerá [V]
2. ^a sg.	leas		leras [L], leeras [M], leyerás [V]
3. ^a sg.	lea		lera [L], leera [M], leyerá [V]
1. ^a pl.	leamus		léramus [L], leéramus [M] leyéramus [V]
2. ^a pl.	leais		leris [L], leeris [M], leérais [M] leyérais [V]
3. ^a pl.	lean		leran [L], leeran [M], leyeran [V]
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	lé		2. ^a pl. leei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
MORREL		mortu	morrendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	morru	murrí [LM] morri [V]	murría [LM] morría [V]
2.ª sg.	morris	morrestis morretis [L]	murrías [LM] morrías [V]
3.ª sg.	morri	morreu [LV] morrei [M]	murría [LM] morría [V]
1.ª pl.	morremus	morremus [LM] morrimus [V]	murríamus [LM] morríamus [V]
2.ª pl.	morreis	morrestis morretis [L]	murríis [LM] murríais [M] morríais [V]
3.ª pl.	morrin	morreran	murrían [LM] morrían [V]
	futuru		condicional
1.ª sg.	morreré		murriría [LM], morrería [V]
2.ª sg.	morrerás		murrirías [LM], morrerías [V]
3.ª sg.	morrerá		murriría [LM], morrería [V]
1.ª pl.	morreremus		murriríamus [LM] morreríamus [V]
2.ª pl.	morrereis		murririis [LM], murriríais [M] morreríais [V]
3.ª pl.	morrerán		murrirían [LM], morrerían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1.ª sg.	morra		morrera
2.ª sg.	morras		morreras
3.ª sg.	morra		morrera
1.ª pl.	morramus		morréramus
2.ª pl.	morrais		morreris [LM] morrérais [MV]
3.ª pl.	morran		morreran
IMPERATIVU			
2.ª sg.	morri		2.ª pl. morrei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
MOVEL		movíu [LM] movíu [V]	movendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	movu	moví [LM] moví [V]	movía [LM] movía [V]
2. ^a sg.	movis	movestis movetis [L]	movías [LM] movías [V]
3. ^a sg.	movi	moveu [LV] movei [M]	movía [LM] movía [V]
1. ^a pl.	movemus	movemus [LM] movimus [V]	movíamus [LM] movíamus [V]
2. ^a pl.	moveis	movestis movetis [L]	muviis [LM] muvíais [M] movíais [V]
3. ^a pl.	movin	moveran	muvían [LM] movían [V]
	futuru		condicional
1. ^a sg.	moveré		muviría [LM], movería [V]
2. ^a sg.	moverás		muvirías [LM], moverías [V]
3. ^a sg.	moverá		muviría [LM], movería [V]
1. ^a pl.	moveremus		muviríamus [LM] moveríamus [V]
2. ^a pl.	movereis		muviriis [LM] muviríais [M], moveríais [V]
3. ^a pl.	moverán		muvirían [LM], moverían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	mova	movera	
2. ^a sg.	movas	moveras	
3. ^a sg.	mova	movera	
1. ^a pl.	movamus	movéramus	
2. ^a pl.	movais	moveris [LM], moveráis [MV]	
3. ^a pl.	movan	moveran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	movi	2. ^a pl.	movei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	gerundiu	
PIDIL [LV] <i>comp. pil</i>		pidíu	pidindu	
INDICATIVU				
	presenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	pidu	pidí	pidía	
2. ^a sg.	pidis	pidistis piditis [L]	pidías	
3. ^a sg.	pidi	pidíu	pidía	
1. ^a pl.	pidimus	pidimus	pidíamus	
2. ^a pl.	pidís	pidistis piditis [L]	pidiis [L] pidíais [V]	
3. ^a pl.	pidin	pidiran	pidían	
	futuru		condicional	
1. ^a sg.	pidiré		pidiría	
2. ^a sg.	pidirás		pidirías	
3. ^a sg.	pidirá		pidiría	
1. ^a pl.	pidiremus		pidiríamus	
2. ^a pl.	pidireis		pidiriis [L] pidiríais [V]	
3. ^a pl.	pidirán		pidirían	
SUBJUNTIVU				
	presenti		imperfectu	
1. ^a sg.	pida		pidira	
2. ^a sg.	pidas		pidiras	
3. ^a sg.	pida		pidira	
1. ^a pl.	pidamus		pidíramus	
2. ^a pl.	pidais		pidiris [L] pidírais [V]	
3. ^a pl.	pidan		pidiran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	pidi		2. ^a pl.	pidí

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PIL[M] comp. pidil		píu	pindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	píu	pi	pía
2. ^a sg.	pis	pistis	pías
3. ^a sg.	pi	pi	pía
1. ^a pl.	pimus	pimus	píamus
2. ^a pl.	pis	pistis	piis, píais
3. ^a pl.	pin	piran	pían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	piré		piría
2. ^a sg.	pirás		pirías
3. ^a sg.	pirá		piría
1. ^a pl.	piremus		piríamus
2. ^a pl.	pireis		piriis, piríais
3. ^a pl.	pirán		pirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	pía	pira	
2. ^a sg.	pías	piras	
3. ^a sg.	pía	pira	
1. ^a pl.	píamus	píramus	
2. ^a pl.	píais	piris, pírais	
3. ^a pl.	pían	piran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	pi		2. ^a pl. píí

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PODEL [V] <i>comp. puel, poel</i>		podíu	podendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	podu	pudi	podía
2. ^a sg.	pois	pudestis	podías
3. ^a sg.	poi	puđu	podía
1. ^a pl.	podemus	pudimus	podíamus
2. ^a pl.	podeis	pudestis	podíais
3. ^a pl.	podin	puderan	podían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	podré		podría
2. ^a sg.	podrás		podrías
3. ^a sg.	podrá		podía
1. ^a pl.	podremus		podríamus
2. ^a pl.	podreis		podríais
3. ^a pl.	podrán		podrían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	poda	pudera	
2. ^a sg.	podas	puderas	
3. ^a sg.	poda	pudera	
1. ^a pl.	podamus	pudéramus	
2. ^a pl.	podais	pudérais	
3. ^a pl.	podan	puderan	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	poi		2. ^a pl. podei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
POEL [M] <i>comp. podel, puel</i>		puíu	poendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	poyu	puí	puía
2. ^a sg.	pois	poestis	puías
3. ^a sg.	poi	pu poei	puía
1. ^a pl.	poemus	poemus	puíamus
2. ^a pl.	poeis	poestis	puiis puíais
3. ^a pl.	poin	poeran	puían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	poiré, poeré		puiría
2. ^a sg.	poirás, poerás		puirías
3. ^a sg.	poirá, poerá		puiría
1. ^a pl.	poiremus, poeremus		puiríamus
2. ^a pl.	poireis, poereis		puiriis
3. ^a pl.	poirán, poerán		puirían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	poya		poera
2. ^a sg.	poyas		poeras
3. ^a sg.	poya		poera
1. ^a pl.	poyamus		poéramus
2. ^a pl.	poyais		poeris, poérais
3. ^a pl.	poyan		poeran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	poi		2. ^a pl. poei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
POÑEL [M] <i>comp. puñel</i>		postu	poñendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	poñu	pushi puishi	puñía
2. ^a sg.	pos	pushestis puishestis	puñías
3. ^a sg.	pon	pushu puishu	puñía
1. ^a pl.	poñemus	pushemus puishemus	puñíamus
2. ^a pl.	poñeis	pushestis puishestis	puñiis puñíais
3. ^a pl.	ponin	pusheran puisheran	puñían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	pondré		pondría, pundría
2. ^a sg.	pondrás		pondrías, pundrías
3. ^a sg.	pondrá		pondría, pundría
1. ^a pl.	pondremus		pondríamus, pundríamus
2. ^a pl.	pondreis		pondríais, pundriis
3. ^a pl.	pondrán		pondrían, pundrían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	poña		pushera
2. ^a sg.	poñas		pusheras
3. ^a sg.	poña		pushera
1. ^a pl.	poñamus		pushéramus
2. ^a pl.	poñais		pusheriis pushérais
3. ^a pl.	poñan		pusheran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	pon		2. ^a pl. poñei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PREFERIL [V] <i>comp. prifiril</i>		preferíu	preferindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	prefieru	preferí	prefería
2. ^a sg.	prefieris	preferistis	preferías
3. ^a sg.	prefieri	preferíu	prefería
1. ^a pl.	preferimus	preferimus	preferíamus
2. ^a pl.	preferís	preferistis	preferíais
3. ^a pl.	prefierin	preferiran	preferían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	preferiré		preferiría
2. ^a sg.	preferirás		preferirías
3. ^a sg.	preferirá		preferiría
1. ^a pl.	preferiremus		preferiríamos
2. ^a pl.	preferireis		preferiríais
3. ^a pl.	preferirán		preferirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	prefiera	preferira	
2. ^a sg.	prefieras	preferiras	
3. ^a sg.	prefiera	preferira	
1. ^a pl.	prefiramus	preferiramus	
2. ^a pl.	prefirais	preferirais	
3. ^a pl.	prefieran	preferiran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	prefieri		2. ^a pl. preferí

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	gerundiu	
PRIFIRIL ³³ [LM] <i>comp. preferil</i>		prifiríu	prifirindu	
INDICATIVU				
	presenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	prefieru	prifirí	prifiría	
2. ^a sg.	prefieris	prifiristis prifiritis [L]	prifirías	
3. ^a sg.	prefieri	prifiríu [L] prifirí [M]	prifiría	
1. ^a pl.	prifirimus	prifirimus	prifiríamus	
2. ^a pl.	prifirís	prifiristis prifiritis [L]	prifiriis prifiríais [M]	
3. ^a pl.	prefierin	prifiriran	prifirían	
	futuru		condicional	
1. ^a sg.	prifiriré		prifiriría	
2. ^a sg.	prifirirás		prifirirías	
3. ^a sg.	prifirirá		prifiriría	
1. ^a pl.	prifiriremus		prifiriríamus	
2. ^a pl.	prifirireis		prifiririis prifiriríais [M]	
3. ^a pl.	prifirirán		prifirirían	
SUBJUNTIVU				
	presenti		imperfectu	
1. ^a sg.	prefiera		prifirira	
2. ^a sg.	prefieras		prifiriras	
3. ^a sg.	prefiera		prifirira	
1. ^a pl.	prifiramus		prifiríramus	
2. ^a pl.	prifirais		prifiriris prifirirais [M]	
3. ^a pl.	prefieran		prifiriran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	prefieri		2. ^a pl.	prifirí

³³ En mañegu existi tamén u infinitivu PREFIRIL, que forma paradigmas con unha -e- átona, por exemplo, *prifiriré, prifirirás*, etcétera.

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PUEL [L] <i>comp. podel, poel</i>		puíu	puendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	poyu po	puí	puía
2. ^a sg.	pois	puetis puetis	puías
3. ^a sg.	poi	pueu, pu	puía
1. ^a pl.	puemus	puemus	puíamus
2. ^a pl.	pueis	puetis puetis	puiis
3. ^a pl.	poyin	pueran	puían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	pueré		puiría
2. ^a sg.	puerás		puirías
3. ^a sg.	puerá		puiría
1. ^a pl.	pueremus		puiríamus
2. ^a pl.	puereis		puiriis
3. ^a pl.	puerán		puirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	poya	puera	
2. ^a sg.	poyas	pueras	
3. ^a sg.	poya	puera	
1. ^a pl.	puamus	puéramus	
2. ^a pl.	puais	pueris	
3. ^a pl.	poyan	pueran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	poi		2. ^a pl. puei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PUÑEL [L] <i>comp. poñel, puñel</i>		postu	puñendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	poñu	pushi	puñía
2. ^a sg.	pos	pushestis pushetis	puñías
3. ^a sg.	pon	pushu	puñía
1. ^a pl.	puñemus	pushemus	puñíamus
2. ^a pl.	puñeis	pushestis pushetis	puñiis
3. ^a pl.	ponin	pusheran	puñían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	pondré, polné		pundría, pulnía
2. ^a sg.	pondrás, polnás		pundrían, pulnías
3. ^a sg.	pondrá, polná		pundría, pulnía
1. ^a pl.	pondremus, polnemus		pundríamus, pulníamus
2. ^a pl.	pondreis, polneis		pundriis, pulniis
3. ^a pl.	pondrán, polnán		pundrían, pulnían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	poña		pushera
2. ^a sg.	poñas		pusheras
3. ^a sg.	poña		pushera
1. ^a pl.	poñamus		pushéramus
2. ^a pl.	poñais		pusheris
3. ^a pl.	poñan		pusheran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	pon		2. ^a pl. puñei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PUÑEL [V] <i>comp. poñel, puñel</i>		postu	puñendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	poñu	pusi	puñía
2. ^a sg.	pons	pusestis	puñías
3. ^a sg.	pon	pusu	puñía
1. ^a pl.	puñemus	pusimus	puñíamus
2. ^a pl.	puñeis	pusestis	puñíais
3. ^a pl.	ponin	puseran	puñían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	pondré		pondría
2. ^a sg.	pondrás		pondrías
3. ^a sg.	pondrá		pondría
1. ^a pl.	pondremus		pondríamus
2. ^a pl.	pondreis		pondríais
3. ^a pl.	pondrán		pondrían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	poña	pusera	
2. ^a sg.	poñas	puseras	
3. ^a sg.	poña	pusera	
1. ^a pl.	poñamus	puséramus	
2. ^a pl.	poñais	pusérais	
3. ^a pl.	poñan	puseran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	pon		2. ^a pl. puñei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
QUEL		queyu [L] queidu [MV]	quendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cayu	queyi [LV] quei [M]	queya
2. ^a sg.	cais	queistis [L] questis [MV]	queyas
3. ^a sg.	cai	queyu [LV] quei [M]	queya
1. ^a pl.	quemus queimus [M]	quemus [LM] queimus [M] quimus [V]	quéyamus
2. ^a pl.	queis	queistis [L] questis [MV]	queyis [LM] quéyais [MV]
3. ^a pl.	cayin [LV] cain [M]	queiran	queyan
	futuru		condicional
1. ^a sg.	cairé		cairía
2. ^a sg.	cairás		cairías
3. ^a sg.	cairá		cairía
1. ^a pl.	cairemus		cairíamus
2. ^a pl.	caireis		cairiis [LM] cairíais [MV]
3. ^a pl.	cairán		cairían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	caya		queira
2. ^a sg.	cayas		queiras
3. ^a sg.	caya		queira
1. ^a pl.	cayamus		quéíramus
2. ^a pl.	cayais		queiris [LM] quéírais [MV]
3. ^a pl.	cayan		queiran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cai		2. ^a pl. quei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
QUEREL [LM] <i>comp. querel</i>		quiríu	querendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	queru	quishi	quiría
2.ª sg.	ques	quishestis quishetis [L]	quirías
3.ª sg.	quel	quishu	quiría
1.ª pl.	queremus	quishemus	quiríamus
2.ª pl.	quereis	quishestis quishetis [L]	quiriis quiríais [M]
3.ª pl.	querin	quisheran	quirían
	futuuru		condicional
1.ª sg.	quelné [L] quendré [M]		quilnía [L] quindría [M]
2.ª sg.	quelnás [L] quendrás [M]		quilnías [L] quindrias [M]
3.ª sg.	quelná [L] quendrá [M]		quilnía [L] quindría [M]
1.ª pl.	quelnemus [L] quendremus [M]		quilníamus [L] quindríamus [M]
2.ª pl.	quelneis [L] quendreis [M]		quilniis [L] quindriis [M], quindriais [M]
3.ª pl.	quelnán [L] quendrán [M]		quilnían [L] quindrían [M]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	queira	quishera	
2.ª sg.	queiras	quisheras	
3.ª sg.	queira, quera ³⁴	quishera	
1.ª pl.	queiramus, quiramus [L]	quishéramus	
2.ª pl.	queirais, quirais [L]	quisheris, quishérais [M]	
3.ª pl.	queiran	quisheran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	quel	2.ª pl.	querei

³⁴ A forma *quera* se usa solu dispois du adverbio *dondi*, *ondi*.

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
QUEREL [V] <i>comp. querel</i>		queríu	querendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	queru	quisi quixi	quería
2.ª sg.	ques	quistestis quixestis	querías
3.ª sg.	quel	quisu quixu	quería
1.ª pl.	queremus	quisimus quiximus	queríamos
2.ª pl.	quereis	quistestis quixestis	queríais
3.ª pl.	querin	quiseran quixeran	querían
	futuru		condicional
1.ª sg.	querré ³⁵		querría
2.ª sg.	querrás		querrías
3.ª sg.	querrá		querría
1.ª pl.	querremus		querríamos
2.ª pl.	querrais		querríais
3.ª pl.	querrán		querrían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	queira	quisera, quixera	
2.ª sg.	queiras	quiseras, quixeras	
3.ª sg.	queira, quera ³⁶	quisera, quixera	
1.ª pl.	queiramus	quiséramus, quixéramus	
2.ª pl.	queirais	quisérais, quixérais	
3.ª pl.	queiran	quiseran, quixeran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	quel	2.ª pl.	querei

³⁵ Tamén se han registrau as formas *quendré* i *queldré*.

³⁶ A forma *quera* se usa solu dispois du adverbriu *dondi*, *ondi*.

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
RIL		ríu [LM] riú [V]	ríndu [LM] riíndu [V]
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	ríu	ri [LM] rií [MV]	ría [LM] riía [MV]
2. ^a sg.	ris [LM] riis [MV]	ristis [LM], ritis [L] riístis [MV]	riás [LM] riíais [MV]
3. ^a sg.	ri [LM] rii [MV]	ríu [L], ri [M] rí [M], riú [V]	ría [LM] riía [MV]
1. ^a pl.	rimus [LM] riimus [MV]	rimus [LM] riimus [MV]	riamus [LM] riíamus [MV]
2. ^a pl.	ris [LM] riís [MV]	ristis [LM], ritis [L] riístis [MV]	riis [LM] riíais [MV]
3. ^a pl.	rin [LM] riin [MV]	rián [LM] riíran [M], rieran [V]	rián [LM] riíran [MV]
	futu <u>ru</u>		condicional
1. ^a sg.	riré [LM], reiré [V]		riría [LM], reiría [V]
2. ^a sg.	rirás [LM], reirás [V]		rirías [LM], reirías [V]
3. ^a sg.	rirá [LM], reirá [V]		riría [LM], reiría [V]
1. ^a pl.	riremus [LM], reiremus [V]		riríamus [LM], reiríamus [V]
2. ^a pl.	rireis [LM], reireis [V]		riríis [LM], riríais [M] reiríais [V]
3. ^a pl.	rirán [LM], reirán [V]		rirían [LM], reirían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	ría		rira [LM], riira [V]
2. ^a sg.	riás		riás [LM], riíras [V]
3. ^a sg.	ría		rira [LM], riira [V]
1. ^a pl.	riamus		riramus [LM], riíramus [V]
2. ^a pl.	riais		riris [LM], rírais [M] riírais [V]
3. ^a pl.	rián		rirán [LM], riíran [V]
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	ri [LM], rií [V]		2. ^a pl. ri [LM], riei [V]

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	gerundiu	
SABEL		sabíu	sabendu	
INDICATIVU				
	presenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	sé ³⁷	supi	sabía	
2. ^a sg.	sabis	supestis supetis [L]	sabías	
3. ^a sg.	sabi	supu	sabía	
1. ^a pl.	sabemus	supemus [LM] supimus [V]	sabíamus	
2. ^a pl.	sabeis	supestis supetis [L]	sabiis [LM] sabíais [MV]	
3. ^a pl.	sabin	superan	sabían	
	futuru		condicional	
1. ^a sg.	sabré, saberé [L]		sabría, sabiría [L]	
2. ^a sg.	sabrás, saberás [L]		sabrías, sabirías [L]	
3. ^a sg.	sabrá, saberá [L]		sabría, sabiría [L]	
1. ^a pl.	sabremus, saberemus [L]		sabríamus, sabiríamus [L]	
2. ^a pl.	sabreis, sabereis [L]		sabriis [LM], sabiriis [L] sabríais [MV]	
3. ^a pl.	sabrán, saberán [L]		sabrían, sabirían [L]	
SUBJUNTIVU				
	presenti		imperfectu	
1. ^a sg.	sepa		supera	
2. ^a sg.	sepas		superas	
3. ^a sg.	sepa		supera	
1. ^a pl.	sepamus		supéramus	
2. ^a pl.	sepais		superis [LM] supérais [MV]	
3. ^a pl.	sepan		superan	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	sabi		2. ^a pl.	sabei

³⁷ Existi tamén a forma *sei* que se usa solu en a expresión: *¡Qué sei!* o *¡Ei qué sei!* en lagarteiru i mañegu.

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
SEL (cast. ser)		síu	sendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	so [L] soi [MV]	foi [LM] fui [V]	era
2.ª sg.	eris	fostis fotis [L]	eras
3.ª sg.	é	foi	era
1.ª pl.	somus	fomus [LM] fuimus [V]	éramus
2.ª pl.	seis [L] sois [MV]	fostis fotis [L]	eris [LM] érais [V]
3.ª pl.	son	foran	eran
	futuru		condicional
1.ª sg.	seré		siría [LM] sería [V]
2.ª sg.	serás		sirías [LM] serías [V]
3.ª sg.	será		siría [LM] sería [V]
1.ª pl.	seremus		siríamus [LM] seríamus [V]
2.ª pl.	sereis		siriis [LM], siríais M] seríais [V]
3.ª pl.	serán		sirían [LM] serían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	sea	fora	
2.ª sg.	seas	foras	
3.ª sg.	sea	fora	
1.ª pl.	seamus	fóramus	
2.ª pl.	seais	foris [LM], fórais [V]	
3.ª pl.	sean	foran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	sé		2.ª pl. sei [LM], seais [V]

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
SEL (cast. salir)		seyu [L] seidu [MV]	sendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	sayu	seyi [LV] sei [M]	seya
2. ^a sg.	sais	seistis [LM], setis [L] sestis [MV]	seyas
3. ^a sg.	sai	seyu [LV] sei [M]	seya
1. ^a pl.	semus seimus [M]	semus [LM] seimus [M] simus [V]	séyamus
2. ^a pl.	seis [LM] seidis [V]	seistis [LM], setis [L] sestis [MV]	seyis [LM] séyais [MV]
3. ^a pl.	sayin [LV] sain [M]	seiran	seyan
	futuru		condicional
1. ^a sg.	sairé		sairía
2. ^a sg.	sairás		sairías
3. ^a sg.	sairá		sairía
1. ^a pl.	sairemus		sairíamus
2. ^a pl.	saireis		sairiis [LM] sairíais [MV]
3. ^a pl.	sairán		sairían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	saya		seira
2. ^a sg.	sayas		seiras
3. ^a sg.	saya		seira
1. ^a pl.	sayamus		séiramus
2. ^a pl.	sayais		seiris [LM] séirais [MV]
3. ^a pl.	sayan		seiran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	sai		2. ^a pl. sei [LM] seidi [V]

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
TEL		tíu	tendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	teñu	tuvi	tiña
2.ª sg.	tes	tuvestis tuvetis [L]	tiñas
3.ª sg.	ten	tuvu	tiña
1.ª pl.	temus	tuvemus [LM] tuvimus [V]	tíñamus
2.ª pl.	tendis tindis [LV]	tuvestis tuvetis [L]	tiñis [LM] tíñais [MV]
3.ª pl.	tenin	tuveran	tiñan
	futuru		condicional
1.ª sg.	tendré telné [L]		tindría [LM], tilnía [L] tendría [V]
2.ª sg.	tendrás telnás [L]		tindrías [LM], tilnías [L] tendrías [V]
3.ª sg.	tendrá telná [L]		tindría [LM], tilnía [L] tendría [V]
1.ª pl.	tendremus telnemus [L]		tindríamus [LM], tilníamus [L] tendríamus [V]
2.ª pl.	tendreis telneis [L]		tindriis [LM], tilniis [L] tindríais [M], tendríais [V]
3.ª pl.	tendrán telnán [L]		tindrían [LM], tilnían [L] tendrían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1.ª sg.	teña		tuvera
2.ª sg.	teñas		tuveras
3.ª sg.	teña		tuveras
1.ª pl.	teñamus		tuvéramus
2.ª pl.	teñais		tuveris [LM] tuvérais [MV]
3.ª pl.	teñan		tuveran
IMPERATIVU			
2.ª sg.	ten		2.ª pl. tendi tindi [V]

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
TREL		treyu [L], treidu [MV]	trendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	trayu	truixi [L], truixhi [M] truji [V]	treya
2. ^a sg.	trais	truixestis [L], truixetis [L] truixhestis [M], trujestis [V]	treyas
3. ^a sg.	trai	truixu [L] truixhu [M], traju [V]	treya
1. ^a pl.	tremus treimus [M]	truixemus [L] truixhemus [M], trujimus [V]	tréyamus
2. ^a pl.	treis	truixestis [L], truixetis [L] truixhestis [M], trujestis [V]	treyis [LM] tréyais [MV]
3. ^a pl.	trayin [LV] train [M]	truixeran [L] truixheran [M] trujeran [V]	treyan
	futuru		condicional
1. ^a sg.	trairé		trairía
2. ^a sg.	trairás		trairías
3. ^a sg.	trairá		trairía
1. ^a pl.	trairemus		trairíamos
2. ^a pl.	traireis		trairiis [LM], trairiais [MV]
3. ^a pl.	trairán		trairían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	traya		truixera [LM], truixhera [M] trujera [V]
2. ^a sg.	trayas		truixeras [L], truixheras [M] trujeras [V]
3. ^a sg.	traya		truixera [L], truixhera [M] trujera [V]
1. ^a pl.	trayamus		truixéramus [L], truixhéramus [M] trujéramus [V]
2. ^a pl.	trayais		truixeris [L], truixheris [M] truixhárais [M], trujérais [V]
3. ^a pl.	trayan		truixeran [L], truixheran [M] trujeran [V]
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	trai	2. ^a pl.	trei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
UIVIL OIVIL [V]		uivíu oivíu [MV]	uivindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	oivu	uiví	uivía, oivía [V]
2. ^a sg.	oivís	uivistis uivitis [L]	uivías oivías [V]
3. ^a sg.	oivi	uivíu [LV] uiví [M]	uivía oivía [V]
1. ^a pl.	uivimus	uivimus	uivíamus oivíamus [V]
2. ^a pl.	uivís	uivistis uivitis [L]	uiviis [LM] uivíais [MV] oivíais [V]
3. ^a pl.	oivin	uiviran	uivían, oivían [V]
	futuru		condicional
1. ^a sg.	uiviré		uiviría
2. ^a sg.	uivirás		uivirías
3. ^a sg.	uivirá		uiviría
1. ^a pl.	uiviremus		uiviríamus
2. ^a pl.	uivireis		uiviriis [LM] uiviríais [MV]
3. ^a pl.	uivirán		uivirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	oiva		uivira
2. ^a sg.	oivas		uiviras
3. ^a sg.	oiva		uivira
1. ^a pl.	uivamus		uivíramus
2. ^a pl.	uivais		uiviris [LM] uivírais [MV]
3. ^a pl.	oivan		uiviran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	oivi		2. ^a pl. uiví

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	gerundiu	
VALEL		valíu	valendu	
INDICATIVU				
	presenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	valgu	valí	valía	
2. ^a sg.	valis	valestis valetis [L]	valías	
3. ^a sg.	vali	valeu [LV] valei [M]	valía	
1. ^a pl.	valemus	valemus [LM] valimus [V]	valíamus	
2. ^a pl.	valeis	valestis valetis [L]	valiis [LM] valíais [MV]	
3. ^a pl.	valin	valeran	valían	
	futuru		condicional	
1. ^a sg.	valdré, valeré [L]		valdría, valiría [L]	
2. ^a sg.	valdrás, valerás [L]		valdrías, valirías [L]	
3. ^a sg.	valdrá, valerá [L]		valdría, valiría [L]	
1. ^a pl.	valdremus, valeremus [L]		valdríamus, valiríamus [L]	
2. ^a pl.	valdreis, valereis [L]		valdriis [LM], valdríais [MV] valiriis [L]	
3. ^a pl.	valdrán, valerán [L]		valdrían, valirían [L]	
SUBJUNTIVU				
	presenti		imperfectu	
1. ^a sg.	valga		valera	
2. ^a sg.	valgas		valeras	
3. ^a sg.	valga		valera	
1. ^a pl.	valgamus		valéramus	
2. ^a pl.	valgais		valeris [LM] valérais [MV]	
3. ^a pl.	valgan		valeran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	vali		2. ^a pl.	valiei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
VEL		vistu	vendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	veu	vi	vía
2. ^a sg.	ves	viestis [L], vietis [L] vistis [MV]	vías
3. ^a sg.	ve	víu [LV] vi [M]	vía
1. ^a pl.	vemus	viemus [L] vimus [MV]	víamus
2. ^a pl.	veis	viestis [L], vietis [L] vistis [MV]	viis [LM] víaís [MV]
3. ^a pl.	ven	vieran [L] viran [MV]	vían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	veré		viría [LM] vería [V]
2. ^a sg.	verás		virías [LM] verías [V]
3. ^a sg.	verá		viría [LM] vería [V]
1. ^a pl.	veremus		viríamus [LM] veríamus [V]
2. ^a pl.	vereis		viríis [LM], viríais [M] veríais [V]
3. ^a pl.	verán		virían [LM] verían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	vea	viera [L], vira [MV]	
2. ^a sg.	veas	vieras [L], viras [M]	
3. ^a sg.	vea	viera [L], vira [MV]	
1. ^a pl.	víamus [L], veamus [MV]	viéramus [L], víramus [MV]	
2. ^a pl.	viaís [L], veais [MV]	vieris [L], viris [M], vírais [MV]	
3. ^a pl.	vean	vieran [L], viran [MV]	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	ve	2. ^a pl.	vei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
VIL		vindu	vindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	veñu	viñi	viña
2.ª sg.	ves	viñestis viñetis [L]	viñas
3.ª sg.	ven	viñu	viña
1.ª pl.	vimus	viñemus [LM] viñimus [V]	viñamus
2.ª pl.	vindis	viñestis viñetis [L]	viñis [LM] viñais [MV]
3.ª pl.	venin	viñeran	viñan
	futuru		condicional
1.ª sg.	velné [L] vendré [MV]		vilnía [L], vindría [M] vendría [V]
2.ª sg.	velnás [L] vendrás [MV]		vilnías [L], vindrías [M] vendrías [V]
3.ª sg.	velná [L] vendrá [MV]		vilnía [L], vindría [M] vendría [V]
1.ª pl.	velnemus [L] vendremus [MV]		vilníamus [L], vindríamus [M] vendríamus [V]
2.ª pl.	velneis [L] vendreis [MV]		vilniis [L], vindriis [M] vindriais [M], vendriais [V]
3.ª pl.	velnán [L] vendrán [MV]		vilnían [L], vindrían [M] vendrían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1.ª sg.	veña		viñera
2.ª sg.	veñas		viñeras
3.ª sg.	veña		viñera
1.ª pl.	veñamus		viñéramus
2.ª pl.	veñais		viñeris [LM] viñérais [MV]
3.ª pl.	veñan		viñeran
IMPERATIVU			
2.ª sg.	ven		2.ª pl. vindi

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
XHUGAL [M] <i>comp. ixhugal, xugal</i>		xhugau	xhugandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	xhugu	xhuguí	xhugaba
2. ^a sg.	xhugas	xhugastis	xhugabas
3. ^a sg.	xhuga	xhugó	xhugaba
1. ^a pl.	xhugamus	xhugamus	xhugábamus
2. ^a pl.	xhugueis	xhugastis	xhugabis xhugábais
3. ^a pl.	xhugan	xhugorin	xhugaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	xhugaré		xhugaría
2. ^a sg.	xhugarás		xhugarías
3. ^a sg.	xhugará		xhugaría
1. ^a pl.	xhugaremus		xhugaríamus
2. ^a pl.	xhugareis		xhugariis xhugaríais
3. ^a pl.	xhugarán		xhugarían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	xhugui		xhugara
2. ^a sg.	xhuguis		xhugaras
3. ^a sg.	xhugui		xhugara
1. ^a pl.	xhuguemus		xhugáramus
2. ^a pl.	xhugueis		xhugaris xhugárais
3. ^a pl.	xhuguin		xhugaran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	xhuga		2. ^a pl. xhuguei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
XUGAL [V] <i>comp. ixhugal, xhugal</i>		xugau	xugandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	xugu	xuguí	xugaba
2. ^a sg.	xugas	xugastis	xugabas
3. ^a sg.	xuga	xugó	xugaba
1. ^a pl.	xugamus	xuguimus	xugábamus
2. ^a pl.	xugais	xugastis	xugábais
3. ^a pl.	xugan	xugaran	xugaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	xugaré		xugaría
2. ^a sg.	xugarás		xugarías
3. ^a sg.	xugará		xugaría
1. ^a pl.	xugaremus		xugaríamos
2. ^a pl.	xugareis		xugaríais
3. ^a pl.	xugarán		xugarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	xugui	xugara	
2. ^a sg.	xuguis	xugaras	
3. ^a sg.	xugui	xugara	
1. ^a pl.	xuguemus	xugáramus	
2. ^a pl.	xugueis	xugárais	
3. ^a pl.	xuguin	xugaran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	xuga		2. ^a pl. xuguei

4.12 ADVERBIU

A función principal dos adverbios é complemental a u verbo por añadili algún rasgu circunstancial.

- *tampocu se aprindía mutu* (fala_man_005a).

U adverbio tamén poi sel u núcleo de un sintagma adverbial formau por varias palabras, adjetivos, outros adverbios, preposicións o sustantivos, que funcionan como complementu circunstancial de un verbo.

- *se retomó despois de dé anus* (fala_val_004).

Algunhus adverbios podin sel polisémicos, é dicel, as mesmas palabras podin desempeñar varias funcións, i por tanto tel diferentes significaus. Por exemplo, a palabra *tardi* poi sel sustantivo feminino o adverbio, dependendu do sei usu en a oración. U mismu sucedi con algunhas outras palabras, por exemplo, *máis* poi sel sustantivo masculino, adjetivo o adverbio.

- *ei viña pa casha as tres o as cuatro da tardi* (fala_man_018b)
- *i subías correndu descarza pa nun chegar tardi* (fala_val_002).

Us adverbios se dividin por a súa forma morfolóxica en dois grupos, us que están formaus por unha sola palabra sin sufijos, por exemplo, *antis*, *cerca*, *mutu*, i us que se derivan de adjetivos femininos con u sufijo *-menti*, *locamenti*, *finalmenti*, etcétera. Tamén podemos clasificar us adverbios según u sei significau, us que facin referencia a u tempu, us locativos, us modais, us de cantidai, us negativos i us afirmativos.

4.12.1 Adverbios de tempu

Esta clase de adverbios complementa us verbos con a circunstancia temporal, se trata de adverbios como, *inda*, *tardi*, *tempranu*, *hoixhi* [LM], *hoixi* [V], *agora*, *agó* [LM], *amanán* [LM], *amiñán* [V], *sempris*, *despois*, *dispois*, *redén* [LM], *recén* [V], *redentimenti* [LM], *recentimenti* [V], etcétera.

- *Manuela a que nun sabis u que me ha pasau hoixhi* (fala_lag_013b).

4.12.2 Adverbiius locativus

Us adverbiius locativus ubican a acción du verbu en u espaciu físicu. A esti grupu pertenecin por exemplu, *cerca*, *celca* [L], *abaixu* [LM], *abaju* [V], *londxi* [LM], *longi* [V], *arriba*, *encima*, *incima* [L], etcétera.

Un grupu especial u forman us adverbiius demostrativus que se refierin a espacius máis o menús distantis, sin describilus de maneira máis concreta. De maneira paralela a us adjetivus o pronomis demostrativus, usan tres gradus de proximidai; sin embargo, us línitis entre u segundu i u tercel gradu son imprecisus. De toas as maneiras, a sigüienti tabla agrupa us adverbiius según a proximidai du referenti. A terceira columna expón as palabras que venin da lexicalización das preposicions *pur/por* i *pa* con us adverbiius, isu significa que, por exemplu, a palabra *paqui* [L], *paquí* [MV] ten u significau de ubicación *está paquí* [MV] (por aquí), pero tamén se poi refiril a dirección *venin paquí* [MV] (pa aquí). As palabras resultantis (*paqui/paquí*, *pahi/pahí*, *pali/palí* i *pala/palá*) podin tel a acentuación llana o aguda. Pareci que u lagarteiru opta con máis frecuencia por a llana mentras que u mañegu i u valverdeñu por a aguda; sin embargo, as etiquetas de variedai en as tablas nun son absolutas; sinón, que solu marcan u usu máis frecuente. En cambiu, *parehi* [M], *porehi* [M] i *purehi* [LM] tenin sempris a acentuación aguda.

proximidai	adverbiu	dirección (pa) + ubicación (pur/por)	dirección o ubicación
esti lugal	aquí	paqui [L] / paquí [MV]	
	acá, cada [V]		pacá (dirección)
esi lugal	ahí / ahi	pahi / pahí [MV]	
	ehi [M] aehi [M]	parehi [M]	porehi [M] purehi [LM] (ubicación)
aque'l lugal	alí	pali / palí [M]	
	alá, lá [V]	pala [L] / palá	

Figura 30. Us adverbiius locativus

locativu	significau	exemplu
paqui [L] paquí [MV]	por aquí	<i>paquí hemus feito a vida (fala_lag_004c)</i>
	pa aquí	<i>mutísima ixhenti que venin paquí in u verán (fala_lag_018a)</i>
pahi pahí [MV]	por ahí	<i>estuvi pahi de vacacións (fala_val_015)</i>
	pa ahí	<i>a leval pahi u pan a u campu (fala_val_018)</i>
parehi [M]	por ehi	<i>teñu tó isu parehi guardau (fala_man_009d)</i>
	pa ehi	<i>unha ve foi parehi a unha en Valverdi (fala_man_008b)</i>
pali palí [M]	por alí	<i>estuvi palí labrandu unha temporá (fala_man_008l)</i>
	pa alí	<i>dixeramus vamus pali pa as piscinas naturais (fala_lag_003a)</i>
palá pala [L]	por alá	<i>había palá coixhas que coincidían outras que non (fala_man_017)</i>
	pa alá	<i>nus volvimus a dil palá otra ve (fala_val_103)</i>

Figura 31. Exemplus de usu dos adverbios locativus lexicalizaus con as preposicións *por* i *pa*

A u lau das formas lexicalizás existin tamén combinacións separás de un locativu con unha preposición, por exemplu, *pur aquí*, *por alí*, que podin tel u mismu significau que a forma lexicalizá, *por aquí* = *paquí*, pero tamén podin abordal maticis diferentis. Us locativus que nun incluyin a posibilitadai de expresal dirección i ubicación, *pacá* (solu dirección), *porehi* [M] (solu ubicación), *purehi* [LM] (solu ubicación), tenin a opción de ortografía separá, *pa acá*, *por ehi*, *pur ehi*. En esti texto se escribin comu unha palabra *pa* que coincidan con us demais locativus.

Cabi destacal que *ca* [V] (aquí) i *lá* [V] (alí) solu se usan en valverdeño, mentras que *ehi* [M], *aehi* [M], *parehi* [M] i *porehi* [M], solu encontramos en mañegu.

- *sempris ha vivíu ca* (fala_val_305)
- *foi a Cáceris i estuvu lá oitu días* (fala_val_001a)
- *por esis buraquitus que están aehi diba quendu agua quenti* (fala_man_015b).

En general, u tema dos locativus i as súas formas lexicalizás é bastanti compleju, así que u que se expón arriba refleja u estau actual de coñecemento, que ven dos datos disponiblis en a *Basi de datos* (Valeš 2024), i toma en consideración as opinións dos falantis.

4.12.3 Adverbios de modu

Esti grupu é bastanti numerosu porque contén us adverbios como *ben*, *millol*, *igual*, *mal*, *piol*, pero tamén mutus dus que se derivan de adxetivos con u sufijo *-menti*, *raramenti*, *simplimenti*, *formalmenti*. A derivación parti du adxetivu femeninu, i por tanto algunhas formas teñen unha sílaba menos en comparación con u castellanu, *adecuámenti* (cast. adecuadamente), *aproximámenti* [LM], *aproximámenti* [V] (cast. aproximadamente), *afurtunámenti* [L], *afortunámenti* [MV] (cast. afortunadamente).

- *solu temus barrocos desgraciámenti u afurtunámenti u millol* (fala_lag_019a).

4.12.4 Adverbios de cantidai

A u grupu de adverbios que manifestan cantidai pertencen, por exemplo, *mutu*, *mui*, *poicu*, *bastanti*, *máis*, *menos*, *demaishau* [LM], etcétera. En esti grupu encontramos poica variación entre as tres variedades.

- *o mei traballu é administrativu pos a vedis é demaishau aburriu* (fala_man_010).

- U final nun é mui difícil sirvil de ajudanti. Solu me preguntas coixas que me parecín mui fáciles i naturais, con excepcións.

- Bueno, nun é difícil, pero dati conta que é unha responsabilidadai. Si ei escribu algu que nun é verdai tú tamén tendrás a culpa.

- Nun me asustis, ei nun queru tel a culpa.

- Sin responsabilidadai nun poi sel, pero nun te preocupis, tós cometín errors i si hai algún pequenu fallu, us falantis nus perdonarán.

- Claro que sí. Son us nosus viciños, us cuñozu de toa a vida i son boa genti.

- Ei us cuñozu tamén desde fai mutu, aunque nun podu dicel de toa a vida, i confirmu que son fantásticos i mui agradecíos cuandu alguen fai algu pa súa lingua materna. En cambi, tamén son bastanti sensiblis si alguen quel alteral a súa lingua i poñeli etiquetas que nun se correspondin con a realidai.

- Tes razón, a nosa lingua é a que falamos i nun queremos que alguen de nun sé dondi nus diga quí é u correctu i qué non. Me alegru de que tú nun u fayas; sinón, nun podría ajudalti. Nun me gustaría tel u mei nomi baju algún inventu insensatu.

- Ya verás que a nosa gramática nun será u casu.

- Qué lindu que dicis "a nosa".

4.12.5 Adverbium affirmativum i negativum

Esti grupu de adverbium nun é moi numerosu; sin embargo, se trata de palabras frequentis, por exemplu, *sí, non, nun, no, tamén, tampocu, naturalmenti, efectivamente, seguramenti, siguramenti* [L], etcétera. Us adverbium affirmativum i negativum manifestan poica variación entre as tres variedades.

ADVERBIUM NEGATIVUM

Pa negación utilizamus en A Fala tres adverbium que se emplean según u contextu, *no, non* i *nun*.

U máis frecuente é u adverbium *nun*, porque sirvi pa negal us verbus a us que antecedi, incluso si hai un pronomi entre a negación i u verbu, *nun falas, nun ha comprou, nun te queru*.

- *ei cumu nun sabía anal pus nun me mitía* (fala_lag_017b)
- *isu ya nun te dá pa pa ficel unha coixa grandi* (fala_val_006a)
- *isu nun u ha inventau Bimbo* (fala_val_018).

U adverbium *nun* sirvi tamén pa negación das formas non personais du verbu, aunque nun se han encontrau exemplus pa u participiu i u gerundiu.

- *de nun habel un tipu de asociación así* (fala_lag_001)
- *por nun falal castellanu* (fala_man_005a)
- *indecisión i nun podel ficel coixas que nus gustaría ficel* (fala_val_306h).

En lagarteiru se ha identificau variación dus adverbium *nun* i *non* cuando u adverbium está separau du verbu por máis palabras, *non/nun tós dagais du lugal son así* [L].

U adverbium negativu *non* se usa pa unha negación independenti, frequenti-menti a u final de un enunciau, *¿ques o non?* [MV]. Tamén sirvi pa negal outras clasis de palabras, *non mutu, non cuarenta*, menus us verbus.

- *i poi pasal cualquel coixa non* (fala_lag_004c)
- *Non, filla, nun sé lel* (fala_lag_312)
- *porque me he dau conta de que non pero bueno* (fala_man_014a)
- *non mutu eh non mutu tú tes a cabeza máis dura* (fala_val_003a)
- *quando han vistu isu tamén han ditu non hasta aquí non* (fala_val_005b)
- *us mandus se iban non nun se quedaban alí en u destacamentu mei* (fala_val_012b).

U tercel adverbium negativu, *no*, se usa da mesma maneira que u anteriol, i se podría consideral a súa forma acortá. É bastanti frecuente cuando se repiti a

4 Morfosintaxis

negación, *no no no*, o cuando a negación apareci a principiu de un enunciau, *no, nun queru*.

- *pero no no no nun quishi porque unha coixha é un hobby i oitra coixha é intental gañalti a vida cun istu* (fala_lag_005a)
- *nun teñu favoritus no* (fala_val_003b)
- *no María nunca ha síu mui deportista* (fala_val_004)
- *así que no nun u tenin mui claru* (fala_val_007b).

U adverbium negativu *tampocu* en a posición preverbal sirvi comu negación du verbu, en cambi, si se encontra dispois du verbu, u verbu necesita a súa negación anteposta. En lagarteiru i en mañegu é relativamenti frecuente a doblu negación antis du verbu, *tampocu nun sé*, tal comu apareci en us exemplis cuatro i cinco.

- *pero vamos tampocu foi culpa súa* (fala_man_007b)
- *pero nun cumulgu tampocu cun isu* (fala_lag_003a)
- *a genti nun su podía permitir tampocu* (fala_val_010d)
- *Javi tampocu nun nicisita aixhúa* (fala_lag_020b)
- *ei tampocu nun me acordu exactamenti* (fala_man_011a).

A negación con us indefiníus *ná, naidi, niñún, niñunha*, funciona de maneira parecía a u adverbium *tampocu*, é dicel, cuando u indefiníu negativu apareci antepostu, u verbu ya nun necesita u adverbium negativu, pero cuando vai pospostu u verbu exige negación. A diferenca du adverbium *tampocu*, con estis indefiníus nun se han registraus casus de doblu negación antis du verbu.

- *ei tamén copiaba in us exáminis nun hai naidi que nun copiara* (fala_lag_003a)
- *a mi naidi me pegaba traviesa como ei sola* (fala_lag_005a)
- *a guardia civil nun dicía ná* (fala_val_015)
- *ei nun tiña niñunha colonia* (fala_val_003b)
- *I niñunha pesoa mayol comprenderá jamais que teña tanta emportancia* (fala_val_502)
- *tampocu temus niñunha máquina así fora de sérii* (fala_man_007a).

En cuantu a negación de sustantivus i adjetivus, por exemplu, *non falanti*, nun encontramos mutus datus de apoyu. Sin embargo, seguindo a lóxica da descripción anterior, us adjetivus que coincidin con u participiu du verbu deberían negalsi con u adverbium *nun*, *nun escritu*, *nun publicau*, *nun adaptau*. En cambi, as demais palabras deberían usal u adverbium *non*, *non falanti*, *non personal*, etcétera.

4.12.6 Locucións adverbiais

As locucións adverbiais son conxuntos de dúas o máis palabras que equivalen a un adverbio, é dicir, funcionan sintácticamente e semánticamente como un solo adverbio. É frecuente que un dos componentes sexa unha preposición, por o cal as locucións adverbiais suelan ter a estrutura de un sintagma preposicional, por exemplo, *de repenti*, *de acordo*. Moitas veces podemos substituír a locución por un solo adverbio acabado en *-menti*, *cun/con aligría* [LM] = *alegramente*, *in/en secreto* = *secretamente*. De todas as maneiras, as formas das locucións adverbiais non se limitan a combinación de unha preposición e un sustantivo, son moito máis diversas.

- *si nun vas un pouco alegre de velocidade pus nun tu pasas ben* (fala_lag_005a)
- *ei era un crío seya da escola a tó metel* (fala_lag_018c)
- *istu u pican as galiñas e su comen de un transi* (fala_lag_310)
- *Así nun fai u viaxe in bardi u homi* (fala_lag_310)
- *sí a Guardia Civil en tempus (= antigamente) eran os Crabineiros* (fala_val_001a)
- *nus lu pasábase de cini* (fala_val_305).

Un grupo específico das locucións adverbiais o representan os sintagmas sustantivos formados por o artigo indeterminado, un sustantivo e a preposición *de*, que serven para expresar cantidades indefinidas, normalmente grandes. Por exemplo, *unha camá de*, *unha porrá de*, *unha chaparrá de*, *unha panzá de*, *unha parra-meira de*, *unha tupitaina de*, *unha zamarrá de*, *unha barbaridai de* [LV], *unha barbariai de* [M], *unha cumidión de* [LM], *unha catalvá de* [LM]. En cambio, *un chis de* e *unha pinga de* se refieren a unha cantidade pequena.

- *Ya nun me acordo, fomos unha camá de elis, tós dagais de 18 anos* (fala_lag_306h)
- *Fai ya unha porrá de anos, en unha tabelna do lugar* (fala_lag_312)
- *e nus mete alí unha panzá de traballar* (fala_val_014)
- *e iso de pinchalmus, unha pinga de leite e andando* (fala_lag_306h).

4.13 PREPOSICIÓN

As preposicións pertencen, xunto con as conxuncións, a us enlacs. De por sí nun teñen carga semántica, son invariábeis, pero sirven para marcar as relacións entre palabras e sintagmas. Se trata de un grupo limitado, porque só encontramos unhas 19 preposicións en A Fala, sen contar con a variación. Sen embargo, son palabras moi frecuentes, as preposicións *a*, *de* e *en/in* aparecen entre as dez palabras máis frecuentes en a *Basi de datus* (Valeš 2024).

As preposicións con as súas variantes:

a, *anti*, *ante*, *baixa* [LM], *baja* [V], *con* [MV], *cun* [LV], *contra*, *de*, *desde*, *dende*, *durante*, *en* [MV], *in* [LV], *entre* [MV], *entre* [L], *hacia*, *hasta*, *mediante*, *pa*, *por*, *pur*, *pul* [L], *según* [MV], *sigún* [L], *sin*, *sobre*, *tras*.

As marcas de variedades se refírense normalmente a u uso máis común, por exemplo, *entre* tamén a veces aparece en lagarteiru, pero u uso de *entre* é moi máis frecuente en esta variedade.

As relacións que expresan as preposicións se corresponden normalmente con u castelán e con outras linguas románicas emparentadas. Sen embargo, registramos tamén usos parcialmente diferentes, por exemplo, *¿A dónde dis? Inca Laura* [L]. Onde a preposición *in* marca a dirección. Incluso encontremos u uso da preposición *a* en *dil a pur/por* igual que en certas variedades do castelán.

- *ei diba in ca miña sogra*
(fala_lag_306c)
- *miña mama me mandaba in ca cha Satulnina que tiñan vacas*
(fala_lag_005a)
- *nun sé coixas máis duras dil a por leña* (fala_man_002).

▪ Miro, tú escribis a versión orixinal en lagarteiru. ¿Nun tes meu de que as outras versións quedin algo lagarteirizas?

▫ Sí, teño un poico de meu, pero tamén teño aos colaboradores en Sa Martín e en Valverdi e confío en que eles corrijan os meus lagarteirismos.

▪ Me alegro de que colabores con muta xente, así se fai u traballo ben.

▫ U obxectivo é que u libro lle sirva a os falantes e tamén a os que querin estudial e aprender a lingua.

▪ Maíree, cuanta ilusión teño de velo xa sacou.

▫ Tú me falas de lagarteirismos, e ¿qué é esti «maíree»?

▪ Ya, agora me doi conta. A u final é algo divertiu esti traballo lingüístico.

Algunhas preposicións, particularmenti as frequentis, cuandu se encontran a u lau du artículo determinau chegan a ajustal a súa pronunciación por mediu das queidas vocálicas. As contraccións resultantis nun son "obligatorias", é dicel, que us falantis as usan o non según a situación concreta. Us exemplos exponin tantu us casus de contracción comu as situacións dondi us falantis decidiran pronuncial a preposición i u artículo por separau.

- *el fai tó ei nunca vo u campu cun u mei traballu me sobra* (fala_lag_020b)
- *i me encanta dil o cole i estal con os pequenus* (fala_man_004)
- *tú ibas a u muñu tiñas que dil a u muñu* (fala_val_018)
- *despois en a cintura as quedamus a medía de a cadera* (fala_val_010b)
- *os picaoris dos cabalus o ushan* (fala_man_008d)
- *varial i apañal nu mes de eneru* (fala_val_006c)
- *aquí in u lugal cuandu tú pidis aixhúa pa certas coixhas* (fala_lag_001)
- *impicí a traballal nas cestas* (fala_man_013b).

Tamén u artículo indeterminau poi alteral a pronunciación en contacto con a preposición, particularmenti con a preposición *de* que resulta en a queida da vocal *e*, por exemplu, *de + un = dun*, *de + unha = dunha*. Menus frecuentementi chega a contraelsi a preposición *in* [L], *en* [MV], que resulta en a queida da vocal inicial, *in + un = nun* [L], *en + unha = nunha* [MV], etcétera.

U refleju, total o parcial, de estas contraccións en a ortografía é un tema que dependi du acordu dus usuarios, por tantu se explica con máis detall en u capítulu da Ortografía.

4.13.1 Locucións prepositivas

A locución prepositiva é un grupu de palabras, normalmenti unha combinación de un sustantivu o adjetivu con unha o dúas preposicións, que juntos funcionan comu unha preposición, por exemplu, *de acordu cun/con*, *antis de*, *despois/despois de*, *detrás de*, *debaixu de* [LM], *debaju de* [V], *incima de* [L], *encima de* [MV], *dedientri de* [LV], *deyantri de* [M], *dibíu a* [L], *debíu a* [MV], *ixhuntu a* [L], *xhuntu a* [M], *juntu a* [V], *cun/con vistas a*, *pur/por culpa de*, etcétera.

- *i logu vemos us problemas despois de tós estis anus* (fala_val_008)
- *pasandu por debaixu da alambrá* (fala_man_007b)
- *u camión iba dedientri de nos* (fala_val_001b)
- *Me gusta que estés de acordu cun u mei zorru* (fala_val_502)
- *tuvi que vil tamén por causa de isu* (fala_val_104)

4 Morfosintaxis

- *ixhuntu as ruinas de un vellu muiñu* (fala_lag_501)
- *elis evidentimenti debíu a que súa madri é andaluza pues falan en castellanu* (fala_val_105a)
- *u otu día mismu por culpa de túa tía* (fala_val_003b).

4.14 CONJUNCIÓN

As conjuncións son enlasis que definen relacións sintácticas entre sintagmas i oracións. Se trata de palabras invariablis que son normalmenti átonas.

Desde u puntu de vista funcional podemos distinguil dois tipus de conjuncións. Primeiru, as que se chaman «coordinantis» i enlazan dois sintagmas o oracións que cumplin a mesma función, é dicel, que son du mismu nivel. Segundu, as «subordinantis» que unin us sintagmas o oracións marcandu relacións de dependencia entre elis.

Desde u puntu de vista formal hai conjuncións simplis (*i*, *pero*, *que*), compostas (*tantu ... comu*) i as locucións conjuntivas (*sempri que*).

4.14.1 Conjuncións coordinantis

Dependendu da relación entre us elementus que se enlazan recuñecemos as conjuncións coordinantis copulativas, disyuntivas i adversativas. As «copulativas», que tamén podrían chamalsi aditivas, suman us elementus enlazaus. As «disyuntivas», a vecis chamás alternativas, alternan us elementus entre sí. As «adversativas» establecin a relación de oposición entre un elementu i otu.

copulativas	<i>i</i> , <i>ni</i> , <i>nin</i> [LM], <i>máis</i> , <i>tantu ... comu/cumu</i>
disyuntivas	<i>u</i> [L], <i>o</i> [MV], <i>u ... u</i> [L], <i>o ... o</i> [MV]
adversativas	<i>pero</i> , <i>aunque</i> , <i>sinón</i> , <i>mais</i>

Figura 32. As conjuncións coordinantis

En cuantu a conjunción adversativa *mais*, *me gusta mais nun u compru* [LV], hai que admitil que u sei usu é excepcional, normalmenti literariu, igual que en u asturianu o en u castellanu. En cambiu, en portugués i galegu, se usa de maneira regulal.

- *ya nun fadin churizus nin fadin ná* (fala_lag_018d)
- *nun feya máis que ferral a o ganau tantu as caballirías comu os burrus* (fala_man_012a)
- *seis lindas, mais estais vanas, le diju inda* (fala_val_502).

A conjunción copulativa *i* generalmenti nun cambia de forma antis das palabras que empezan con u soníu vocálicu /i/, escrito *i-* o *hi-*, nun ten a varianti eufónica *e*, tal comu ocurri en u castellanu normativu. Sin embargo, en valverdeño se han registrau algunhus casus da varianti eufónica *e*, quizás motivaus por u contactu con u castellanu.

- *había que estal mui agachau i isu era mui duru* (fala_man_002)
- *si chegabas a unha fonti a comel i estaba marrana pos le dabas con a culnita i bibías* (fala_man_008d)
- *entre noshotrus falamus castellanu i inda hoixhi seguimus fendu isu* (fala_man_010)
- *lengua e historia camiñan bastanti emparellaus* (fala_man_303)
- *a genti le gusta falar i inclusu a us que venin de fora* (fala_val_013b)
- *decidimus prenderli fogu a cordiña que sobreseya du tubu, e ital a correl detrás de unha paré por si acasu* (fala_val_306n).

A conjunción disyuntiva *u* [L], o [MV] tampocu ten variantis eufónicas, comu en castellanu, así que nun cambia de forma antis de a mesma vocal.

- *había seti o oitu* (fala_man_008g)
- *porque os republicanus o os rojus comu se idía en aquelis anus* (fala_man_309).

4.14.2 Conjuncións subordinantis

As conjuncións subordinantis establecin as relacións sintácticas de dependencia entre as oracións. Pa esti fin sirvín con bastanti frecuencia non solu as conjuncións simplis; sinón, tamén as locucións conjuntivas.

Locución conjuntiva

A locución conjuntiva é un grupo de palabras que funciona comu unha conjunción, por exemplu, *de maneira que*.

completivas	que, si
temporais	cuandu, mentras, hasta que, desde que
condicionais	si, sempris que
causais	porque [MV], porque [L], pulque [L]
concesivas	aunque
consecutivas	que, de maneira que
 finais	pa que
comparativas	comu si, cumu si [LM]
exceptivas	salvu
modais	comu, cumu [LM]
locativas	dondi, dondi, ondi, undi

Figura 33. Conxuncións i locucións conxuntivas subordinantis

En a tabla se exponin algunhas das conxuncións i locucións conxuntivas subordinantis representativas, nun se trata de unha lista completa. Da mesma maneira a continuación solu se ofreci un exemplu de cada categoría.

- *pasaríamos a ficerli a cuartapisa que é unha tela que se le pon por dentru pa reforzar as puntás* (fala_val_010b)
- *mentras le sigas falandu a os fillus a os netus se seguirá mantendu* (fala_man_004)
- *nun creu que existan ya lagaretas si existi algunha o millol sin ushu* (fala_man_002)
- *mei pairi pus le tiña buscau pali pulque mei pairi aparti de sel eletricista tamén era carniceiru* (fala_lag_019a)
- *tamén ten un pequenu atractivu aunque esté ya mui derruíu* (fala_val_005a)
- *Toas beberan unha i oitra ve, mentras falaban, de maneira que en poicu ratu dixerin a botella cun u cu tapau* (fala_lag_312)
- *sinceramenti nun me gusta lel pa que vo a idel o contrariu* (fala_man_005a)
- *le pagaban cumu si fora u ixhorna de noiti* (fala_lag_004c)
- *eran du pe dereitu i a naidi le interesaran, salvu a u nosu clienti quen ofreceu mui poicu diñeiru por elas* (fala_val_302d)
- *ei nun dormí comu Dios manda* (fala_val_003b)
- *aquí había varias minas orredol da fronteira ondi chegaba u mineral de Portugal* (fala_val_001a).

As diferencias entre as tres variedades se limitan a variación vocálica i a variación l/r, de maneira que, por exemplo, a forma *pulque* [L] é casi exclusivamenti la-garteira.

4.14.3 Conectoris discursivus

Us conectoris discursivus sirvin pa ordenal un enunciado o un texto, é dicel, pa dali unha estrutura lóxica i facilitali a comprensión a u interlocutor o a u lector. Entre us conectoris aparecin varias clases de palabras, por exemplo, conxuncións i adverbios, pero us máis frecuentes son as locucións adverbiais. A pesar de iso se han incluíu us conectoris en esti subcapítulo relacionau con as conxuncións. Iso se debi a súa natureza de unil us sintagmas i oracións i, en general, por tel a función sintáctica de ordenal un texto de maneira parecía as conxuncións. Según a función o relación semántica podemos clasificar us conectoris en varias categorías; sin embargo, nun hai acordo general sobre esta clasificación, por u cual u seguinte resumo manifesta unha das posibilidades. Da mesma maneira, os exemplos de conectoris representan unha mostra, nun é unha lista completa.

función	exemplo
ordenal os argumentos	primeiro, pa empezar [MV], finalment
añadir novos elementos	además, tamén, incluso, encima/encima
oposición i contradición	pero, sin embargo, in/en cambio
explicar consecuencias	por/por iso, de maneira que
expresar concesión	de tós maneiras [L] de todas as maneiras [MV]
aclarar o explicar	é idel/idil [LM], é dicel [V], mello dit
introducir un argumento	en cuanto a [MV], cun/con respecto a
apoyar o chamar a atención	tendo en conta [MV]
presentar conclusións	en fin [MV], en xeral [MV], en resumo [V]
dal exemplo	por/por exemplo

Figura 34. Conectoris discursivus

- *de unha pel máis morena que nos en cambio a xente de Valverde é máis estilizada é máis alta* (fala_val_004)
- *ei de tós maneiras istó tendo toda dentro do meu bastant sortido* (fala_lag_002a)
- *vamos que é idil que te do un albañil que faga de tó* (fala_lag_002a).

4.15 INTERJECCIÓN

As interjeccións son palabras invariablis que sirvin pa expresal as emocións, chamal a atención, saludal, o pa verbalizal otros enunciaus exclamativos. Según u significau semánticu podemos agrupal as interjeccións en apelativas i expresivas. En A Fala encontramos tantu interjeccións compartías con outras linguas románicas, por exemplu, *ai*, *uf*, *hola*, comu algunhas propias, *lo* [L], *ñeli* [L], *oure* [L].

4.15.1 Interjeccións apelativas

Son as palabras que supomin influil en u receptol, manifestan fórmulas de cortésia, intentan dal ánimo o imitan algún soníu, por exemplu, *adiós* [LV], *ayós* [M], *ala*, *amén*, *ámula*, *chitón*, *chucho*, *cuau* [LM], *cudau* [V], *hola*, *home*, *oixi* [M], *uixi* [LV], *ojalá*, *pumba*, *sape*.

- *vamus lá de viaji porque el nun tiña carné ah pues ámula de viaji* (fala_val_001b)
- *¡Sape! Paisaru de mal agüeru* (fala_lag_310).

4.15.2 Interjeccións expresivas

Estas interjeccións exponin emocións positivas o negativas, sirvin pa chamal a atención, manifestal sorpresa, admiración, rechazu, o pa enfatizal, por exemplu, *ah*, *ai*, *bah*, *eh*, *jodel* [LV], *joel* [LM], *lo*, *madri* [V], *maire* [LM],

▪ Miro, esti *sin embargu* é unha locución adverbial, un conectol discursivu o unha locución conjuntiva? Pa mi funciona igual que *pero*, así que sería unha conjunción.

▫ Bueno, é un poicu máis complicado. De feito, é unha locución adverbial, que funciona comu un conectol discursivu i algunhus lingüistas u clasifican comu unha locución conjuntiva, justu porque poi funcional igual que *pero*.

▪ ¡A lingüística é un caos! Ei creu que us lingüistas primeiru deberían aclaral entre elis as coixas fundamentais.

▫ Tes toa a razón du mundu, pero nos nun estamos aquí pa salvar a lingüística, nos queremos describil a nosa lingua, i creu que pa isu nun importa mutu de qué maneira catalogamus a *sin embargu*.

▪ Tú sempris tes as túas respostas, a vecis me pareci que nun u tomas mui en seriu.

▫ Nun te preocupis, u tomu bastanti en seriu, pero hai coixas sin unha resposta clara, i isu hai que respetalu.

▪ Vali, u respetaré, pero ves que nun me gusta mutu.

▫ Ok, ya verás comu te vai a gustal u resultau.

ñaqui [L], ñeli [L], ñali [L], ñalu [L], oire [L], ósperas [M], osperina [L], ostras, oure [L], velahí [LV], velaquí, velehi.

- Ñaqui, tu ha ditu a ti (fala_lag_310)
- oire por dios ya te digu que aquela viña le quedamus que era de cha Genoveva (fala_lag_017b)
- I velaquí que unha mañán, exactamenti a hora da seida do sol, se mostró (fala_man_502).

A interjección *lo* mereci unha atención especial gracias a súa polisemia. Dependendu do seu uso recibi u acentu prosódico o non, así que se poida tratar de unha palabra tónica o átona. Normalmente se utiliza para enfatizar o chamal a atención. Tamén poida expresar unha pregunta xeral, por exemplo, *¿lo teís pairis?*, poida significar unha simple pregunta por u sei estou, (*¿qué tal/cómu/dónde están teís pairis?*), pero en outro contexto poida sugerir unha alternativa (teís pairis son quizas unha alternativa para considerala). De todas as maneiras, o seu uso máis frecuente é o de un enfatizador. En a *Basi de datos* (Valeš 2024) apareceu con máis frecuencia en lagarteiru, en cambio, os usos en mañegu e valverdeño son máis ben excepcionais.

- lo qué futuro ten Miro (fala_lag_002a)
- epois lo me treyas froris i tó sí (fala_lag_005a)
- lo us deberis ya us fides (fala_lag_005a)
- apruvitaban a comprar tó que mus feya farta lo nunca había ningún muñeco ei me acordo poicus bunecus (fala_lag_005b)
- quishi arregrala pus lo le corté cun u cutelu para cambiar a cámara lo le corté a cubierte (fala_lag_005b)
- i le dixu mairi lo cómo has feito isu Quintín (fala_lag_013b)
- miña mairi agarró unha iscoba lo ma partíu in as custelas (fala_lag_102)
- ei lo me asustu toa ei tamén lo chillu sí (fala_lag_201a)
- i despois lo comu feya tamén hielu (fala_man_009a)
- u primel día lo me diju si le podía ficer un favor (fala_val_014).

Locución interfectiva

As locucións interfectivas son combinacións de varias palabras con a función de unha interjección.

- a vel falami de cuando vivías en u campu (fala_val_002).

4.16 FUNCIONES SINTÁCTICAS

A sintaxis, comu se ha ditu anteriolmenti, describi a combinación de palabras en sintagmas i oracións, con u cual se definen tamén as funcións que desempeñan us sintagmas en a estructura oracional. En A Fala podemos identificál as mismas funcións sintácticas que en as demais linguas románicas, por isu nun se van a describil en detallí. A finalidai du brevi resumen que se ofreci é máis ben terminológica, pa sugirir u metalenguaji sintácticu, ademais, se expondrán exemplus de a *Basi de datus* (Valeš 2024), que servirán pa tel máis muestras textuais da lingua.

Según a tipología sintáctica clasificamus A Fala comu unha lingua SVO (sujetu - verbu - objetu), igual que as demais linguas románicas. Isu significa que a lingua prefieri u orden de as palabras que ten u sujetu en u primel lugal, sigui u verbu i dispois se añadin us complementus. Esti patrón nun é a única posibilidai, pero é u máis frecuente.

SUJETU

U sujetu é unha función sintáctica que correspondi a un actanti, normalmenti u agentí, exigíu por u verbu. Se trata de un argumentu con u que u verbu concorda en pesoa i número, *tú* (2.ª sg.) *falas* (2.ª sg.).

U sujetu poi sel «explícitu», comu en u primel exemplu, «implícitu» o «elípticu», é dicel, u podemos recuperál a basi du contextu i da forma verbal, comu en u segundu exemplu. En as «oracións impersonais» u sujetu é «ceru», nun se poi recuperál, está semánticamenti vacíu, solu ten us rasgos formais de pesoa i número. Se trata de oracións tipu, *Chovi. Nun fai fríu*, comu en u tercel exemplu.

A función du sujetu ejerci u sintagma nominal o unha oración subordiná sustantiva.

- *mei pairi traballaba en o campu* (fala_man_011a)
- *porque tiñamus na plaza un comerciu i (Nisiu) traballaba nu comerciu* (fala_lag_101)
- *dispois si (Ø) chovía nun íbamos* (fala_val_102).

Argumentu

Elementu oracional exigíu por u verbu. Por exemplu, u verbu *vel* normalmenti exige dois argumentus.

alquin ve *alqu*.

PREDICAU

U predicau é unha función sintáctica que aporta información sobre as accións o estaus que se atribuyin a u suxetu. Juntu con u suxetu é un dos dous membros constituyentes de unha oración.

A función do predicau a ejerce normalmente un sintagma verbal; sin embargo, en u caso de elipsis, con u verbo omitíu, podín exercer esta función tamén outros sintagmas.

U predicau pódese sel «verbal», como en u primeiros dous exemplos, o «nominal», forma por un «verbo copulativo» i un sintagma nominal o adxectivo, que definen as propiedades do suxetu, como en u terceiro exemplo.

- *tú falas de un negociu con unha persoa de aquí* (fala_val_004)
- *pero se apañaba en época de mutu frío* (fala_man_011b)
- *u cursu era subvencionado por a Junta de Extremadura* (fala_lag_003a).

COMPLEMENTU DIRECTU

U complementu directu é unha función sintáctica que indica que o quen recibe directamente a acción do verbo. U complementu directu sule sel un sintagma nominal o preposicional, pero tamén se pódese pronominalizar, como en u exemplo tres. Cando u complementu directu é un sintagma preposicional introducido por a preposición *a*, é necesario duplicalo con u pronome personal átono, *nun me coñoci a mi*. A duplicación está explicada en u capítulo 4.5.5.

- *bíbían a leiti das cabras* (fala_lag_007)
- *nun regaló media fanega de terra* (fala_val_306j)
- *hai genti que a comi nun como postro sinón como comía* (fala_val_003b).

Os verbos que teñen a posibilidade de admitir u complementu directu, i así transmitir a acción do verbo a algu o alquín, se chaman «transitivos», por exemplo, *compral*, *comel*, *prometel*, *vel*. Os que nun teñen esa posibilidade se chaman «intransitivos», por exemplo, *durmil*, *morrel*, *viaixhal* [LM]. Hai verbos que

Verbo copulativo

Verbo con pouca carga semántica. U significado léxico aporta u «atributo». Hai tres verbos copulativos, *sel*, *estal*, *istal* [L], i *parecel*.

Verbo transitivo

Un verbo transitivo admite argumento en forma de complementu directu, por exemplo, *comel* (algu), *regalal* (algu), *pagal* (algu), etcétera.

4 Morfosintaxis

permitin as dúas posibilidades, *Carlos comeu unha migrá* [LV], pero tamén, *Carlos comeu tempranu* [LV].

COMPLEMENTU INDIRECTU

U complementu indirectu é unha función sintáctica desempeña por un sintagma preposicional introduciu por a preposición *a*, o por un pronomi personal átonu. Normalmenti manifesta u destinatariu o u beneficiariu da acción du verbu. En certus contextus se duplica u complementu indirectu con u pronomi personal átonu, tal comu está descrito en u capítulo 4.5.3, i expostu en us ejemplus.

- *non a mi me dá mutu meu* (fala_lag_101)
- *esa foi a que me dó a mi perras pa fel os dois camiños* (fala_man_018e)
- *Te he regalau un cordeiru ben pequenu* (fala_man_502)
- *U clienti quedó tan contentu que le regaló a mei qüelu unha boa propina* (fala_val_302d).

COMPLEMENTU DE RÉGIMEN

U complementu de régimen é un sintagma preposicional exigíu por u verbu. Sin esti complementu, explícitu o implícitu, a estrutura resulta agramatical o cambia de sintíu. A preposición está seleccioná por u verbu, porque hai verbus que necesitan certa preposición pa tel u sei sintíu, por exemplu, *pensal en* [MV], *dependel de*, *insistil en* [MV], *confial en* [MV], *arripintilsi de* [LM], *arrepentilsi de* [V], etcétera. A cambi u dos complementus directus i indirectus, u complementu de régimen nun se poi substituíl por un pronomi personal átonu.

- *in tó noiti nin naidi se priucupó pul nos* (fala_lag_010)
- *porque me acordaba de miña aqüela* (fala_man_009a).

COMPLEMENTU CIRCUNSTANCIAL

U complementu circunstancial nun é un argumentu, é dicel, se trata de un elementu que nun está exigíu por u verbu. U sei empleu é opcional, i por tantu u chamamus «adjuntu». U complementu circunstancial proporciona información adicional sobre as circunstancias en as que ocurri a acción du verbu, así que nus di cómu, cuándo, dóndi, etcétera, se realiza a acción. Por esta razón distinguimus us complementus circunstanciais de lugal, tempu, modu, causa, finalidai, cantidai, istrumentu, compañía i materia.

- *trasporta por as callis u material cun unha ratona* (fala_lag_002) - lugal, instrumentu
- *o curral dondi me vistis ayel tardi* (fala_man_018a) - tempu
- *andan constantimenti de pastu* (fala_lag_003a) - modu, lugal
- *xugabas mutu con túas ermanas o con outras zagalitas* (fala_val_003a) - cantidai, compañía, compañía.

ATRIBUTU

U atributu é un complementu obligatoriu dos verbus copulativus *ser, istal* [L], *estal, parcel*, con us cualis forma u predicau nominal. A súa función é atribuír as características a u suxeto, porque os verbus copulativus nun teñen carga semántica, solu manifestan as categorías sintácticas de pesoa, número, tempu i modu.

- *a seguinte ya foi de Sivirinu foi a de Chu Güelas de Perru* (fala_lag_004d)
- *está prohibíu vendelu porque nun está pasau pur sanidai* (fala_lag_009)
- *agora que os dagalitus están máis con os móbilis claro* (fala_man_011a)
- *así que agora u cimiteriu pareci un galiñeiru de casas baratas* (fala_val_305).

4.17 COSTRUCCIÓN SINTÁCTICAS

As construcións sintácticas en A Fala nun se diferencian de outras linguas emparentadas, os falantes as coñecen por medio da escolarización, así que se resumirán de maneira moi breví.

4.17.1 Oración

Unha «oración simpli» é unha estrutura sintáctica que contén un verbo finito, verbo conjugau, i así pon en relación un suxeto con un predicau. U suxeto ten típicamente a forma de un sintagma nominal i u predicau de un sintagma verbal.

- *Miguel Ángel ha participau tolus anos poicu u mutu* (fala_lag_201a)
- *ei cudiño mutu* (fala_man_001a).

Unha «oración composta» é unha estrutura sintáctica que está formada por dúas o máis oracións simplis unidas entre si. A relación entre as oracións pode ser de coordinación, subordinación ou xuxtaposición.

4 Morfosintaxis

- *Ei sempris u veu i me paru un ratu a falar con el, me conta historias de cuandu era jovin.* (fala_val_306g) - coordinación i yuxtaposición
- *Ei voi a contar unha historia que é un poicu da miña vía.* (fala_man_309) - subordinación.

4.17.2 Oracións coordinás

As oracións coordinás manteñen entre si a relación de igualdade jerárquica. Se enlazan por as conxuncións coordinantes (capítulo 4.14.1). En función da relación entre elas recoñecemos as oracións coordinás copulativas, disyuntivas i adversativas. Algunhas tradicións lingüísticas consideran que as oracións copulativas, disyuntivas o adversativas son só as partes introducidas por a conxunción respectiva; sin embargo, outras etiquetan así ambas partes xuntas.

- *Impezó as dé i meya i acabou antis das dodi.* (fala_lag_304c) - oración coordinada copulativa
- *Nus pagas a renta agora o con esta porra te pegamus.* (fala_val_302c) - oración coordinada disyuntiva
- *Nun temu a os tigris, pero sintu horrol as corrientes de airi.* (fala_man_502) - oración coordinada adversativa.

4.17.3 Oracións subordinás

As oracións subordinadas nun son independentes, dependen sintacticamente de outra oración. Esta se chama «oración principal», pero unha oración subordinada pode depender tamén de outra subordinada, así chegamos a subordinación en varios niveis jerárquicos. As oracións subordinadas se enlazan por medio das conxuncións o locucións conxuntivas subordinantes (capítulo 4.14.2). Segundo a súa natureza sintáctica as clasificamos en oracións sustantivas, oracións adxetivas, tamén chamadas de relativo, i as adverbiais. A continuación se ofrecen exemplos, sin o propósito de abarcar todo o complexo do tema.

- *Miña güela María me ha conta que mei tataragüelu Binitu volveu da guerra pai pur mil noventos dois.* (fala_lag_302a) - oración subordinada sustantiva en función de complemento directo
- *Otru día le pasó un caso parecía con unhas cuchinas que el tiña no corral du mei tataragüelu.* (fala_val_302a) - oración subordinada adxetiva
- *Cuando chegou a o planeta saluó respetuosamente a o faroleiru.* (fala_man_502) - oración subordinada adverbial de tempo.

4.17.4 Yuxtaposición

Yuxtaposición é a unión entre oracións o partis da oración sin un enlaci formal, sin unha conjunción. Us elementus yuxtapostus están sintácticamenti independentis, pero mantenin unha relación semántica. En u casu das oracións, u conceptu está máis ben vinculau con u linguaxi escritu, porque en a produción oral nun definimus dondi empeza i acaba unha oración.

- *En esi momentu se retiran du fogu, se eitan en unha fuente i se dejan reposal i enfrial* (fala_val_301).

4.17.5 Oración activa i pasiva

En A Fala, igual que en otras lenguas románicas, hai mutas oracións que tenin a siguiente estrutura: suxetu (sintagma nominal) + predicau (sintagma verbal con un verbu transitivu) + complementu directu + outros complementus, por exemplo, *Sivirinu fundó a revista en 1997* [MV]. En esta construción u verbu está en «vo activa», u suxetu *Sivirinu* correspondi a u agenti, que realiza a acción du verbu, mentras que u complementu directu *a revista* é u pacienti, u que recibe a acción du verbu. Estas oracións con un verbu transitivu se podin convirtil en construcións pasivas, dondi u suxetu é u pacienti, u verbu está en «vo pasiva» i u agenti se expresa por mediu du «complementu agenti» o queda omitiu. En u primel casu, *A revista foi fundá por Sivirinu en 1997* [MV], en u segundu, *A revista foi fundá en 1997* [MV].

A vo pasiva du verbu ten a estrutura: verbu *sel* + participiu. As formas du verbu *sel* concordan con u suxetu en pesoa i número, i ademáis marcan as categorías de tempu i modu, mentras que u participiu solu refleja u género i número du suxetu. Esti tipu de oración pasiva se chama «pasiva perifrástica», justu porque sempre contén a estrutura perifrástica *sel* + participiu.

U complementu agenti é un sintagma preposicional introduciu por a preposición *por/pur*, *por Sivirinu*. É frecuente omitil esti complementu, porque unha das funcións das oracións pasivas é a de nun mencionarl u agenti da acción verbal.

Oración pasiva

PERIFRÁSTICA

suxetu pacienti + verbu *sel* + participiu + (complementu agenti)
a revista foi fundá (por Sivirinu)

REFLEJA

suxetu pacienti + *se* + verbu
a revista se fundó

En algunhus casus u agenti está sobreentendíu, *u delinquenti foi encarcerlau* [V], en otrus nun se cuñoci u agenti, *a estatua foi roibá* [MV], pero tamén poi sel a intención du falanti nun descubrirl esta información, *a infracción foi comunicá a u ayuntamentu* [V].

- *porque os atindí hasta que morreran foran atindíus por miñas más* (fala_man_201) - agenti explícitu
- *u mandaran a Cáceres a u hospital, dondi foi operau* (fala_val_302c) - agenti descuñucíu.

Apartí das pasivas perifrásticas existin tamén as oracións «pasivas reflejas». Estas se costryuin con us verbus transitivus por mediu da forma pronominal *se*. U sujetu patienti concorda con u verbu en número, *En 1997 se fundó a revista* [MV]. As razóns pa estas costryuicións son as mesmas que en u casu anteriol. En general, as costryuicións pasivas aparecin con máis frecuencia en estílus formais o científicos.

- *i despois se buscó algu que fora máis lagarteiru* (fala_lag_001) - agenti sobren-tendíu por u contextu, nos buscamos
- *i están arrancandu as viñas pulque nun se vendi u viñu* (fala_lag_009) - agenti general, a genti nun vendi
- *mira istu por exemplu se ushaba pa poñel as caballirías cuandu había que arrastral maeira* (fala_man_008a) - agenti general, a genti usaba.

4.18 MODALIDAI

A modalidai é unha categoría lingüística que refleja a actitud du falanti con respectu a u continíu du enunciau. Nun é u mismu dicel, *bebi mutu*, *¿bebi mutu?* i *¡bebi mutu!*. Hai varias maneiras de clasifical as modalidais. Unha das posibles é diferencial entre a modalidai aseverativa, interrogativa, imperativa, exclamativa, desiderativa i dubitativa.

A modalidai, a actitú du falanti hacia u que se di, poi tel varias manifestacións formais. As principais son u modu verbal, adverbios o locucións, us verbus modais i a entonación.

A modalidai aseverativa se sueli relacional con u modu indicativu, *us críus nun comin* [LV], en cambiu, a exclamativa, *¡qué coman más!*, a desiderativa, *queru que coman*, i a dubitativa, *quizá nun u coman* [LV], usan con frecuencia u modu subjuntivu. A modalidai interrogativa, *¿comis polu?*, aproveita a ento-nación. A imperativa, *¡comi!*, emplea u modu imperativu, pero nun é a única posibildai, porque *¡u comis!*, ten a mesma modalidai imperativa.

- *Esta é oitra historia.* (fala_lag_302b) - modalidai aseverativa
- *Pero, ¿qué fais aquí?* (fala_man_502) - modalidai interrogativa
- *Quizá te faya preguntas pero tú solamenti dali a chavi i despois cuida de mei perritu.* (fala_val_306g) - modalidai dubitativa i imperativa.

5 LEXICOLOGÍA

5.1 **Lengua i palabras**

- 5.1.1 Origen das palabras
- 5.1.2 Significau léxicu
- 5.1.3 Formación de palabras
- 5.1.4 Variación

5.2 **Derivación**

- 5.2.1 Prefijación
- 5.2.2 Sufijación
- 5.2.3 Diminutivos i aumentativos

5.3 **Parasíntesis**

5.4 **Composición**

5.5 **Préstamus**

5.6 **Castellanización**

5.1 LENGUA I PALABRAS

A lexicología é unha disciplina lingüística que estudia as unidais léxicas de unha lingua considerandu a súa forma, significau, delimitación, orixe i usu. Se trata de unha disciplina mui ampla que se poi dividil en subdisciplinas comu a semántica, que estudia u significau das palabras. A morfología léxica, que estudia a súa estrutura. Etimología, que estudia u orixe das palabras, etcétera. En algunhus puntus, a lexicología se solapa con outras disciplinas lingüísticas, por exemplu, u estudiu da formación de palabras se podría incluír en a morfología, porque estudia a estrutura das palabras. Esta é tamén a razón por a cual se incluyi esti capítulo en u libru de gramática a pesal de que a lexicología nun forma parti da gramática, comu se ha explicau en a introducción.

Debíu a relación estreita entre a lexicología i a morfología, as dúas disciplinas compartin a terminología fundamental: palabra, raíz, basi léxica, prefiju, sufiju, que se han explicau en u capítulo de Morfosintaxis.

PALABRA I UNIDAI LÉXICA

Comu se ha ditu anteriolmenti a definición du conceptu de «palabra» é algu problemática i normalmenti se apoya en a súa representación gráfica, delimitandua con dois espacius en blancu. Sin embargo, ademais de istu, as palabras suelen tel significaus unitarius definíus i son susceptibles de recibil un acentu léxicu.

A «unidai léxica» é un conceptu máis ampliu que a palabra, porque poi incluír as unidais establecías por máis palabras que han chegau a unha cohesión i estabilidai formal, por exemplu, *andarríus*, *arcuírís*, sin considerar si están representás gráficamente comu unha palabra *paripari* [L] o por separau *pari pari* [L].

A unidai léxica poi sel entoncis unha palabra simpli, *loiza*, o compleja, escrita comu unha palabra, *rompicabezas*, o por separau, *jamón yor*. En u sentíu ampliu as unidais léxicas complejas incluyin tamén as locucións, por exemplo, *de maneira que*.

Palabra simpli i compleja

A palabra simpli está formá por unha raíz a que se podin añadil us morfemas flexivus, por exemplo, *viñu*, *tempu*, *alta*, *fillus*.

A palabra compleja está composta de unha raíz i de un o máis afijus derivativus. Tamén a podin formal máis de unha raíz con posibles afijus derivativus, por exemplo, *guardiña*, *narandxeira* [LM], *andarríus*, *nostálgicu*.

5.1.1 Origen das palabras

U origen das palabras de A Fala é parecíu a outras linguas peninsularis de origen latinu. A mayol parti do vocabulariu básicu ven do latín vulgar, sobre tó as palabras máis frequentis. Estas han padecíu cambiis evolutivos, por exemplo, us grupus consonánticus PL-, CL-, FL- han evolucionau a /f/, PLORĀRE > *choral*, CLAVIS > *chavi*, FLAMMA > *chama*. A Fala se ha desarrollau en un contínuum dialectal da península, dondi un dialectu pasa gradualmenti a u outro, i ha recibíu as mesmas influencias que as demais linguas da zona. Encontramus en ela unhas poicas palabras de sustratu das linguas prerromanas, por exemplo, *perro*, *barru*, *vega*, *cerveza*, mutas palabras de origen árabi, helenismus intermediaus por u latín, italianismus, etcétera. En us tempus máis modernus venin tamén us anglicismus.

Desde u puntu de vista etimolóxicu é interesante que algunhus nomis de animais o plantas quedaran máis próximos a us nomis orixinais latinus en comparación con u castellanu, por exemplo, *mérrua* [LM], *mélrua* [MV] (*Turdus merula*) cast. mirlo, *popa* [V] (*Upupa epops*) cast. abubilla, *prisegu* [L], *présigu* [V], (*Prunus persica*) cast. melocotón.

A búsqueda das palabras que coincidín con outras linguas emparentás, por exemplo, u portugués, u galego o u asturleonés, ha servíu a veces pa apoyal as teorías de "origen de A Fala". Estas teorías, en realidai, sirvirán, a maioría das veces, pa proclamar que A Fala era dialectu de algunha das linguas arriba mencionás. Comu a finalidai de esta descripción nun é a clasificación genealóxica de A Fala, u origen das palabras nun é u sei enfoqui principal, i por tantu se limita solu a estas pincelás mui generais.

- ¿Nun debería dicelsi i escribilsí «lexicoloxhía»? Ei algunha ve uiví "fonoloxhía i morfoloxhía".
 - Sí, ei tamén u uiví, pero u dicin pesoas que nun tenín ni idea de lingüística. Creen que us lingüistas deberían diseña as linguas, ei u chamu «ingeniería lingüística». Pero tú ya sabís ben que us lingüistas solu describín as linguas. Hai que gardal un poicu de humildai i sentíu común, i tamén respetal que a lingua a determinan us falantis, coixa que te dicín en u primel anu de estudis de lingüística.
 - Sí. Tes razón, isu ya u teñu ben aprendíu dispois de sobrevivir a parti de Fonética.
 - Me alegru, pa algu te ha servíu.

5.1.2 Significau léxicu

Según as ideas do estruturalismu u «signu lingüístico» está composto de u «significanti», que é a forma fónica o gráfica de unha palabra, i u «significau», que representa a referencia, é dicel, u conceptu mental a u que se refieri a palabra. A relación entre u significau i u significanti é arbitraria, por exemplo, us cuatro sonús o cuatro letras en a palabra *saya* nun tenin niñunha relación con u objetu da prenda feminina, é solu un acordado dos usuarios que relacionan u significau con u significanti. En outras linguas relacionan u mismu conceptu con outra cadea de sonús.

A disciplina que estuda u significau das palabras i a relación con a súa forma se chama semántica. Esta relación poi sel simétrica, cuandu un significanti (palabra) se refieri a un significau (conceptu), pero tamén poi sel asimétrica, cuandu unha palabra ten máis interpretacións falamus de «polisemia» o «homonimia». En cambi, cuandu nus podemos refiril a un conceptu, a un significau, con varias palabras falamus de «sinonimia».

POLISEMIA

A polisemia se refieri a unha situación en a que a mesma palabra ten varius significaus. Estis significaus diferentes tenin relación entre sí, están motivados por a semejanza, por exemplo, a palabra *cacha* designa tanto a nalga como cada unha das pezas laterais de unha navalla. Esta pluralidade de significaus a vemos en cualquel dicionario, é unha maneira natural de ampliar as posibilidades referenciais de unha lingua i con muita probabilidade a encontraríamnos en todas as linguas.

- *a única lú que había era a du candil* (fala_val_305) - claridade
- *ya se volvei a dil a lú* (fala_man_018c) - electricidade
- *tuvi que dal a lú, aquesi día ei me mití dois cojís* (fala_lag_305c) - paril.

HOMONIMIA

Igual que a polisemia, a homonimia se refieri a situación en a que unha palabra fai referencia a dous o máis significaus diferentes. A diferenza da anterior, en este caso us significaus nun tenin niñunha relación entre sí, se chegou a este estado por evolución, que casualmente dó us mesmos resultados. Por exemplo, en lagarteiro a palabra *murta* é u fruto do follaranceiro, pero por a variación consonántica se poi refiril tamén a unha penalización, a unha multa.

- *ei me diba in u mes de abril i deseaba dulmilmí i despertalmí in diciembri* (fala_lag_002b)
- *istu nun se poi abril máis ya te digu* (fala_man_013a)

- *por o general a xhenti era mui discreta* (fala_man_005b)
- *aceiti de oliva que poi general bastantis postus de traballu* (fala_val_008)
- *pulque decidistis sel maestra* (fala_lag_008)
- *entonces sempris hai que sel a estudial* (fala_man_101)
- *que u diga a zagala si u quel o nun u quel* (fala_val_015)
- *que se vai a quel i se cairá i se ten que quel mutas vedis* (fala_lag_005a).

SINONIMIA

A sinonimia é unha relación entre palabras que tenin un significau igual o mui parecío. As palabras que compartin esti tipu de relación se chaman sinónimus. Cuandu us significaus dus sinónimus son idénticus en tós us contextus falamus de sinónimus absolutus, esta situación nun é mui frecuente i algunhus lingüistas argumentan que é imposíbel; inda así sería complicau buscal contextus en us que nun podemos intercambial, por exemplu, as palabras *idioma* i *lengua*. De toas as maneiras, é mutu máis frecuente a sinonimia parcial, cuandu as palabras tenin significaus mui parecíos, pero nun de tó iguais, por exemplu, *filí* [LM], *felí* [V] i *contentu*. Tamén é frecuente que us significaus sean idénticus, pero as palabras se diferenciin por u estilu, i así nun se podin intercambial en tós us contextus librimenti, por exemplu, *cumía* [LM], *comía* [V] i *alimentu*. A sinonimia enriqueci u vocabulariu, sirvi pa matizal us significaus i tamén pa evital repeticións.

- *tamén tiña unha Vespínu mui linda* (fala_lag_005a)
- *cuidan da serra, a protegin i a mantenin bunina* (fala_lag_303a)
- *é dulci, miral a o ceu por a noiti* (fala_man_502)
- *Nun é unha sorti pa unha planta, observó o principitu* (fala_man_502)
- *esti é de un mininu de dois anus* (fala_val_010d)
- *cuandu era pequenu nus ficía jugueteis i así trastoris de madeira* (fala_val_006a).

ANTONIMIA

A antonimia é a situación inversa, é a relación entre dúas palabras que tenin significaus contrariis. As palabras que tenin esta relación se chaman antónimus. Us antónimus podin implicar a diferenca bipolar, por exemplu, *vivu* - *mortu*, *entral* [MV], *intral* [L] - *sel*, pero tamén podin tel varius graus, *helau* - *frío* - *templau* - *quenti* - *iscardandu* [L], *escaldandu* [MV].

- *Se baixa u telón* (fala_lag_310)
- *A agua subi máis de un metru* (fala_man_309)
- *i otra ve u perritu iba andandu tranquilo* (fala_val_306g)
- *As catru me sintiré nervioso, inquietu* (fala_val_502).

5.1.3 Formación de palabras

A formación de novas palabras é un proceso que é de interés tanto pa morfología (morfología léxica), comu pa lexicología. A morfología se ocupa máis ben dos rasgos formais, mentras que a lexicología refleja máis u aspectu semánticu, us significaus.

A formación de palabras a basi das palabras existentis é un proceso mui eficaz de enriquecimentu do vocabulariu. A combinación das «palabras simplis» con us afijos derivativus i con outras raíces nus permiti añadil significaus novus a us existentis i comu resultau gran parti do vocabulariu de A Fala se compón de «palabras complejas».

A formación das palabras novas mutas veces sigui us patróns previsiblis, é dicel, certu sufijo añadi normalmenti u mismu valor semánticu, por exemplu, *-dol* [LV], *-ol* [M] designa a unha pesoa o coixa que fai algu, u agentu do proceso, *cargadol* [LV], *cargaol* [M], u que carga, *corredol* [LV], *correol* [M], u que corri.

Us mecanismos máis frequentis de formación de palabras son a derivación, a composición, a parasíntesis i u usu dos préstamus de outras linguas, as palabras novas podin sel tamén u resultau de abreviación, de cambi u de significau o de formación de unidais fraseolóxicas.

5.1.4 Variación

A evolución da lingua se manifesta de maneira máis notabli en u nivel léxicu i por tantu nus encontramos con abundanti variación, inda máis du que hemus observau a nivel fonéticu o morfosintácticu.

Naturalmenti, a variación máis frecuente é a diatópica, é dicel, as diferencias entre u lagarteiru, u mañegu i u valverdeñu, por exemplu, *fel* [LM], *ficel* [V]; *ixhindxa* [L], *dxindxa* [M], *xinxa* [V]; *alveixha* [L], *chícharu* [M], *chíchari* [V]; *cigañoti* [L], *garzañoti* [M], *ciguñoti* [V] i un larguísimu etcétera, que se poi examinal en u *Diccionariu de A Fala* (Valeš 2021).

A raí i a basi léxica

A «raí» é a parti da palabra que aporta u sei significau léxicu fundamental, por exemplu, ***pall-al*** [LM], ***pall-eiru*** [V]. En cambi u, a «basi léxica» é unha palabra que funciona por sí sola, por exemplu, u infinitivu dos verbus, *sel*, *amal*, i a veces coincide con a raí comu en, *mullel*, *sol*, *fin*.

Us falantis usan a súa lingua sobre tó en u ambiente informal, por isu a variación diafásica (estilística) é menos frecuente, aun así, a lingua ten us seis registros i us falantis us usan según a situación comunicativa, por exemplu, as palabras *briciqueta* [L] o *pedióricu* [L] nun aparecin ni en as entrevistas con us falantis, porque se trataba de unha situación semiformal; sin embargo, se han registrau repetíamenti en us discursus informais.

En a variación diastrática (social) tendrá muta importancia u factol da edai du falanti. En consecuencia, a fala dus maioris difieri sustancialmenti dus máis novus. Esta variación está vinculá con a evolución da lingua i abarca tres temas diferentes.

U primeiru é u abandonu natural de algunhas palabras, que dejan de usalsi, porque as tecnoloxías han cambiau, u objetu que denominaban ya nun se usa, o a actividai que describían ya nun se realiza. Se trata de un procesu natural que se poi observal en toas as linguas. As palabras desaparecías nun se reemplazan por ná, porque ya nun se necesitan. Por exemplu, *istresnis* [L], *albarda*, *cincha*, *andarilla* [LM], *barrena*, *bruxia* [V], *cabás*, *colna* [LM], *encerau* [MV], *garabucha* [M], *alfoixha* [LM], *ixheira* [L], *salpilleira* [LV], i mutas máis.

U segundu tema son us préstamus du castellanu. Estas palabras mutas vecis describin unhas realidais novas, comu *cochi*, *congeladol* [LV], *perfumi* [MV], *pilfumi* [L], i é natural que a lingua acepti estas da lingua intermediadora. Sin embargo, por causa du bilingüismo, i da interacción multifacética entre A Fala i u castellanu, é difícil separal as palabras patrimoniais que coincidín en as dúas linguas, dus préstamus que se podían habel producíu en unha historia mui

▪ Nun te dá pena que se perdan palabras tan lindas comu *estrenis*?

▫ Bueno, por un lau me dá pena, pero por otu é unha coixa mui natural, é así, mei padri sabi mutas palabras relacionás con u campu i con coixas que se usaban antes, i ei, en cambi, sé máis palabras relacionás con as novas tecnoloxías. É natural.

▪ Vali, pero nun se podin salvar esas palabras tan lindas que forman u nosu pasau?

▫ U únicu que se poi ficel é documental, pero a genti, particularmenti us novus, ya nun van a usalas.

▪ Un día escribiré un diccionariu de estas palabras que nun han tío a sorti de trasmitilsi.

▫ Mui ben. A verdaí é que ya me he dau conta de que a us españolis le encanta luchal contra us muños de airi.

▪ Nun seas irónicu, solu nus gusta u nosu patrimoni.

▫ Vali, perdona, te ajudaré si ques.

▪ Gracias.

remota. Us aspectus máis detallaus, relacionaus con u tema dus préstamus, se espifican en u capítulo 5.5.

U tercel tema son as interferencias du castellanu, é dicel, us «castellanismus» que aparecin en A Fala. Estas palabras venin du castellanu pa competil con as palabras vernáculas, por exemplu, *jovin* en ve de *novu*, *roju* en ve de *colorau*. U tema se trata con máis detalli en u capítulo 5.6.

5.2 DERIVACIÓN

U procesu de modificación du significau de unha palabra por mediu de «afijos derivativus», o «morfemas derivativus», se chama derivación. Us afijos que antecedin a raí son «prefijos» i us que están pospostus son «sufijos». A mesma raí poi recibil prefijos i sufijos a u mismu tempu, por exemplu, *dis-turnilladol* [L].

Afiju derivativu

Morfemas léxicus que modifican u significau da palabra, por exemplu, ***dis-calg-al*** [L], ***des-carg-al*** [MV].

5.2.1 Prefijación

Us prefijos se ajuntan a basi léxica que é sustantiva, adjetiva o verbal, modificandu u significau das palabras, pero normalmenti nun cambian a súa clasi, por exemplu, dambus *nacional* i *internacional* son adjetivos, u mismu que *ordin* i *desordin* [MV], *disordin* [L] son sustantivos.

Desde u puntu de vista formal podemos dividil us prefijos en dúas categorías:

- 1.ª Us que existin tamén comu palabras independentis. Normalmenti se trata de preposicións o adverbios: *a-*, *anti-*, *con-/con-*, *de-*, *in-/en-*, *intre-/entre-*, *sobre-*, *ben-*, *mal-*, etcétera.
- 2.ª Us que nun existin comu palabras independentis. Mutus de estis prefijos venin das preposicións latinas: *ad-*, *dis-*, *im-*, *inter-*, *post-*, *pre-*, *re-*, etcétera.

PREFIJUS NEGATIVUS	
a-, an-	ateu, analfabetu
anti-	antidepresivu [MV], antitirrurista [L]
des-, dis- es- [MV], is- [L]	desventaixha [M], desagradabli [MV], disushu [L] esvarillal [M], isvarillal [L], istripal [L]
extra-, iextra- [L]	extraterrestri, extraordinariu [MV], iextraordinariu [L]
i-, in-, im-	ilegal, inalámbricu, impacienti, imposibli [LM]
PREFIJUS LOCATIVUS	
ad-	adverbiu, admiral, adxhunta [M]
intre- [L] entre- [MV]	intreabril [L], intresacal [L] entreabril [MV], entresacal [MV]
ex-, ix- [L]	excarval [MV], ixcalval [L], exportal [MV]
extra- ixtra- [L], istre-	extravial [MV] ixtravial [L], istrepasal [L]
sobre-	sobresalienti, sobrenomi
su-, sub-	suveñón, susistil, subtítulu, sumarinu
tras-	trasladal, trasportal, trasfronterizu
PREFIJUS TEMPORAIS	
ante-, anti-	anteriol, antepasau, antecedenti, antiel
pos-, pus-, post-	posterior, puspuñel [L], pospoñel [M], pospuñel [V]
pre-, pri-	prefabricau, prehistoria, prijubilación [L]
sobre-	sobrevivil, sobremesha [LM], sobremesa [V]
PREFIJUS DE CANTIDAI O GRAU	
bi-	bilingüismu, bicicleta
multi-	multiushu [LM], multiusu [V]
poli-	polideportivu, politeísmu
semi-	semiautomáticu
sobre-	sobrecarga, sobrepeshu [LM], sobrepesu [V]
super-	supermercau, supervalorau
uni-	uniformi, unifical
PREFIJUS DE ORIENTACIÓN O MODU	
co-, con-, con-	cooperál, convivil [V], cunvivil [LM]
contra-	contrabandu, contraseña, contratempu, contralú
de-, di-	devolve, detel, ditirimal [L]
re-, ri-	reforma, recoñocel, reclamal, ricupilal [L]

Figura 1. Clasificación dos prefixos según u criteriu semánticu

Us prefijus se podin clasifical tamén por criterius semánticus. En a tabla 1 se exponin us prefijus máis frequentis que están agrupaus según cincú significaus. Hai que tel en conta que algunhus prefijus nun tenin un significau único, podin correspondel a varias categorías. Tampocu se trata de unha lista completa, entre us prefijus que nun figuran en a tabla están, por exemplu, *pluri-*, *retro-*, *hiper-*, *ultra-*, *vice-*.

Algunhus prefijus, típicamenti us negativus *des-*, *dis-*, permitin a combinación con unha palabra que ya leva un prefiju, de maneira que se ajuntan dois prefijus en unha palabra, por exemplu, *disindxitau* [L], *disinrial* [L], *disinfestal* [L], *desinfestal* [MV], *desenterral* [MV], *desenvovel* [MV], *desencastal* [MV], *discunfial* [L], *desconfigural* [MV], etcétera. A dobli prefijación é menos frecuente, aunque posibli, tamén con otrus prefijus, *preinscripción*, *precunfigural* [L], *tresantiel*.

- *u galfiu sí sabis u que é u galfiu de disingalfial* (fala_lag_016c).

É interesanti que a palabra *disinquietu* [L], *desinquietu* [MV] leva dois prefijus con u significau de oposición, que sirvin pa enfatizal a negación. En cambiu, u prefiju negativu da palabra *isbarrigá* [L] nun cambia u significau, que é idénticu a *barrigá* [L]. Tamén chama atención u prefiju negativu en a palabra *isvadial* [L] que nun se correspondi con a lóxica da acción.

5.2.2 Sufijación

Us sufijus van postpostus a raí i mutas vecis nun modifican solu u significau da palabra, sinón tamén a súa clasi, *vellu* → *vellé*. Mentras que us prefijus us conseguimus clasifical fundamentándusi en u significau semánticu que añañin a palabra basi, en u casu dus sufijus nus encontramos con muta polisemia, i algunhus sufijus podin aportal significaus mui diversos. Inda así, tamén hai sufijus que vinculamus con certu significau o con certa categoría gramatical, tema que ha síu explicau en u capítulo sobre u género en a Morfosintaxis.

Desde u puntu de vista gramatical podemos dividil a sufijación en cuatro categorías, según a clasi da palabra que sai comu resultau: sufijación sustantiva, adjetiva, verbal i adverbial. En unha división máis fina se podin consideral tamén as basis, i dalsi conta dus sufijus que forman sustantivus de sustantivus, verbus de sustantivus, sustantivus de adjetivus, etcétera.

SUFIJACIÓN SUSTANTIVA

En a tabla 2 se exponin us sufijus máis frequentis con as vocais temáticas máis comúns i a información sobre u género du sustantivu resultanti.

SUFIXU	G.	EJEMPLU
-á	<i>f.</i>	chamá, alambrá, alambicá [MV], lambicá [L]
-adu [LM]	<i>m.</i>	poradu [LM], vistadu [LM], pinchadu [LM]
-azu [V]		porrazu [V], vistazu [V], pinchazu [V]
-aixhi [LM]	<i>m.</i>	viaixhi [LM], forraixhi [LM], linguaixhi [M]
-aji	<i>m.</i>	personaji, maquillaji, aprindizaji [L]
-al	<i>m.</i>	barrocal, castañal, olival, pinal
-(i)anti,-(i)enti		habitanti, comandanti, afluenti, pendienti
-anza	<i>f.</i>	matanza, enseñanza, comparanza [LM]
-ariu, -aria		almariu, campanariu, horariu, maquinaria
-atu, -ata		campeonatu, camiñata
-au	<i>m.</i>	arau, doctorau, arzobispau [MV]
-ción, -sión	<i>f.</i>	organización, publicación, comprensión
-dai, -idai, -edai	<i>f.</i>	igualdai, soledai [LV], publicidai [LV]
-ai, -iai, -eai		cashualiai [LM], clariai [LM], soleai [M]
-dol, -tol	<i>m.</i>	resplandol, bañadol [LV], proyectol
-adol, -idol, -ol		trozadol [LV], surtidol [LV], cheirol [MV]
-aol, -iol [M]		trozaol [M], miraol [M], escurriol [M]
-dol, -dora [LV]		traballadol [V], ferradol [LV], corredora [LV]
-ol, -ora [L]		traballol [L], traballora [L], cazol [L]
-(a)ol, -(a)ora [M]		traballaol [M], bebeol [M], vendeora [M]
-é	<i>f.</i>	vellé, honradé, lucidé
-eda [LM]	<i>f.</i>	tristeda [LM], naturaleda [LM], pureda [LM]
-eza [V]		tristeza [V], natureza [V], pureza [V]
-eiru, -eira		galiñeiru, carteiru, carteira, graneiru [MV]
-eru, -era		moqueru, lechera, graneru [L]
-ería, -iría, -aría	<i>f.</i>	sastrería, coquetería, cuquitiría [L], secretaría
-ía	<i>f.</i>	filosofía, cobardía
-ismu	<i>m.</i>	bilingüismu, urbanismu
-ista		artista, chapista, contrabandista
-itú	<i>f.</i>	longitú, altitú, esclavitú [MV]
-íu	<i>m.</i>	pidíu, vistíu, sintíu [LM], xhintíu [M]
-mentu	<i>m.</i>	alojamentu, cuñucimentu, cashamentu [LM]
-ncia, -encia,	<i>f.</i>	violencia, herencia, tolerancia, comparancia [L]
-ancia, -acia, -icia		inxhusticia [M], astucia
-toriu	<i>m.</i>	velatoriu, ofretoriu, consultoriu [LM]
-ura	<i>f.</i>	amalgura, arquitectura, guapura

Figura 2. Sufijación sustantiva

Entre as tres variedades encontramos varios patróns de variación previsiblis, por exemplo, us sustantivos derivaus con us sufijos *-adu*, *-eda* en lagarteiru i mañegu, *vista* - *vistadu* [LM], *tristi* - *tristeda* [LM], tenin u sufiju *-azu*, *-eza*, en valverdeñu, *vistazu* [V], *tristeza* [V]. Estis patróns tamén podin fallal, comu en *limpu* - *limpieza*, *delicau* [L], *delicau* [MV] - *dilicadeza* [L], *delicadeza* [MV], esta irregularidai se debi, con bastanti probabilidadai, a influencia du castellanu, pero é certu que a forma *limpeda* [M] está en desusu i a **dilicadede/delica-deda* nun se ha registrau.

Otra das diferencias entre as tres variedades é a conservación de a *-d-* en us sufijos *-dai*, *-dol*, *-adol* en valverdeñu, *calidai* [LV], *comedol* [LV], *diseñadol* [LV], i a súa ausencia en mañegu, *-ai*, *-ol*, *-aol*, *caliai* [M], *comeol* [M], *diseñaol* [M]. En mañegu se conselva a *-d-* solamenti dispois das consonantis *n*, *l* i *r*, *igualdai*, *crueldai*, *verdai*, *erman-dai* [MV]. U lagarteiru sueli optal por as mismas solucións que u valverdeñu, con a *-d-* conservá, *imprendedol* [L], sin embargo, a vecis suprimi a *-d-* igual que u mañegu, *cantiai* [LM], u suprimi a *-d-* junto con a vocal temática, *pescol* [L], *cazol* [L], *traballol* [L].

U sufiju *-aixhi* en lagarteiru i mañegu pareci sel u patrimonial, *forraixhi* [LM], *lenguaixhi* [M], *fumaraixhi* [L], en comparación con u sufiju *-aji*, que máis ben se debi a influencia du castellanu; sin embargo, esti segundu é actualmenti mutu máis frecuente, *lenguaji* [LV], *montaji*, *reportaji*, *tatuaji*, etcétera.

A variación dus sufijos *-eiru*, *-eira* i *-eru*, *-era* nun siguiu un patrón fácilmenti previsibli. É probabl que us segundus se extendan por influencia du castellanu, inda así, en lagarteiru hai palabras comu, *ixtranjeru* [L], *funferu* [L], *graneru* [L], *invelnaderu* [L], que nun tenin outra alternativa, mentras que outras permiten as dúas posibilidadeis *relojeru* [L], *relojeiru*. Tamén é interesante que u mes de *eneru* solu existi en esta forma en as tres variedades, nun se ha documentau **eneiru*, a pesal de que en latín tiña u sufiju *-ĀRIUS* (IĀNUĀRIUS), que en outras palabras

- U valverdeñu é a variedai máis castellanizá das tres, ¿a que sí?
 - Nun sé, ei nun diría isu. Máis ben ha pasau por a súa evolución propia, algu diferente de u lagarteiru i de u mañegu.
- Pero usan mutas palabras castellanas.
 - Isu dependi de cada pesoa. Tamén tenin mutas palabras ben especiais, por exemplo, *adiel*, *frital*, *chapodal*, *présigu*, *mar-melu*, *bulindri*, *ciguñoti*, i mutas máis.
- Vali, veu que nun te gustan estas etiquetas.
 - Tes razón, pa mi as tres variedades son diferentes, pero nunca juzgaría unha con us criterius de outra. Me gusta que as tres sean diferentes i cada unha mui especial.
- Sí, as tres son lindas, i toas aportan a súa riqueza a nosa lingua.

evolucionó en *-eiru*. Esta particularidai se debi naturalmenti a influencia du castellanu.

SUFIJACIÓN ADJETIVA

Us sufijos que sirvin pa formal us adjetivus se usan, algunhas vecis, tamén pa formal us sustantivus, *lagarteiru*, *lagarteira*, *traballadol* [V], por isu en estis casus podemos falal de sufijación nominal. Us sufijos que se exponin en a tabla, son us máis frequentis pa formal us adjetivus; sin embargo, algunhus permitin tamén a formación de sustantivus.

SIFIJU	EJEMPLU
-abli, -ibli	admirabli, fiabli, responsabli, visibli
-al	ancestral, artesanal, cultural, regional
-anu, -ana	lejanu, urbanu, africana, romanu
-ariu, -aria	bancariu, imaginaria, sanitariu
-au, -á	ulviau [LM], olvidau [V], bardá, pendá, infau[L]
-eiru, -eira	callejeiru [MV], marineira [MV], valedeiriu [V]
-eru, -era	callejeru [L], marinera [L], valederu [LM]
-egu, -ega	mañegu, galega
-eñu, -eña	valverdeño, lugareño, navideña
-és	leonés, francés
-esha [LM], -esa [V]	francesha [LM], francesa [V]
-iciu, -icia	ficticiu, prupiciu [L], alimenticia [MV]
-icu, -ica	básicu, económicu, climáticu, histórica
-idu, -ida	válidu, firruñidu [L]
-inu, -ina	cristalinu, campushinu [L], campesinu [MV]
-ivu, -iva	negativu, fisticu [LM], deportiva [MV]
-oshu, -osha [LM]	cariñoshu [LM], golosha [LM], lixoshu [LM]
-osu, -osa [V]	cariñosu [V], golosa [V], mufosu [V]
-toriu, -toria	migratoriu, obligatoria [MV]
-ú, -úa [LM]	pilú [LM], curnú [LM], minúa [L]
-udu, -uda [V]	peludu [V], menuda [V]
-unu, -una	impurtunu, machuna

Figura 3. Sufijación adjetiva

De maneira parecía a sufijación sustantiva, se podin observal patróns regularis en cuantu a variación diatópica. A diferencia máis notabli é u mantenimentu de a *-d-* en u sufiju *-udu*, *-uda*, en valverdeño, mentras que u lagarteiru i u

mañegu a suprimin, *pilú* [LM], *peludu* [V]. Outra diferenca é u sonú apicoalveolal fricativu que se realiza en lagarteiru i mañegu de maneira sonora en a pusición intervocálica en us sufijus *-esha*, *-oshu*, *-ohsa*, *inglesha* [LM], *amargoshu* [LM], *amargosha* [LM], mentras que en valverdeñu se pronuncia de maneira sorda, *-esa*, *-osu*, *-osa*, *inglesa* [V], *amargosu* [V], *amargosa* [V].

SUFIJACIÓN VERBAL

A cantidai dus sufijujus que forman us verbus de sustantivus o adjetivus é bas-tanti limitá. U máis frecuente é u sufiju *-al*, que sirvi a menú pa formal verbus das sustancias materiais.

SIFIJU	EJEMPLU
-al	pingal, oxigenal, parodial, planchal, pilfumal [L]
-ial [L]	colorial [L], chicharrial [L], flaquial [L]
-eal [MV]	coloreal [MV], chicharreal [MV], flaqueal [MV]
-ecel	agradecel, obedecel, florecel, favorecel
-fical, -ifical	clasifical, sacrificical, unifical, xhustifical [M]
-izal	automatizal, digitalizal, robotizal, finalizal
-ual	actual, acintual [L], acentual [MV]

Figura 4. Sufijación verbal

A variación diatópica a notamus en a preferencia que u lagarteiru dá a u sufiju *-ial*, *arrial* [L], en comparación con u mañegu i u valverdeñu que optan por a vocal media, *-eal*, *arreal* [MV].

SUFIJACIÓN ADVERBIAL

A sufijación adverbial está limitá a u sufiju *-menti*. Esti sufiju se añadi a us ad-jetivus femeninus, i normalmenti indica as circunstancias de modu, por exemplu, *claramenti*, *habitualmenti*, *igualmenti*. U sufiju se poi añadil tamén a us adjetivus que ya habían síu derivaus por sufijación adjetiva, comu *cariñoshamenti* [LM], *cariñosamenti* [V]. U feito de derival us adverbios de adjetivus femeninus, causa que algunhas formas teñan unha sílaba menos en comparación con u castellanu, *adecuámenti* (cast. adecuadamente), *disimulámenti* (cast. disimuladamente), *honrámenti* (cast. honradamente), etcétera.

- *i nun hai ná desgraciámenti solu temus barrocos* (fala_lag_019a)
- *San Martín nun solu é un lugar ricu en tradicións, sinón que afortunámenti é un lugar que le gusta conservalas* (fala_man_306)
- *pa ficertu tú solu a tela te poi valer cen eurus aproximámenti* (fala_val_010b).

5.2.3 Diminutivus i aumentativus

Us diminutivus i aumentativus se forman por mediu de sufijación, por tanto deberían estar incluíus en u subcapítulo anterior; sin embargo, se trata de un grupu espécifico, a vecis chamau sufijos apreciativus, i por tanto se tratan de maneira separá.

DIMINUTIVUS

U máis notabli da sufijación diminutiva é a súa forti estratificación diatópica, que diferencia sobre tó a u mañegu das outras dúas variedades. A variación a podemos observal en a palabra *cafitiñu* [L], *cafritu* [M], *cafetiñu* [V]. Por regra general, us diminutivus en lagarteiru i valverdeñu se forman con us sufijos *-iñu*, *-iña*, mentras que en mañegu con us sufijos *-itu*, *-ita*.

LAGARTEIRU	cashña, cafitiñu, cirviciña, butilliña, humiñu, hurtiña, cabiciña, cuchiniñu, burriñu, ulliñu, mumintiñu, pirriñu, suliñu, despaciñu, cirquinina
MAÑEGU	cashita, cafritu, cirvicita, butillita, humitu, hurtita, cabecita, cuchinitu, burritu, ullitu, mumintitu, pirritu, sulitu, despacitu, cirquita
VALVERDEÑU	casiña, cafetiñu, cerveciña, botelliña, homiñu, hortiña, cabeciña, cuchiniñu, burriñu, olliñu, momentañu, perriñu, soliñu, despaciñu, cerquiña

Figura 5. Diminutivus

Otru fenómenu importantí é u fechi das vocais da raí que se producín sobre tó en lagarteiru i mañegu. En a tabla podemos observal que u patrón típico diferencia as tres variedades da seguinte maneira: *cirviciña* [L], *cirvicita* [M], *cerveciña* [V].

Estas dúas regras xerais que distinguin as tres variedades según us sufijos i a presencia o ausencia dos cambios vocálicos nun se cumplyn a cen por cen. En a *Basi de datus* (Valeš 2024) están registraus usos dos sufijos *-itu*, *-ita* en lagarteiru i valverdeñu, i usos sin u cambio vocálico correspondienti, por exemplu, *hortita* [M]. Ademais, encontramos patróns que se repitín con regularidai, por exemplu, *mairita* [L], *Angelita* [L], *Juanita* [L], *santiña* [M], *Sa Martiñu* [M], *cabritiñu* [L], pero *cabritu* cuandu falamus da comía.

- *que era sel de casha i tiña alí a huriña* (fala_lag_007)
- *a fresqueira estaba en un rincunitu* (fala_man_005b)
- *i a chaquitiña é cortiña* (fala_val_010d)

- *mairita* *mus quedamus a guardal a pesqueira* (fala_lag_010)
- *i pur isu idimus que a santiña é nosa* (fala_man_012b).

Us sufijos *-inu*, *-ina* se usan en unhas poicas palabras que, en algunhus casus, podin tel tamén a varianti con u sufiju *-iñu*, *-iña*: *piquininu*, *piquinina*, *puiquininu* [L], *poiquininu* [V], *poiquiñu* [V], *cirquinina* [LM], *pirriquininu* [L], inda máis pequenu que *piquininu*, igual que *chirriquininu* [L].

- *pero se tuvera que idil ei era chirriquininu de tó* (fala_lag_018d)
- *entonces ei de piquinina me quería dil con segadoris* (fala_val_002)
- *un puñau de millará pa que comeras un poiquininu* (fala_val_307a).

U valol diminutivu u tenin tamén otrus sufijos menus frequentis: *-eñu*, *-eña*, *cuiteñu* [L], *cuiteña* [L]; *-eitu*, *-eita*, *cuiteitu* [M], *cuiteita* [M], *puñeitu* [M]; *-ixhu*, *-ixha*, *lagartixha* [LM], *lavixha* [LM]; *-ixu*, *-ixa*, *lagartixa* [V]; *-eti*, *regor-det* [L], *tragueti* [L]; *-oti*, *isloti*.

- *u homi cuiteñu le tocaba vigilal u patiu* (fala_lag_005b)
- *1 puñeitu de pan rallau, 1 puñeitu de almendra muía* (fala_man_301)
- *porque se conserva inda esti islotti dialectal* (fala_man_306).

As formas diminutivas a vecis chegan a lexicalizalsi, cambiandu u sei significau original, por exemplu, *camisha* [LM], *camisa* [V] dó oríen a *camisheta* [LM], *camiseta* [V], o a palabra *piba* a *pibita* [MV]. Comu u cambiú de significau é gradual nun sempris é fácil ficel un corti entre us diminutivos propius i as formas lexicalizás, *butixha* [LM], *butija* [V], *cortiju*, *siñuritu* [L], *señorita* [V], *circuitu*, *centralita*, etcétera.

En A Fala encontramos ademais bastantis diminutivos lexicalizaus acabaus en us sufijos *-illu*, *-illa*, *bulsillu* [L], *bolsillu* [MV], *carritillu* [LM], *carretillu* [V], *negrillu* [V], *purtilu*, *rabanillu*, *bumbilla* [LM], *bombilla* [V], *curvilla* [MV], *frinillu* [L], *hilcuilla* [L], *horquilla* [MV].

Diminutivos

Lagarteiru: *-iñu*, *-iña*, con fechi vocálicu, *cabiciña*, *ulliñu*.

Mañegu: *-itu*, *-ita*, con fechi vocálicu, *cabicita*, *ullitu*.

Valverdeñu: *-iñu*, *-iña*, sin cambiú vocálicu, *cabeciña*, *olliñu*.

AUMENTATIVUS I PEYORATIVUS

Us aumentativus frecuentementi combinan u sei significau con un significau peyorativu, por exemplu, en as palabras *cabezón* o *cabronazu*. Se forman por us sufijos expostos en a tabla 6. Chama a atención u aumentativu *anchón* con a súa varianti alternativa *ananchón* [L], que nun solu añadi un sufiju aumentativu, si-nón, tamén us soníus protéticos [an].

SIFIJU	EJEMPLU
-azu, -aza	buenazu, bocaça, cabronazu, exitazu
-ón, -ona	grandón, cabezón, tetona, londxona [L], foizón [M]
-oti, -ota	grandoti, grandota, machota
-ú, -úa [LM]	pilúa [LM], cabizú [L], cabezú [M], curnú [LM]
-udu, -uda [V]	peludu [V], barbudu [V], menudu [V]
-uchu, -ucha	sirruchu [L], serruchu [MV], blanduchu, lugaruchu

Figura 6. Aumentativus i peyorativus

- *algún cabronazu cun escopeta de balís tamén u utilizaba de diana* (fala_lag_309)
- *a coixha da boa de mei ermanu que foi un exitazu* (fala_man_201)
- *me tiró pa u solu de u calambrazu que me dó* (fala_val_014)
- *era un homi mui altón bueno ei u recordaba cumu un homi mui grandón* (fala_lag_013b)
- *foi ei en esi siti u ondi mataran a u Chorón* (fala_val_001b)
- *u extraterrestri peludu que vivía con unha familia americana* (fala_val_306m)
- *era unha mullel sanota de feitos* (fala_val_307a)
- *había dois o tres árbulis grandotis* (fala_man_005b)
- *así que me dó un cuartuchu i me ití con o estomagu vadíu* (fala_man_309).

Us aumentativus i peyorativus chegan a lexicalizalsi, igual que us diminutivos, con u cual cambian gradualmenti u sei significau original, por exemplo, *telón* é unha tela grandi, pero con un usu espécifico en u teatru. Da mesma maneira cambiaran u significau as palabras *botellón*, *caixón*, *baixón*, *pimentón*, *escalón*, *hormigón*, *serroti*, *Pizarrón*, *ratón*, que é sorprendentementi máis pequenu que unha rata.

- *se abri u telón* (fala_lag_001)
- *se nota de fai unhos anus pacá o baixón i tal* (fala_man_007a)
- *agarró un caxón de madeira i le sacudíu con el por a cabeza* (fala_val_305).

5.3 PARASÍNTESIS

U procesu de parasíntesis combina a prefijación i sufijación en unha palabra. A cambi u da prefijación das palabras con sufiju, *des-agrad-abli* [MV], as palabras parasintéticas, por exemplu *apasional*, nun tenin a posibilidade de funcional solu con prefiju (**apasion*) o solu con sufiju (**pasional*), se trata, por tantu, de prefijación i sufijación simultánea.

PREFIJU	EJEMPLU
a-	abrazal, ablandal, aclaral, acampal, aburacal [LM], aturacal [V], abrochal, atirrizal [L], aterrizal [MV], atemorizal [MV]
en-, em- in-, im-	encaixal [MV], encoiral [MV], embarazal [MV], emborrachal [MV], encanteiral [MV] inaugural, incaixal [L], incoiral [L], indelgadal [L], ingordal [L], imbadurnal [L], incaprichalsi [L]

Figura 7. Parasíntesis

As palabras parasintéticas son normalmenti verbus, que manifestan u cambi u de estau, formaus por us sufijus verbais en combinación con us prefijus *a-*, *en-*, *em-*, *in-*, *im-*. Otrus prefijus, comu *tras-* en a palabra *trasladal*, son poicu frequentis.

- *ital in as tinaixhas que fermenti trasegal un trasegu que se le quita as borras* (fala_lag_009)
- *ei te encanteiru pa sembral patatas te fayu o que sea* (fala_man_013b)
- *a patata o que fai é engordal un puiquitu o caldu* (fala_man_001b)
- *porque en lugar de enderezar as callis, as torcía inda máis* (fala_val_305).

5.4 COMPOSICIÓN

A composición é u procesu de creal unha nova unidai léxica utilizandu dúas raí-cis en unha palabra. As palabras resultantis da composición suelin sel sustanti-vus, pero tamén adjetivus o verbus, outras clasis de palabras son poicu frequentis.

As palabras compostas son aquelas que resultan da unión de dúas palabras independentis; sin embargo, esta unión poi tel varius graus de fijación ortográ-fica. Us compostus propius se escribin comu unha palabra *aguachirri*, mentras que us pluriverbais se escribin por separau *agua mineral*, aunque forman unha unidai fraseolóxica. Hai palabras que nun tenin a forma de escribils ben

establecía i así as encontramos escritas tanto xuntas como por separado, *arcuíris* o *arcu iris*, *peiralipi* [M] o *peira lipi* [M]. A circunstancia de que algunhas palabras se escriban xuntas i outras non, ten que ver con a evolución da lingua i a percepción da «unidai», así, as combinacións máis frecuentes con u pasu do tempo forman unha palabra. En este contexto é interesante observar que algunhas das palabras compostas son bastante novas, i aínda así se suelín escribir como unha sola palabra, *videoconferencia*, *videochamá*.

COMPOSICIÓN SUSTANTIVA	aguardienti, noitiboa, noitivella, hojalata, culifrol [L], guardabosqui, terratenienti, cortapililas [LV], sacacorchus, santurostru [L], zaparrostru [MV], meyanoti [LM], medianoti [V], arcuíris, lavapés, apagavelas, quitameus, salvavidas, ispantapaixarus [L], buscavidas [LV]
COMPOSICIÓN ADJETIVA	mediterráneo, pilirrojo, fantasmagórico, cirulalgu [L], firulargu [V], quiriqueiru [L], mediuambiental, zigzagueanti [MV], anglosajón
COMPOSICIÓN VERBAL	malcrial, maltratal, malferil [MV], malfiril [L], malvivil, machifembral, bindidil [LM], bendecil [V]
COMPOSICIÓN NEOCLÁSICA	antropomorfu, autosuficienti, equilibrau, geográfico, gastromómico, miniserii, videochamá, macroeconomía, sociolingüística, burocracia, apicultura, filoloxía

Figura 8. Composición

- *a u condensal se fai líquido i u que sai é aguardienti pur un tubu* (fala_lag_009)
- *símilis, personificacións, elegías de carácter fantasmagórico* (fala_val_306f)
- *en procesión se feyan pa bindidil os campos* (fala_man_305).

Un caso especial da composición é a «neoclásica», tamén chamada «cultu», que combina as palabras gregas o latinas con outras palabras. Este tipo de composición é moi productivo en a creación de terminoloxía profesional. Os componentis gregos i latinos se consideran, a veces, prefixoides o sufijoides, pero en realidade guardan o seu significado orixinal, así que a clasificación de compostos é actualmente máis común. Os componentis máis frecuentes son: *aero-*, *agro-*, *auto-*, *audio-*, *bio-*, *ciber-*, *electro-*, *equi-*, *euro-*, *foto-*, *gastro-*, *geo-*, *hetero-*, *homo-*, *macro-*, *maxi-*, *mega-*, *mini-*, *micro-*, *neo-*, *omni-*, *socio-*, *tele-*, *termo-*, *vidio-*, etcétera. Da mesma maneira, se pode tratar tamén do segundo componentis: *-cracia*, *-cultura*, *-filia*, *-fobia*, *-grafía*, *-loxía*, *-manía*, *-metría*, *-scopiu*, etcétera.

- *As almas que emanan das tumbas antropomorfas cun as sus inercias* (fala_lag_303a)

- *Sé que hai temas que entran en aspectus sociolóxicus, antropolóxicus, económico, laborais (fala_man_305)*
- *ya te digu u que nun me gusta é a burocracia (fala_val_007a)*
- *por exemplu por temporás a micología (fala_val_008).*

Un grupu pequenu, pero mui particulal, son as palabras reduplicás, *paripari* [L], *trepitrepi* [L], *trepatrepa* [V] que se podin escribil das dúas maneiras, u hasta con guión, pero en esta publicación optamus por a escritura en forma de unha palabra.

- *Nun creas, vamos cun oitru, u trepitrepi (fala_lag_309).*

5.5 PRÉSTAMUS

Un dus recursus naturais pa amplial u vocabulariu son us préstamus de outras linguas. Comu tós us falantis son bilingüis con u castellanu, é lógicu que en u momentu da carencia de algunha denominación usin a palabra castellana. Por esta razón podemos identifical mutus préstamus du castellanu i, en realidai, é difícil sabel qué palabras viñeran por mediu du castellanu i cuáles pertencin a u vocabulariu patrimonial, derivau du latín. Entre as palabras patrimoniais, que coincidin con u castellanu, están, por exemplu, *agua, sal, silla, cabeza, montaña, mar, palabra, león*, etcétera. Sin embargo, identifical us préstamus nun é unha coixha fácil, en us siguientes exemplus se mixturan as palabras que "soan a castellanu" con u "vocabulariu general" pa insinal a complejidai du tema: *introducción* [MV], *conclusión* [MV], *plástico, cabli, café, calamar, mostaza, motor, mecánico, ilegal, oficial* [MV], *defraudal, cambial, exclamal* [MV], *sustantivu, adjetivu, camión, pantanu, etimología* [MV], etcétera. Us préstamus léxicos xeneralmenti enriquecin u vocabulariu de A Fala, porque nus permitin denominar con máis precisión as realidais que están arrededol de nos. En comparación con us «castellanismos» us préstamus nun reemplazan u vocabulariu patrimonial, máis ben u complementan.

U tema dus préstamus abarca tamén a variación léxica que mereci un comentariu especial. Se trata de palabras que señalan as realidais que "nun existían antes", é dicel, se refieren a coixas o situacións novas. É frecuente i natural que con a realidai nova a lingua acepti un préstamo, lógicamente da lingua con a que viñu a realidai nova. Sin embargo, u préstamo poi integralsi en a lingua receptora en a forma original, o se poi adaptal a morfoloxía da lingua receptora. Comu resultau surgin us paris de palabras que algunhus falantis modifican según as regras gramaticais de A Fala, i outros as usan en a forma en a que han vindu, fechandu solu a vocal final, *aeropuertu / aeroportu, impuestu / impostu*,

presupuestu / presupostu, motosierra / motoserra, tienda / tenda [LM], *prueba / proba* (poi tel significaus diferentis), *andalucis / andaludis* [LM], etcétera. Us exemplus revelan que hasta us mismos autoris nun son consistentis i usan algunhas vecis as variantis adaptás i outras as variantis sin adaptal.

- *en ve de aterrizar en o aeropuertu de Londris* (fala_man_309)
- *o aeroportu de Croydon agora é tamén un aeroportu grandí* (fala_man_309)
- *sin impuestus se pasaba aquí tamén claro a fronteira* (fala_lag_201a)
- *pagaba unhos impostus a tal ordin* (fala_man_303)
- *que servían cumu taquillas pa cobral seis impuestus tamén* (fala_man_303)
- *hai mutus restaurantis baris tiendas* (fala_man_101)
- *en a plaza tiña unha tenda* (fala_man_018c)
- *rondará os cen millós de peshetas de presupuestu* (fala_man_307c)
- *A mi ya se me acabou u presupostu* (fala_lag_309).

En A Fala encontramos tamén us préstamus de outras linguas, actualmenti sobre tó du inglés. Sería difícil midil u papel que tiña u castellanu de intermediol, i efectivamente, nun é importantí. U certu é que as palabras comu, *escáner, chip, píxel, hobby, hippie, reality show, airbag*, etcétera, forman parti du vocabulariu actual.

Naturalmenti u castellanu i u inglés nun son as únicas linguas que sumistran palabras a A Fala, us préstamus de outras linguas nun son tan frequentis, pero seguramenti merecían máis atención i un estudiu detallau. Por exemplu, *gratinal* ven du francés, *robot* da lingua checa. Tamén hai mutas palabras que coinciden con u portugués, *loiza, lixoshu* [LM], *brínquili* [L], *marmelu* [V], *prísegu* [L], *présgu* [V], *xaruga* [MV], *ixaruga* [L], etcétera; sin embargo, estas palabras compartin con A Fala u oríen etimolóxicu, aunque é tamén posíbli que algunhas de elas viñeran comu préstamus en algún momentu da historia.

▪ Teño bastanti clarú, que si te preguntu agora cuál forma debería usal si *aeropuertu* o *aeroportu*, me dirás algu comu "comu tú queiras, as dúas soan igual de ben".

▫ Se nota que has estau mui atentú.

▪ Sí, a verdais é que a u principiu sempris buscaba u "correctu" mentras que agora entendu que a lingüística ben feita nun busca u correctu i u incorrectu.

▫ Me alegru mutu. A segunda edición de esta *Gramática* ya irá a u tei cargu. Sabis máis que algunhus lingüistas de profesión. En realidai, pa descripcíon das linguas solu fai falta sel respetu-osu, i tú has aprendíu isu, a diferencia de mutus otros.

▪ Gracias, me sintu orgulloso cuando mu dicis.

▫ U merecis.

5.6 CASTELLANIZACIÓN

U contactu de A Fala con u castellanu se manifesta sobre tó en u nivel léxicu, porque é cada ve máis frecuenti identifical palabras que podríamos etiquetal comu «castellanismus». Sin embargo, a terminología de «castellanismu» se poi interpretal de distintas maneiras, por exemplu, a RAE (2025) a defini comu "Palabra, locución, giro, etc., peculiar o procedente del castellano". A Real Academia Galega (RAG 2025) usa unha explicación parecí: "Vocabulo ou modo de falar propio do castelán empregado noutra lingua". Estas definicións se refierin, en u sentíu ampliu, a toas as palabras que venin du castellanu,

o por u sei mediu, por tantu incluyin tamén as palabras que se han comentau en u capítulo anterior sobre us préstamus, por exemplu, *adjetivu* [MV], *exclamal* [MV], etcétera. En cambi, a acepción «populal» ve us castellanismus de maneira máis restringía. A genti, generalmenti, se dá conta das interferencias du castellanu, i cuandu falan dus «castellanismus», se refierin as palabras castellanas que venin a A Fala pa reemplazal as palabras patrimoniais existents, por exemplu, *ventu/vientu* en ve de *airi*. A diferenca fundamental entre as dúas acepcións é que us préstamus complementan u vocabulariu de A Fala, i así se trata de un proceso que enriqueci u sei vocabulariu; en cambi, as interferencias reemplazan u vocabulariu patrimonial por as palabras castellanas, i us falantis mis-mus as percibin de maneira negativa.

U proceso de reemplazamentu, que amenaza a A Fala, é gradual i así se podin identifical interferencias en varius estadios de evulución. Primeiru, hai interferencias prácticamenti consumás, dondi as palabras castellanas ya nun se percibin comu un elementu ajenu, por exemplu, a mesma palabra *ajenu*, que inda existi en a forma *aixhenu* [L] en lagarteiru, pero u sei usu é poicu frecuenti.

Castellanismu

1. Toas as palabras que venin du castellanu o por u sei mediu.

→ préstamus

cunclusión [L], *exclamal* [MV].

2. As palabras castellanas que sustituyin as patrimoniais

→ interferencias

cerral, *roju*, *vergonza* [MV].

DESUSAU O CASI DESUSAU	USU ACTUAL
lomba, lombu	loma, lomu
retratu	fotu, afotu [L]
limpeda [M]	limpieza
fatu	vistimenta [L], vestimenta [MV]
istuíxhal [L], estoixhal [M], estojal [V]	ahorral
antrú [L]	carnaval
bategón [V]	chaparrón
loita [L]	lucha
truta [LM]	trucha

Figura 9. Ejemplus das palabras en desusu

- *cuandu era u antrú te tiraban pucheiros in as portas* (fala_lag_017b)
- *gañan altura pa subil hasta a vivienda, estoixhandu espaciu en esta pa otrus ushus* (fala_man_305).

En u grau intermediu das interferencias incluímos as palabras que se usan en a forma patrimonial, pero con frecuencia tamén en a castellanizá. Naturalmenti, a división sirvi máis ben pa dal exemplus du procesu, nun pa categorizal as palabras individuais.

USU PATRIMONIAL	VARIANTI CASTELLANIZÁ
fechal	cerral
novu	jovin
chilla	techu
ixhogu [L]	juego [L]
acabal [LM]	tirminal [L], terminal [M]
prisegu [L], présigu [V]	melocotón
xhabaril [M], xhabalí [M], jabaril [V]	jabalí
vergoña [MV]	verganza [MV]
canu	grifu ³⁸

Figura 10. Ejemplus das palabras que varían con as castellanizás

³⁸ Algunhus falantis consideran que as palabras *canu* i *grifu* tenin significaus diferentis, sendu *canu* unha coixa da que caí agua de maneira continua, mentras que *grifu* ten a posibilidai de abril i fechal; sin embargo, pa mutus falantis as palabras son sinónimas i ven u *grifu* comu un castellanismu.

- *pus leva a us jóvinis de mañán pur a mañán* (fala_lag_018a)
- *ei pensu que us novus falan* (fala_val_013b)
- *esi era un juegu era un juegu a ixhugal as as peleas* (fala_lag_005b)
- *solemus fel algunhas vedis merendas de xhabalí que cazan elis* (fala_man_010)
- *se caza mutu venau mutu jabalí* (fala_val_105a).

Us verbus *fechal* i *cerral* dan un exemplu da variación que se poi observal con máis detallí. En a *Basi de datus* (Valeš 2024) identificamus 14 formas (21%) du verbu *fechal* i 52 formas (79%) da varianti castellanizá *cerral*. É probabli, que a edai dus falantis teña influencia en esta variación, igual que en us demais casus de substitución du léxicu patrimonial por us castellanismus.

U tercel grupu u forman as palabras que inda se usan con muta frecuencia en a súa forma patrimonial, pero cada ve máis se está introducindu a súa varianti castellanizá. Esta segunda se nota particularmenti en a fala dus máis novus.

USU PATRIMONIAL	CASTELLANISMU EMERGENTI
colorau	roju
muiñu [L], muñu [MV]	mulinu
airi	ventu, vientu
traballu, traballal	trabaju, trabajal
arriol [L], arreol [M]	alrededol
dienti [LV]	delanti
maripoixa [LM]	mariposa
inda	todavía

Figura 11. Ejemplus das palabras castellanizás emergentis

- *tiñamus que fel mutu trabaju manual* (fala_lag_008)
- *está soplandu bastanti ventu bastanti airi i isu seca bastanti u ambiente* (fala_val_005a)
- *hai de diferentes coloris roju amarelu verdi* (fala_val_010b).

Estis tres grupus de palabras ejemplifican us graus du procesu de variación entre as palabras patrimoniais i as castellanas, desde a substitución prácticamenti acabá (*lomu*), hasta us castellanismus emergentis (*todavía*).

Apartí de esta variación se podin observal tamén outras palabras castellanas, que se usan, hasta con as súas terminacións de vocais medias. Se trata de elementus extraoracionais, expresións, interjeccións, sustantivus o adverbios, que matizan u enunciau de maneira modal, por exemplu, *bueno*, *claro*, *macho*, *ojo*, *vamos*, etcétera. Toas estas se usan directamenti en castellanu, sin modificación.

- os araus *bueno* esti é o arau romanu (fala_man_008b)
- os lagareirus tamén *claro* elis traballaban aquí mutu (fala_man_008b)
- i *ojo* cumu nun cumu te viera u secretariu (fala_lag_014a)
- a centu sesenta pasus por minutu en picau *ojo* eh isu nun u ficía naidi (fala_val_012a)
- foi unha etapa importantí i *vamos* ei sempris estaba a gustu (fala_val_013a).

Algunhas palabras de A Fala coinciden con u castellanu, pero teñen significado u usu diferentes. Por exemplo, u verbu *collel* equivali solu parcialmente a u sei correspondienti castellanu, porque sueli relacionalsi solu con a cosecha de aceitunas, algodón o parecíus, mentras que us outros usos se expresan normalmente por u verbu *agarral*, *agarral u bus*, *agarral algu*. Naturalmente, esti usu particular é propensu a influencia do castellanu.

- a mi unha culebra *collela* nun me buf me dá me dá pánicu (fala_man_007b).

Otru casu interesante do cambio de significado é a palabra *andarríus*, que denomina us insectos da familia Libellulidae. Comu us falantis máis novus nun están familiarizaos con ela a sustituyin por a terminoloxía castellana, i *andarríus* asocian con *paripari* [L], *zapateiru* [M], *aclaraguas* [V], porque esti insecto (*Gerris lacustris*) anda sobre a superficie de auga.

As formas castellanizás son un tema moi complexo, porque as circunstancias que podin estipular u sei usu están influenciadas por as condicións do enunciado, us interlocutores involucrados, u bilingüismo i us cambios de código. Por exemplo, unha falanti, que falou de fabri-

▪ Ei creu que us castellanismos en A Fala nun están ben. Deberían quitálsi de algunha forma.

▫ Bueno, por un lado tes razón, a veces aparecín palabras castelanas que nun deberían, por outro, nun sé que mecanismo que usal pa quitálas. A lingua sigui a súa evolución, nus gusti o non.

▪ Por exemplo u cole, alí deberían ensinál A Fala sin castellanismos.

▫ Sabis ben que A Fala nun se ensina en us coles, ademais é moi dudosu que isu tivera algo de efecto. Comu te digu, as linguas facin u que querin, sin preguntali a us lingüistas o a us maestros.

▪ Pero en tal casu u castellanu comerá A Fala tardi o temprano.

▫ Ei nun sería tan pesimista, pero é certo que A Fala vai cambiando. En cambio, a mi me preocupa máis a despoblación. En u futuro faltarán falantis. Será u tei turnu tel fillus i falali a tu lingua materna.

▪ Me pareci que esti tema ya nun é de lingüística.

▫ Vali, ben, millor cambiamos de tema.

cación de vestimentas tradicionais, usó de maneira repetía a palabra *terciopelo*. A circunstancia, que influyi en esti casu, é que a tela se compra fora das localidais falantis, i por tantu se pidi i se compra "terciopelo" en un comerciu dondi se fala castellanu. A mesma falanti utilizó tamén a varianti *terciopelu*, así que notamus variación entre as dúas posibilidais.

- *igual que a otra era de terciopelo esta se fai de rasu* (fala_val_010c)
- *si u xugón é de terciopelu u mandil tamén é de terciopelu* (fala_val_010c).

A castellanización é sin duda un dus peligrus máis gravis que amenazan a A Fala. As dúas linguas sempris han estau en contactu i por un lau é natural que A Fala enriqueza u sei vocabulariu con a terminología castellana; sin embargo, por outro lau se producín bastantis interferencias nun deseás, as que substituyin as palabras patrimoniais por as castellanas.

- ¿Te gusta cómo ha seido u libro?
- Nun sé Miro, por un lau estoi orgulloso de habel participau, pero por otro u libro me pareci un poicu complicaú.
- As gramáticas son así, son librus complicaus.
- Vali, mui ben, pero ¿nun te pareci unha boa idea escribil unha versión simplifíca?
- ¿Me ajudarás? Agora que ya eris un expertu.
- Con mutu gustu.
- Pero nun prometu ficelu agora mismu, con A Fala hai mutu traballu lingüísticu pendiente.
- ¡Miro, isu é importantí!
- Tes razón, pero ei pensaba en otra edición du *Diccionariu*.
- Vali, i dispois toca a *Gramática didáctica*.
- Ok, con un ajudanti comu tú u fairé en un periqueti.

BIBLIOGRAFÍA

- ACADEMIA DE LA LINGUA ASTURIANA. 2002. *Informe sobre la llingua asturiana*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana. ISBN 84-8168191-1.
- ALARCOS LLORACH, Emilio. 2000. *Gramática de la lengua española*. Madrid: Espasa Calpe. ISBN 84-239-7922-9.
- ÁLVAREZ, Rosario – XOVE, Xosé. 2002. *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia. ISBN 84-8288-335-6.
- ANDRÉS DÍAZ, Ramón de. 2002. Posesivos con nomes de parentescu, *Cuestiones d'asturianu normativu*, vol. 2, pp. 78-81, Uvieu: Publicaciones Ambit. ISSN 1579-7252.
- ANDRÉS DÍAZ, Ramón de. 2013. *Gramática comparada de las lenguas ibéricas*. Gijón: Trea. ISBN 978-84-9704-726-5.
- BLOT, Richard K. (ed.). 2003. *Language and Social Identity*. Westport, CN: Praeger. ISBN 978-0897897839.
- BOERSMA, Paul – WEENINK, David. (2025). *Praat: Doing phonetics by computer* (versión 6.4.44) [Software]. Recuperau de: <http://www.praat.org/>.
- BUCHOLTZ, Mary – HALL, Kira. 2005. Identity and interaction: a sociocultural linguistic approach, *Discourse Studies*, vol. 7, n.º 4-5, pp. 585-614. ISSN 1461-4456.
- BUCHOLTZ, Mary – HALL, Kira. 2006. Language and Identity. En DURANTI, Alessandro (ed.), *A Companion to Linguistic Anthropology*, pp. 369-394. Malden (MA): Blackwell Publishing. ISBN 978-1405144308.
- CARRASCO GONZÁLEZ, Juan María. 2021. *Dialectología fronteriza de Extremadura*. Berlin: Peter Lang. ISBN 978-3-631-86138-7.
- CASTRO, Ivo. 2006. *Introdução à história do português*, 2.ª ed., Lisboa: Colibri. ISBN 972-772-520-1.
- COSTA BRISSOS, Fernando Jorge. 2011. *Linguagem do sueste da Beira no tempo e no espaço* [tesis doctoral]. Lisboa: Universidade de Lisboa. Disponible en: <http://hdl.handle.net/10451/4466> [vistu 23-11-2023].
- COSTAS GONZÁLEZ, Xosé-Henrique. 2013. *O valego. As falas de orixe galega do Val do Ellas*. Vigo: Xerais. ISBN 978-84-9914-557-0.

- COSTAS GONZÁLEZ, Xosé-Henrique. 2017. Os actuais subsistemas de sibilantes nas falas do val do río Ellas ou de Xálima e as dificultades para a súa normativización conxunta, *Limite*, vol. 11, pp. 109-132. ISSN 1888-4067.
- CUNHA, Celso – CINTRA, Lindley. 2016. *Nova gramática do português contemporâneo*, 7.ª ed., Río de Janeiro: Lexikon. ISBN 978-8583000310.
- ELAN (versión 6.8) [software]. 2024. Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics. Recuperau de: <https://archive.mpi.nl/tla/elan>.
- FERREIRO, Manuel. 1999. *Gramática Histórica Galega: I. Fonética e Morfosintaxe*. Santiago de Compostela: Laiovento. ISBN 978-84-8487-508-6.
- FieldWorks Language Explorer (FLEX versión 9.1) [software]. 2024. SIL Global. Recuperau de: <https://software.sil.org/fieldworks/download/>.
- FLORES PÉREZ, Tamara. 2018. Sintaxis pronominal de la Fala do val de Xálima: análisis y diferencias entre las tres variedades. En CARRILHO, Ana Rita, et al. (eds.), *Ao Encontro das Línguas Ibéricas*, pp. 295-316. Covilhã: Universidade da Beira Interior. ISBN 978-989-654-474-4.
- FRADES GASPAR, Domingo. 1994. *Vamus Falal. Notas pâ coñocel y platical en nosa fala*. Asociación para el Desarrollo Integral de Sierra de Gata Valentín Somolinos.
- FRADES GASPAR, Domingo. 2000. *Vamus a falal. Notas pâ coñocel y platical en nosa fala*, 2.ª ed., Mérida: Editora regional de Extremadura. ISBN 84-605-1063-8.
- Gobierno de Extremadura. 2001. «Decreto 45/2001, de 20 de marzo», *Diario Oficial de Extremadura (DOE)*, vol. 36, pp. 2859-2860. Disponibli en: <https://doe.juntaex.es/pdfs/doe/2001/360o/01040052.pdf> [vistu 26-09-2023].
- Gobierno de Extremadura. 2011. «Ley Orgánica 1/2011, de 28 de enero, de reforma del Estatuto de Autonomía de la Comunidad Autónoma de Extremadura», *Boletín Oficial de Estado (BOE)*, vol. 25. Disponibli en: <https://www.boe.es/buscar/pdf/2011/BOE-A-2011-1638-consolidado.pdf> [vistu 26-09-2023].
- GONZÁLEZ BELLANCO, Anastasia, et al. 2021. *U nosu primel diccionariu de A Fala*. Cáceres: Diputación Provincial de Cáceres. ISBN 978-84-09-25776-8.
- GONZÁLEZ SALGADO, José Antonio. 2003. La fonética de las hablas extremeñas, *Revista de Estudios Extremeños*, vol. 59, n.º 2, pp. 589-619. ISSN 0210-2854.

- GONZÁLEZ SALGADO, José Antonio. 2005. *Cartografia lingüística de Extremadura*. Mapa 411. Disponibili en: <http://www.geolectos.com/mapas/411.pdf> [vistu 26-06-2022].
- GUMPERZ, John Joseph (ed.). 1982. *Language and social identity*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0-5212-4692-X.
- LINDLEY CINTRA, Luís Filipe. 1971/1983. Nova Proposta de Classificação dos Dialectos Galego-Portugueses. En *Estudos de dialectologia portuguesa*. Lisboa: Sá da Costa Editora.
- LÓPEZ FERNÁNDEZ, Severino. 1992. *Topónimus d'As Ellas y rimas en la garteiru*. Eljas: Ayuntamiento de Eljas.
- LÓPEZ FERNÁNDEZ, Severino. 1999. *Arreidis. Palabras y ditos lagarteirus*. Mérida: Editora regional de Extremadura. ISBN 84-7671-542-0.
- MAIA, Clarinda de Azevedo. 1977. *Os falares fronteiriços do concelho do Sabugal e da vizinha região de Xalma e Alamedilla*. Coimbra: Instituto de Estudos Românicos, Faculdade de Letras da Universidade de Coimbra.
- MARTÍNEZ CELDRÁN, Eugenio – FERNÁNDEZ PLANAS, Ana María. 2007. *Manual de fonética española. Articulaciones y sonidos del español*. Barcelona: Ariel. ISBN 978-84-344-8272-2.
- NAVARRO TOMÁS, Tomás (dir.). 1962. *Atlas lingüístico de la Península Ibérica*. Madrid: CSIC.
- Novu Testamentu en Fala*. 2015. trad. FRADES GASPAS, Domingo. Madrid: Sociedad Bíblica de España. ISBN 978-84-8083-346-2.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (RAE), ASOCIACIÓN DE ACADEMIAS DE LA LENGUA ESPAÑOLA. 2011. *Nueva gramática de la lengua española: Fonética y fonología*. Barcelona: Espasa Libros. ISBN 978-84-670-3321-2.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (RAE), ASOCIACIÓN DE ACADEMIAS DE LA LENGUA ESPAÑOLA. 2025. *Diccionario de la lengua española*. 23.ª ed. Disponibili in: <https://dle.rae.es/>.
- REAL ACADEMIA GALEGA (RAG). 2025. *Diccionario da Real Academia Galega*. Disponibili en: <https://academia.gal/diccionario>.
- REY YELMO, Jesús. 1999. *La fala de San Martín de Trevejo: O mañegu*. Mérida: Editora regional de Extremadura. ISBN 84-7671-497-1.
- SAINT-EXUPÉRY, Antoine de. 2014. *U Pequenu Príncipi*. trad. FRADES GASPAS, Domingo, LÓPEZ FERNÁNDEZ, Severino, GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, José María. Olivenza: Herákleon. ISBN 978-84-942827-2-0.
- VALEŠ, Miroslav. 2021. *Diccionariu de A Fala: lagarteiru, mañegu, valverdeñu*. Minde: CIDLeS. ISBN 978-989-97819-2-4.
- VALEŠ, Miroslav. 2022. El sistema de las sibilantes en A Fala. *Revista de Filología Románica*, vol. 39, pp. 65-73. ISSN 0212-999X.

- VALEŠ, Miroslav. 2023. Prestigio de a fala de Xálima y evolución en la actitud de sus hablantes. *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana (RILI)*, vol. 21, n.º 42, pp. 69-86. ISSN 1579-9425.
- VALEŠ, Miroslav. 2024. *Basi de datus - A Fala Database: version 03, Nov. 2024*. Minde: CIDLeS. ISBN 978-989-97819-4-8. Disponibli en: <https://afala.fp.tul.cz/en/database>.
- VALEŠ, Miroslav. (en prensa). Los posesivos en A Fala y su combinación con el artículo determinado, *Romanica Olomucensia*, vol. 38, n.º 1. ISSN 1803-4136.
- VASCONCELOS, José Leite de. 1933. Português dialectal da região de Xalma (Hespanha), *Revista Lusitana*, vol. 31, pp. 164-275.
- WOOLARD, Kathryn. 1989. *Double Talk: Bilingualism and the Politics of Ethnicity in Catalonia*. Stanford (CA): Stanford University Press. ISBN 0-8047-1502-5.
- WOOLARD, Kathryn. 1991. Linkages of Language and Ethnic Identity: Changes in Barcelona, 1980-1987. En DOW, James (ed.), *Language and ethnicity*, pp. 61-81. Amsterdam: John Benjamins. ISBN 90-27220816.
- ZAVADIL, Bohumil. 1998. *Vývoj španělského jazyka I*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-541-8.

Apuntis:

